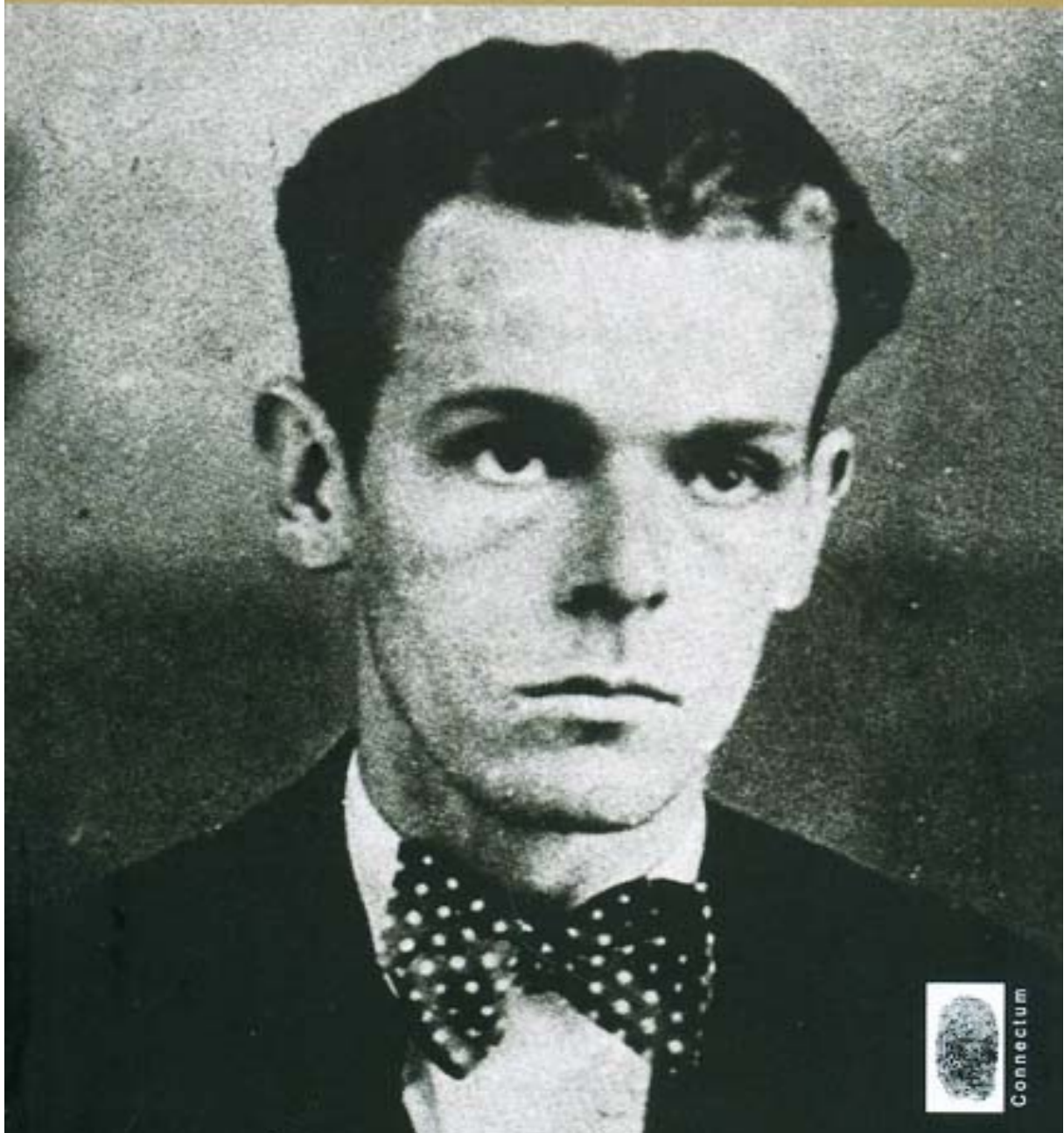

vrtovi / roman

Tvrđava

Meša SELIMOVIĆ

Connectium

MEŠA SELIMOVIĆ

TVRĐAVA

PREDGOVOR

Poslije romana Derviš i smrt (1966), koji je izazvao književnu senzaciju, Meša Selimović je dosta brzo, 1970. objavio novi roman slična roda i oblika, sa srodnim crtama u sadržaju, u sastavu: Tvrđavu. Pisac to i sam naglašava u Napomeni Tvrđave tumačeći joj smisao: "Tvrđava je pandan Dervišu i smrti. Tvrđava je svaki čovjek, svaka zajednica, svaka država, svaka ideologija."

Čitajući brzo se uvjeravamo da je novi roman smješten u isti prostorni i vremenski okvir kao i prvi, i to određeniji, jasniji, sa malo naglašenijom dozom kroničarskog realizma, kojega malo ima u Dervišu i smrti. Gotovo da bi se obavješteniji čitalac i bez piščeva upozorenja mogao lako prisjetiti da djelo ima srodstva sa sarajevskom kronikom Mula Mustafe Bašeskije iz XVIII stoljeća.

U Napomeni nam pisac otkriva i više od toga: "Ovo je trebalo da bude roman o Mula Mustafi Bašeskiji. Odatle dosta imena i podataka iz njegove Kronike. Ali dok sam pisao, nametnule su mi se druge ličnosti, naročito Ahmet Šabo, Mahmut Neretljak i Šehaga Sočo. Prva glava je u početku napisana kao ispovijest Mula Ibrahimova, poslije sam sve prenio na Ahmeta Šabu."

Te se izjave vidljivo u tekstu ispoljavaju, i potvrđuju, posebno u nekim glavama kao što je šesta Čudno ljeto, vidno bašeskijska sa podacima o nesrećama, pošastima koje su pogađale Sarajevo i okolicu. Kroničarski realizam potvrđuje se i napomenom u dijelu o braći Morićima: "Samo dvadeset godina je prošlo, a sve se zaboravilo, i braća Morići i Sari-Murat, i njihovo bezakonje, i ljudi koje su pobili."

Ovdje je za tu realističku bašeskijsku stranu djela izražajno i viđenje tog događaja, koji je iz kroničarskih anala i ljudskog pamćenja prešao i u legendu, naravno preobličen: "Izdalo je", kaže pisac u produžetku gornjega teksta, i "narodno pamćenje, pa se pjevala tužna pjesma o vješanju dvojice braće, kao da su junaci a ne surove siledžije. I možda baš ta pjesma, u kojoj je narod stvarao junake od onih koji to nisu, i taj zaborav, kao da je sve stoljećima daleko, doveli su moga rođaka u Sarajevo."

Tako je na određeni, ne sasvim Andrićevski način, svakodnevnica spojena s poviješću i legendom, kao što je baš verzija o Morićima karakteristična i za Andrićev Put Alije Đerzeleza, približno slično vremenski smještena.

Slična je i demitizacija legendi, samo što se to ovdje kod Selimovića uopćeno potvrđuje, a u Andrića se pripovjedno razvija. Između dva Selimovićeve romana lako se spoznaju i sličnosti i razlike te bi se reklo, kad se novi roman čita neposredno poslije prethodnoga, da se ovdje slika svijeta iz prvoga upotpunjuje. Slika je drukčija ali dopunska, sa istim polazištem iz piščeva svijeta, intimnog senzibilnog i intelektualnog. O tome je pisac sam govorio povodom Tvrđave, odnosno Derviša i smrti. Moglo bi se reći, naročito s obzirom na prvu glavu romana, da je Tvrđava - sugerirajući nam to i kao naslov, kao riječ i kao pojava pojam - roman rata i mira u njihovoj unutrašnjoj vezi kao ljudsko pojedinačno i skupno iskustvo, moralni iskaz na ispitima međuljudskog odnosa uz pritisak društvenog, političkog, državnog regulativa gdje je tema vlasti preuzeta iz Derviša, sa istim pretpostavkama. Ako je ratu posvećena samo jedna glava, prva, koja u pejzažnim slikama izdaleka podsjeća na novelu Magla i mjesečina, a izrazitim naslovom Dnjestarske močvare, ipak se ratnička tema sa ratnim tragovima proteže cijelim tekstom, bitno značajna u postupcima glavne ličnosti Ahmeta Šabe, kao i Mula Ibrahima, Ahmetova druga iz rata, i Šehage Soče, koji je u dalekom svijetu, na sasvim neobičan način izgubio sina, čija mu je smrtna uspomena ostala i ljaga i teška unutarnja ozljeda.

I inače, u tekstu se stalno osjeća prijetnja novih ratova u toj epohi velikih pomicanja granica turskog carstva, čime se ta prošlost mnogo ne razlikuje od XX vijeka. U zaključnom poglavlju s naslovom Tvrđava opet smo usred ratnih prijetnji i priprema sa svim pratilačkim pojavama uskomešanosti, bunta i nereda. Slika starih ratnika koju je pisac naćeo još i u Dervišu ovdje je jaće naglašena, olićena bajraktarom Muharemom, koji je u

poslijehoćinskom vremenu spao na prosjački stap. Sjećanje na bivše ratne drugove iz hoćinskih šuma jedna je od stalnih pratilaćkih preokupacija Ahmeta Šabe, a njegov odnos prema Mula Ibrahimu sasvim određen uspomenom kako je iz Dnjestra izvukao tog ratom smrtno uplašenog ćovjeka.

Ako, dakle, i nema srazmjera između polazne ratne slike i kasnijeg mirnodopskog života, početna ratna slika bitna je za cijeli razvoj romana, radnje, atmosfere, vizije. Rat je stoga uzet kao spoznajna škola "životnog šegrtovanja": - Naućio sam mnogo u ratu. I suviše. - Ne za mir. Rat je surova, ali poštena borba, kao među životinjama. Život u miru je surova borba, ali nepoštena, kao među ljudima. Prićaoc ratnih uspomena nije u početnoj glavi još obilježen, i tek u daljem tekstu mi doznajemo da je to Ahmet Šabo, koji se već na početku te svoje ratnićke priće bašeskijski, kronićaarski ispovijeda: "Ono što nije zapisano, i ne postoji". To oživotvorenje rijećju ima, u stvari, Selimović je i ovim romanom kao i Dervišem potvrdio svoju romansijersku čistokrvnost, te ga je moguće uspoređivati i sa T. Wolfeom, i sa Dostojevskim, sa Japancem Abe Koubou, kako to ćini sovjetski kritićaar L. Anninskij, koji Selimovićevu misaonost iz romana dovodi u vezu i sa islamom, ali dodaje: "Ćitajući Selimovića vi sve vrijeme osjećate islam, ali vi također sve vrijeme osjećate da je stvarno roman Derviš i smrt širi od teme islama."

Tvrđava to samo još potpunije i izvanrednim književnim sredstvima potvrđuje, kao jedinstveno djelo modernog izvora i dalekosežnog misaonog i iskustvenog, modernog domašaja.

Midhat Begić

1. Dnjestarske močvare

Ne mogu da pričam što je bilo u Hoćinu, u dalekoj zemlji ruskoj. Ne zato što ne pamtim, nego što neću. Ne vrijedi pričati o strašnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zvjerstvima i jednih i drugih, ne bi trebalo pamtiti, ni žaliti, ni slaviti. Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjećanje na sve što je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti.

Reći ću samo da sam se vratio. Da se nisam vratio, ne bih ovo zapisao, niti bi se znalo da je sve ovo bilo. Ono što nije zapisano, i ne postoji; bilo pa umrlo. Preplivao sam od kiša nabujali Dnjestar, i tako se spasio. Ostali su poklani. Sa mnom je došao i Mula Ibrahim, vojni pisar, s kojim sam se sprijateljio u ta tri mjeseca putovanja prema kući, prema dalekom zavičaju, došao je zato što sam, plivajući, izvukao iz opasne rijeke njegov probušeni čamac i što sam ga, bolesnog, pola puta nosio, vukao, hrabrio, kad bi pao na koljena ili legao na leđa, i nepomično zurio u mutno tuđe nebo, želeći da umre.

Nikome nisam pričao o tom Hoćinu, kad smo se vratili. Možda zato što sam bio umoran, i zbunjen, što mi je sve to hoćinsko izgledalo čudno, kao da se događalo u nekom drugom životu, pa i ja kao da sam bio drugi, ne ovaj što je suznih očiju gledao svoj rodni grad, jedva ga prepoznavajući. Ništa nisam žalio, nisam bio pozlijeden, nisam se osjećao prevaren, samo sam bio prazan i zbunjen. Kad sam ostavio mjesto učitelja, i djecu koju sam podučavao, išao sam u neku slavu, u neko svjetlo, a upao sam u blato, u nepregledne dnjestarske ritove oko Hoćina, među uši i bolesti, u rane i smrt, u neopisiv ljudski jad. Iz tog čuda što se zove rat, zapamtio sam bezbroj sitnica i samo dva događaja, i pričam o njima ne zato što su teži od ostalih nego što ih nikako ne zaboravljam.

Prvi se tiče jedne bitke, među mnogima. Otimali smo se o jedno utvrđenje, pleter nabijen zemljom. Mnogo je ljudi poginulo u močvarama oko utvrđenja, i naših i njihovih, crna voda ritova postala je zagasitosmeđa od krvi, zaudaralo je na pradavno barsko korijenje, i na trule leševe, koje nitko nije vadio. A kad smo zauzeli nasip, kad smo ga raznijeli topovima i glavama, zastao sam, umoran: kakav besmisao! Što smo mi dobili, a što su oni izgubili? I nas i njih okruživao je jedini pobjednik, potpuni mir prastare zemlje, ravnodušne prema ljudskom jadu. Držao sam glavu u rukama, te večeri, sjedeći na mokrom panju, pred jadnom vatrom koja nam je kopala oči, zaglušen kricima barskih ptica, uplašen gustom maglom dnjestarskih močvara što nas je uporno zavijala u zaborav. Ne znam kako sam te noći uspio da preživim stravu, u meni i oko mene, i najdublju tugu poraza, poslije pobjede, nejasan sam sebi. U mraku, u magli, u kricima i zvižducima, u oćajanju kojem nisam nalazio razlog, u toj dugoj noći nesna, u crnom strahu koji nije od neprijatelja, nego od nečega iz mene, rodio sam se ovakav kakav sam, nesiguran u sve svoje i u sve ljudsko.

Drugi događaj je ružan, i uzalud pokušavam da ga izbacim iz sebe. Često je u meni, i kad ne želim. Sve ga ponovo vrati, čak i ono što mu je suprotno, nečiji veseo smijeh, golubje gukanje djeteta, nježna pjesma o ljubavi. A moje sjećanje uvijek potječe od kraja, ne ovako kako sada pričam, zato je možda ponešto netočno, ali drukčije ne biste razumjeli. U trećoj četi, deseterica Sarajlija odmah su se izdvojila, od straha pred nepoznatim krajem, nepoznatim neprijateljem, nepoznatim drugim vojnicima. U svakome od nas, za drugoga je bilo nešto njegovo, prisno, bili smo posrednici jedan drugome za misao o zavičaju i obitelji, nijemo gledanje i čuđenje, što to tražimo u tuđoj zemlji, osim svoje i tuđe nesreće. Vraćao sam se među njih, kao da sam dolazio kući. Bili su obični ljudi, dobri. Netko je na vojnu došao zato što je htio, netko zato što je morao.

Ahmet-aga Misira, krojača, a ne pamtim ga drukčije nego pijana, dugo je želio da postane aga, a kad mu je to uspjelo, odmah su ga pozvali u rat, što sigurno nije želio. Ljutiti stari Hido, telal, pobjegao je od sirotinje. Snažni Mehmed Pecitava, uvijek golih prsa, najružnijim riječima je psovao i rat i onoga tko ga je izmislio i sebe što se prijavio, ali nikad nije htio da kaže što se prijavio. Ibrahim Paro, knjigovezac, rasječene gornje usne, što je, kažu, biljeg sretna čovjeka, imao je tri žene u Sarajevu, i šalio se da je od njih utekao. Dvojica sinova berbera Saliha s Alifakovca htjeli su da pobjegnu od berberskog zanata, iako je jedan od njih, stariji, ponio britvu iz očeve radnje, ali je brijao samo sebe, ni za živu glavu nikoga drugog. Hadži Husein, zvani Pišmiš, zapao u dugove i sklonio se u vojsku. Smail-aga Sovo, kazandžija, pošao s drugima, u piću i oduševljenju, pa je oduševljenje izvjetrilo ubrzo,

kad i piće. Avdija Suprda, lihvar u miru, bajraktar u ratu, dobar i pošten u oba posla, a ne zna se koji je gori. I svi su izginuli. Ahmet Misira je kratko bio aga, i skupo je to platio. Ibrahim Paro se zauvijek oslobodio svojih žena, dotukla su ga tri Rusa, po jedan za svaku ženu. Husein Pišmiš je otplatio sve ovozemaljske dugove, glave pobodene u dnjestarsku močvaru. Stariji od dvojice braće zaklao se britvom jednoga ranog jutra u ukrajinskom selu gdje smo zanoćili. Vratili su se, osim mene, samo Smail-aga Sovo i bajraktar Avdaga Suprda. Smail-aga je pobjegao kući prije završetka vojne, nestalo ga je jedne noći, i poslije nekoliko mjeseci, taman kad se rat završio, došao u Sarajevo, izbezumljen od brige za ženom i troje djece, jedva su ga prepoznali, a kad su ga prepoznali, a to je bilo odmah, zadavili su ga kao vojnog bjegunca. Avdija Suprda, barjaktar, junak koji se ničega nije bojao, koji je ostao živ u stotinu juriša i iznio čitavu kožu ispred hiljadu kursuma, počeo je da se bavi voćarstvom, kad se vratio, poslije rasula vojske, u svoje selo Lasicu. Pao je s kruške i umro.

Tako, eto, ja živ, jedini, pričam o njima mrtvima. Pa, da pošteno priznam, volim što je tako nego da su oni živi pa da pričaju o meni mrtvom, pogotovo što ne znam što bi o meni govorili, kao što ni oni ne znaju što ću ja o njima govoriti. Oni su svoje odradili, i ni sjenke više od njih nema. Ostat će samo ono što ja, pravo ili krivo, kažem o njima.

I eto, tih desetak Sarajlija, kao i hiljade drugih, osvajalo je nešto što im nije bilo potrebno, i borilo se za carevinu, ne misleći da se ne tiče ni njih carevina ni oni carevine, što su saznala njihova djeca, za kojom nitko ni glavu nije okrenuo, poslije. Dugo me mučila nekorisna misao, kako je glupo i nepravedno što su izginuli toliki dobri ljudi, za neku maštariju kojoj ni imena ne znaš. Što će oni u dalekoj Rusiji, na dalekom Dnjestru? Što će tamo krojač Ahmed Misira, što će knjigovezac Paro, što dva sina berbera Saliha s Alifakovca, što će kazandžija Sovo, ta telal Hido? Pa i da su održali taj nesretni Hoćin, da su osvojili tuđu zemlju, što bi se promijenilo? Da li bi bilo više pravde a manje gladi, pa ako bi i bilo, zar ljudima ne bi zastajao zalogaj u grlu ako je otet od tuđe muke? I da li bi sretnije živjeli? Ne bi, nimalo. Neki drugi krojač Misira bi krojio sukno, pogrbljen, i išao da pogine u nekim nepoznatim močvarama. Dva sina nekog berbera s Alifakovca, vezana bratskom ljubavlju, jurila bi da nestanu na nekom drugom Hoćinu i nekom drugom Dnjestru.

Pametni Mula Ibrahim kaže da to nije ni glupo ni nepravedno. To nam je sudbina. Kad ne bi bilo ratova, poklali bismo se među sobom. Zato svaka pametna carevina potraži neki Hoćin, da pusti zlu krv narodu i da nagomilana nezadovoljstva odvrati od sebe. Druge koristi nema, ni štete, ni od poraza ni od pobjede. Jer, tko je ikada ostao pametan poslije pobjede? A tko je izvukao iskustvo iz poraza? Nitko. Ljudi su zla djeca, zla po činu, djeca po pameti. I nikad neće biti drugačiji.

Nisam se slagao s Mula Ibrahimom, bar ne sasvim, i dugo se nisam mirio sa smrću drugova u hoćinskim pištalinama. Izgledalo mi je to sasvim neprihvatljivo, gotovo suludo, kao da se neka nerazumna a strašna sila poigrava s ljudima. Nisam mogao da se oslobodim more sjećanja, suviše naglo sam iz miroljubive dosade učenja upao u surovu zbilju ubijanja. A Mula Ibrahim je rekao da je dobro dok krivicu bacam na neku nerazumnu silu. Opasno bi bilo kad bih krivca potražio na zemlji.

Ali ni ja ni Mula Ibrahim, koji je sve znao, nismo mogli da objasnimo slučaj koji hoću da ispričam. Doduše, ljudi su se izmijenili u dugim mjesecima ratovanja, postali su grublji, nemilosrdniji, možda zbog beskrajnog prostora koji ih je odvajao od kuća, možda zbog surovosti koju nameću rat i stalna blizina smrti, pa opet, zar se ljudi mogu toliko promijeniti, da u jednom trenutku ostaneš zaprepašten, i pitaš se u čudu: tko su ovi ljudi? Nemoguće je da su to oni isti koje sam dvije godine poznao. Kao da ih je rat dugo kužio, i zlo u njima, dotle skriveno, možda i njima nepoznato, izbilo je odjednom, kao bolest.

Sa straže sam se predvečer vratio konačistu, stopi čvrste zemlje među barama, s kolibom u kojoj je živjela još mlada žena, s troje djece, i s mršavom metiljavom kravom u staji od pruća. Brinula se o djeci i o kravi, sama, muž joj je sigurno s onu stranu močvare, protiv nas. Nije govorila o njemu, nije govorila ni o čemu, a nismo je ni pitali. Sklanjala se od vojnika, a uvečer se s djecom zatvarala u kolibu. Sličila je na lijepu mladu nevjestu u nekom našem posavskom selu, i gledali smo za njom dok je zamicala za staju, za šašu, čvrsta, uspravna, ali nismo ništa govorili. Možda zbog djece. Ili zbog bajraktara Avdage, koji bi glavu otkinuo svakomu zbog ružne riječi o tuđoj ženi. Ili smo se još stidjeli jedan pred drugim.

Toga dana, kad se sve dogodilo, nije bilo bajraktara, otišao je nekim vojničkim poslom, a ja sam bio na straži. Sačekali su me namračeni, s nekakvom zluradom prijetnjom u očima. - Idi u staju - rekli su mi. I samo su to ponavljali, kao naređenje, požurujući me i ne

odgovarajući na moja pitanja. Djeca su čučala kraj vrata kolibe. Obišao sam kuću i stog šaše, ušao u staju. Na zemlji je ležala žena. Ibrahim Paro se otrešao od slame i paučine, i pritegovši kaiš izašao, ne pogledavši me. Žena je ležala mirno, golih butina, nije ni pokušala da se pokrije, čekala je da sve prođe. Kleknuo sam pored nje. Lice joj je blijedo, oči zatvorene, okrvavljene usne stisnute. Užas je prešao preko nje. Povukao sam bijelu rubinu i pokrio je, maramom pokušao da joj obrišem krv s lica. Tada je ona otvorila oči i pogledala me zaprepašteno. Nasmiješio sam se, da je umirim: ne boj se, neću ti ništa. Ali kao da se još više zaprepastila zbog toga, u očima joj je sijevnula mržnja. Izvadio sam iz torbe peksimit, nisam ga pojeo na straži, i pružio ženi: uzmi, daj djeci. Odbacila je peksimit, jarosnom kretnjom, i pljunula mi u lice. A ja, ništa nisam učinio, nisam se ni pomaknuo, ni obrisao. Ukočila me njena muka. Jer, sve sam shvatio, u času. Da sam učinio nasilje nad njom savladanom, kao i ostali, podnijela bi stisnutih usana, i mrzila bi nas, pse, cijeloga života. A ljudski obzir i sažaljenje, nakon nasilja, što joj je izgledao kao potres, kuga, kob koju bog šalje i čemu lijeka nema, nenadano su probudili njeno dostojanstvo i pokazali joj mjeru poniženja. Od žrtve nedohvatne sudbine postala je žrtva surovosti. Ja sam tu ženu najteže povrijedio, teže nego svi ostali. Ustala je i pošla prema vratima, pa se predomislila, uzela peksimit i izašla, oborene glave.

Ujutro smo sjedili pred stajom, natmureni, ozlojeđeni jedan na drugoga, ozlojeđeni na sebe i na cijeli svijet, zadavljeni barskom maglom a još teže maglom što se vukla po našim dušama. Žena je izvodila jedno po jedno dijete i umivala ih na pragu kolibe, a onda je ušla u staju, ne gledajući nas, dublje zabrađena, da sakrije krvave pečate, pomuzla kravu, i mlijeko odnijela u kuću. Uzdišući, Paro je spominjao boga. Ostali su sjedili ukočeni, bez riječi.

Ustao sam, samo da nešto radim, mučila me ova čitljiva napetost i ženina mirna mržnja, prišao sam trulom drvljaniku, i ostavljenom sjekirom počeo da sitnim šibljem. Žena je izašla iz kuće, naglom kretnjom mi istrgnula sjekiru i ušla, zamandalivši vrata.

Odjednom se stijesnio prostor oko nas, opkolila nas je prijetnja. Sigurno je stajala iza vrata, sa sjekirom u ruci. Kako su je sinoć savladali? Na prevaru, silom, iznenada? I sve je, izgleda, podnijela šuteći, da ne uznemiri djecu. Čudio sam se, divio, žalio, ali o ženi i onome što se sinoć dogodilo, nisam ni riječi progovorio. Ni itko drugi. A stajalo nam je u grlu kao kost. Zatvorena kuća i sklonjena djeca bili su čitljivi prijekor. Stariji od dvojice sinova berbera Saliha s Alifakovca je ustao i pošao prema šašu, poradi sebe, sigurno. Kako se dugo nije vraćao, mlađi brat je pošao da ga potraži, i našao ga mrtvog iza šaše. Zaklao se britvom. Dugo je morao da zasijeca po žilama od uha do uha, da reže grkljan i gumastu cijev dušnika, krv je lila kao iz česme, natopivši vlažnu zemlju pod njim. Bol je sigurno bio strašan, a on nije ni zastenjao. Bili smo petnaest koraka udaljeni, a ništa nismo čuli. I dok smo čekali da dođe netko iz štale, da se sastavi zapisnik o smrti, jer nije umro ni od kursuma ni od neprijateljske sablje, gledali smo razjapljenu crvenu ranu na vratu, i sa strahom iščekivali što će učiniti mlađi brat koji je neprestano, bez jauka i bez suza, buljio u preklani vrat, ne dozvoljavajući da se mrtvac prekrije. Iz njega se čulo samo muklo stenjanje. Kad su Mula Ibrahim i njegov mlađi pomoćnik, sačinili zapisnik, potpuno nepotrebno, jer se nije znalo zašto se zaklao, a nitko nije spominjao sinoćnje nasilje, niti se moglo dovesti i u kakvu vezu, žena je bez riječi pokazala gdje se nalazi lopata, i opet se s djecom zatvorila u kolibu. Mlađi brat je sam iskopao grob u mokroj zemlji, stavio snop šaše na dno, u vodu, i sam položio brata u jamu, uporno odbijajući svaku pomoć. Drugi snop sase je rastro po mrtvacu, a lice mu pokrio svojom maramom. Kad je zatrpao grob, i kad smo svi bacili po grumen blata na mokru humku, mahnuo je rukom, zamolvivši da se udaljimo. Ostao je nad grobom, sam dugo. Tko zna što je mislio, što je govorio sebi i mrtvom bratu koga je volio više nego samoga sebe, mi nismo čuli, niti će ikad itko saznati. A onda se odvojio. Nije se sagnuo, nije poljubio grob, nije izgovorio molitvu, samo je digao pogled sa vlažne humke, i pošao prema močvari. Zvali smo ga, išli za njim, molili da se vrati. Nije se ni okrenuo, nije možda ni čuo. Vidjeli smo kako je zagazio u vodu do članaka, pa do koljena, i nestao iza šaše. Kuda je krenuo, što je htio, je li izgubio razum, teško je reći. Više ga nitko nije vidio. Mlađi Mula Ibrahimov pomoćnik, student Ramiz, prenoćio je kod nas, da se ne bi vraćao po mraku. Pričao je sa svima nama, više slušao nego govorio, a govorio je čudno, i kao da je već znao sve što mi znamo. Ispričao sam mu cijeli slučaj, a on je rekao, smiješeći se umorno:

- Ubijaju ih, ubijaju sami sebe. Život naroda je glad, krv, bijeda, mučno tavorenje na svojoj zemlji, i glupo umiranje na tuđoj. A velikaši će se vratiti kući, svi, da pričaju o slavi, i da preživjelima piju krv.

Nikad ni od koga nisam čuo takve riječi. Mi smo psovali i nebo i zemlju, i boga i ljude, ali ovako nismo govorili.

- Zašto si došao ovamo? - upitao sam ga.

- Da vidim i ovo - odgovorio je, zamišljeno gledajući u tamnu noć što nas je opkoljavala.

Zaboravio sam druge događaje, važnije, teže, žešće, ili, ako i nisam zaboravio, ne vuku se po meni kao avetinjske slike. Gotovo i ne mislim više na borbe, na surovost koja se zove junaštvo, na gađenje od klanja, od krvi, od bezdušnog zanosa, od životinjskog straha. Ne mislim na ogromni Dnjestar, nadošao od kiša, kada smo ostali odsječeni od ostale vojske na drugoj obali, pa je hiljade vojnika izginulo ili zarobljeno a stotine se podavilo u strašnoj rijeci, a ja sam je preplivao vukući u probušenom čamcu vojnog pisara, Mula Ibrahima, koji se uneredio od straha pa me molio da to nikome ne pričam. Zaboravio sam i bezbroj drugih stvari koje bi se mogle pamtit i zbog blizine smrti, zbog straha, zbog srama, a eto, nosim u sjećanju samo ova dva događaja koja su se mogla i zaboraviti. Možda zato što ih nisam mogao ni razumjeti ni objasniti, a tajna se duže pamti nego jasna istina.

2. Tuga i smijeh

Prvi put sam sve ovo ispričao jednoj djevojci, i prvi put ovako, u nekoj vezi, od početka do kraja. Tako sam i sam sebi složio razložnu priču, koja se dotle gubila u komešanju odvojenih dijelova, u magli zebnje, u nekom zbivanju van vremena, možda i izvan nekog određenog smisla, kao težak san koji ne mogu ni da prihvatim ni da odbacim. A zašto baš njoj, i zašto o ovome, nisam mogao ni sam sebi objasniti. Učinilo mi se da zna slušati, razumjeti svakako neće, a slušanje je važnije od razumijevanja.

Iskustvo me naučilo da ono što se ne može objasniti samome sebi, treba govoriti drugome. Sebe možeš obmanuti nekim dijelom slike koja se nametne, teško izrecivim osjećanjem, jer se skriva pred mukom saznavanja i bježi u omaglicu, u opijenost koja ne traži smisao. Drugome je neophodna točna riječ, zato je i tražiš, osjećaš da je negdje u tebi, i loviš je, nju ili njenu sjenku, prepoznaješ je na tuđem licu, u tuđem pogledu, kad počne da shvaća. Slušalac je babica u teškom porođaju riječi. Ili nešto još važnije. Ako taj drugi želi da razumije. A ona je željela, i više nego što sam se nadao. Dok sam pričao, s njenog lica je nestalo vedrog izraza, koji me možda i naveo na neočekivani razgovor, a zamijenilo ga nešto nenadano zrelo, i tužno. Rekla je samo: - Bože, kako su ljudi nesretni.

A ja se toga nisam sjetio, iako mi se čini da sam upravo o tome mislio. Misao nije naročito duboka, ni nova; to ljudi govore otkako su počeli da misle. I nije me toliko iznenadila misao, iako je nisam očekivao, nego uvjerenost s kojom je izrečena. Kao da je otvorila svoj najtajniji pretinac, otkrivši se preda mnom, otkrivši se prvi put pred ma kim, tako, do kraja. I bio sam sretan što sam makar na nešto u drugom čovjeku naišao prvi put, i samo radi mene.

Ime joj je Tijana, kći je pokojnog Miće Bjelotrepića, kršćanina, ubijenog rukom nepoznatih i nepronađenih ubojica, prije dvije godine, kad je s čurčijskom robom pošao na vašar u Višegrad. Vlasti nisu ni dugo ni pažljivo tražile ubojicu, po čemu se moglo zaključiti da nisu čeznule za istinom, ili su je znale, pa su pustile da sve pokrije zaborav.

Sve neobično, sve kako ne treba. Ali nisam ni ja birao prilike, nisu ni prilike mene: susreli smo se, kao ptica i oluja.

Kad sam došao s vojne, dočekale su me hrđave vijesti. Obitelj mi je prošla gore nego da je bila na Hoćinu: otac, majka, sestra i tetka, svi su pomrli od kuge. Ni grob im nisam znao; stotine su umirale u jednom danu, i živi su žurili da ih zatrpaju gdje bilo. Trošna obiteljska kuća je izgorjela, zapalili su je Cigani kad su se zimus sklonili od zime, zapalili nehotice, nepažnjom, zato što nije njihova. Ponekad bih otišao da vidim pocrnjele zidove i mrtve oči mrtvog zdanja, u kojem nikako nisam mogao da zamislim bivše stanovnike: kao da je bilo pusto odvajkada. Ni sebe nisam mogao da zamislim u toj kući, nekad. Nije me bilo u vlastitim uspomenu, kao da je to bio netko drugi. Bašta je razvaljena, vočke otrjavile, bijedno i žalosno. Tražili su mi da prodam, nisam htio. Kao da sam se nadao da će se vratiti sjećanja, možda će mi biti potrebna. Ali sam se toga sjetio kasnije, tada mi je bilo svejedno. Svejedno na neki poseban način, bez duboke tuge i teškog žaljenja. Obuzela me mirna ravnodušnost, ne tugujem, ne radujem se. Vidio sam toliko smrti, da mi je vlastito izbavljenje izgledalo kao neočekivani poklon, ne znam kako, ne znam od koga, ali nije daleko od čuda. Možda je moja svijest još bila zbunjena pred tom neobičnom istinom, ali je moje tijelo potpuno shvatilo njen značaj. Živio sam, u stvari, svoj drugi, tuđi, poklonjeni život, sve ostalo nije važno, za sad nije važno. Ovo je visak, ovo je sreća, koju hiljade drugih nije moglo da razumije, jer nisu pošli mojim putem. Malo je ljudi u gradu moglo da kaže, možda samo ja, jedan jedini: sretan sam, živ sam. Nisam to govorio, ali sam snažno osjećao, svakom žilicom. Drugi to nisu mogli, jer nisu visjeli nad ponorom.

Ništa drugo me se nije ticalo, čak ni mogući sutrašnji bol. Nitko me nikud nije pozivao, ništa mi nije nudio, niti sam ja tražio. I nikome ništa nisam zamjerao. Mogao sam ljudima izgledati čudan, kao da sam izgubio razum. Nisam imao zaposlenja, niti sam imao kuće, nisam imao ništa, a bilo mi je svejedno. Satima sam sjedio pred Begovom džamijom, na kamenu, i gledao ljude kako prolaze, ili nebo, ili ništa. Slušao sam vrapce i njihovo smiješno čavrljanje, kao u dobrodušnoj svađi, ili u vedrom pričanju o svemu i svačemu. Sličili su mi na male, obične ljude, pomalo svadljive, dobrodušne, vedre, površne, miroljubive, malim zadovoljne, izdržljive u nevoljama, spremne na sitno zakidanje, bez velikog ponosa. Bili su

pitomi i bezopasni, kao djeca. I djecu sam volio, njihove zvonke glasove, brzi topot bosih nogu, radostan smijeh, bezazlenu grubost njihovih riječi. Samo, kad bi se potukli, zatvarao sam oči i uši, uznemiren.

Volio sam sve što nije rat, volio sam mir. A onda i mir uznemirio.

Pred džamiju je dolazio i Salih Golub, siromašni šerbedžija s Vratnika. Skinuo bi s ramena tešku posudu sa šerbetom, i sjeo na kamen, teško dišući. Kad bi se odmorio, počeo bi da pjevuši, poluglasno, za sebe, naslonjen na zid, zatvorenih očiju. Znao je svega nekoliko riječi jedne jedine pjesme, o djevojkama što tuguju za mladićima koji odlaze u rat, i samo to pjevao, neprestano, počinjući iznova čim dođe do ruba svog kratkog pamćenja. Blijed, mršav, žutih očnih kapaka, izgledao je kao samrtnik. Trideset godina izdržava slijepu majku, zbog nje se nije ni ženio, zbog nje je od jutra do mraka vukao tešku kalaisanu posudu punu zašećerene vode. Kad zaspi, djeca prilaze, sipaju serbe i piju. Ja im se osmjehujem.

Salih Golub je imao brata u Goraždu, ali su malo marili jedan za drugoga. Taj brat iz Goražda posjedovao je šume i čifluke, uzimao vakufska imanja pod zakup, davao novac u zajam s lihvarskom kamatom, stekao veliki imetak o kojem se čulo tek kad je umro. Na Glasincu, gdje je držao ergelu konja, ubili su ga hajduci Bećira Toske, a kako mu je žena umrla ranije, imanje je ostalo bratu Salihu i majci. Tako je Saliha Goluba preko noći snašla sreća kakva ni u snu ne dolazi.

Stigao je pred džamiju sutradan, nimalo sretan, mirno ispričao što mu se dogodilo, i ponudio mi novac, da počnem neki posao, ili da pođem s njim u Goražde, da mu pomognem u upravljanju tolikim imanjem. Kao da je želio da s nekim podijeli nesreću. Kad sam odbio, Salih se nije začudio. Pogledao je svoje mjesto na kamenu, gdje se odmarao i pjevušio tolike godine, i otišao pognute glave. Umro je iste noći, od radosti, ili od tuge. Majka mu se uskoro udala za hodžu Sahin-pašića, koji je sličio na ženu više nego Golubova majka. I on i ona imali su po sedamdeset godina. Nitko nikog nije prevario: ona je bila bez vida, a on bez imetka. Život je prevario samo Saliha Goluba.

Nisam više dolazio pred džamiju. Počeo sam da tražim vodu, tekuću, bistru, plitku. Možda zbog hoćinskih baruština, ili zbog mutnog Dnjestra, širokog kao more. A možda i s toga što sam vodu mogao mirno gledati, ne misleći. Sve je otjecalo, tiho sa žuborom, spokojno, sve, i misao, i sjećanje, i život. Bilo mi je lijepo, bio sam gotovo sretan. Zurio sam u blistavu vodu, satima, i puštao da mi preko ruke prelazi obli val, dragajući me, kao da je živ stvor. I to je bilo sve što sam htio, sve što sam želio. Iz tog sna me probudio Mula Ibrahim. Sjena njegova je pala na mene dok sam sjedio na obali potoka, ozaren.

- Gledaš? - upitao je.

Zvučalo je sažaljivo, zvučalo je zabrinuto. Nasmiješio sam se, ali nisam odgovorio.

- Jesi li svaki dan ovdje?

- Svaki dan.

- I što radiš?

Slegnuo sam ramenima.

- Zar ti ne dosadi gledati u vodu?

Pogledao sam ga začuđeno: kako mi može dosaditi!

- Dokle ćeš tako?

- Zašto?

- Od čega živiš?

Opet sam slegnuo ramenima. Nisam znao od čega živim, niti je važno.

- Poludjet ćeš ovako sam.

- Neću.

- Doći će zima, doći će bolest, doći će godine. Što ćeš onda?

- Ne znam.

- Jesi li ljut na koga? Jesi li tužan? Sanjaš li teške snove?

- Ne sanjam teške snove, nisam ljut ni na koga, nisam ni tužan.

- Pomogao si mi kad mi je bilo najteže. I ja hoću da pomognem tebi.

- Ništa mi ne duguješ.

- Otvorio sam pisarsku radnju. Radit ćeš kod mene, koliko možeš i koliko hoćeš. Ruka ti je sigurno otvrdnula, ali će smekšati.

- Ništa mi ne duguješ, Mula Ibrahim. Kad sam ugledao čamac, uhvatio sam se nesvjesno. Možda sam mislio da ću lakše isplivati.

- Ne vraćam dug. Treba mi pomoćnik. Radit ćeš, i platit ću ti. Koliko mogu i koliko je pošteno. Nećeš se obogatiti. A volim raditi s poznatim čovjekom.

- Navikao sam na ovu vodu i na tišinu.
- Doći ćeš ovamo, kad ne radiš, ili kad bude manje posla.
- Pa, ne znam. Kako hoćeš.
- Radnja je lijepa. Ko kutija.

Radnja je usred čaršije, u Mudželitima, pod sahat-kulom, malena i neugledna, vrela i zagušljiva ljeti, zindanski hladna zimi, uz javne nužnike što su zaudarali nepodnošljivo, pa smo Mula Ibrahim i ja, na smjenu palili tamjan i mirisno korijenje anduza, kao u bogomolji, da umilostivimo nečiste sile smrada. Ali je to kađenje malo pomagalo, i nije nam ostalo ništa drugo nego da se naviknemo. I to mi je svejedno. Smijao sam se:

- Čovjek se navikne na svaki smrad.

Mula Ibrahim je odgovarao dobrodušno, s lijepim smiješkom i bez pozivanja na božje ime, jer smo bili sami:

- Ja uvijek kažem: neka nije gore.
- Što je rekao onaj pametni čovjek kad su ga vodili na vješala.
- S pravom! Mogli su ga odmah ubiti, i ne bi mu ostalo ni tih nekoliko časaka života. A

do vješala još ima nade.

- Uzaludne.
- Kakve-takve. I to je bolje nego ništa. A ovaj smrad, vidiš, meni upravo odgovara.
- Kako može da ti odgovara?

- Evo kako: zašto su javni nužnici ovdje? Zato što je ovo središte čaršije. A meni baš takvo mjesto treba, pod nogom je svakome. A birajući između čistog zraka sa sirotinjom, i smrada sa zaradom, pametan čovjek neće mnogo razmišljati. Dvije lubenice pod jedno pazuhu ne možeš staviti, dva dobra teško možeš sastaviti. Neka nije gore.

- Amen.

Mula Ibrahim je toliko zadovoljan ovim poslom, da je pravo čudo kako ga nije ranije pronašao. U vojsku se prijavio bježeći od jednolične dužnosti džamijskog imama i dječjeg učitelja, a još više od osamnaest groša plaće na godinu. Omamila ga je pomisao na pedeset groša pisarskog ajluka, uz besplatnu hranu s vojničkog kazana, a potajno se nadao i nekoj sreći, nečijoj podršci, kad se vrati, nekom položaju koji neće biti sirotinjski. A vratio se bez pare, bez novog odijela, bez zdravlja, i bez izgleda na ma kakvu službu a ne gospodarsku. Kod kuće je našao dvoje djece manje nego što je ostavio, umrla su od kuge, i zahvalio bogu što nije našao više, kao neki drugi, uz nesebičnu pomoć onih koji nisu išli u rat. Žena mu nije predbacivala zbog tog nekorisnog lutanja po svijetu, a imala bi pravo, samo je zahvaljivala bogu što je ostao živ, jer bi se s preostalo troje djece mučila do kraja života da je on poginuo. Rekla mu je samo:

- Što da se u tim godinama lomiš po svijetu? Zar ne možeš biti pisar i ovdje?

Kao da je od bijesa išao u rat! Sirotinja ne bira, nego čini što mora, sastavljajući kraj s krajem. A onda se počeo navikavati na tu misao. Zašto ne bih pokušao? Zašto bi za svojom srećom morao trčati na kraj svijeta? Otišao je bogatom Šehagi Soči i pozajmio novac da otvori pisarsku radnju. Dao mu je bez riječi i bez priznanice, i što je još ljepše, bez kamata. Našao je i dućan (knjigovezac Ibrahim Paro poginuo je na Hoćinu), očistio radnju od čiriša, mišjih ogrizina, malo je uredio, kupio nešto namještaja, papira, pribor za pisanje, i sjeo da čeka mušterije, moleći se bogu da mu pomogne. I pomogao je: mušterije su počele da dolaze u većem broju nego što se nadao, i on se uvjerio da ženina grdnja može biti vrlo korisna, ako je primiš kao savjet, i ako te sreća posluži. A njega je dobro poslužila, kao da je htjela da ga bogato obešteti za sve ono vrijeme kad ga je uporno zaobilazila. A znao je (tako mi je rekao kad smo pred večer prvoga dana išli kući), da ne bi bilo ni ove radnje, ni mušterija, ni sreće, da nije bilo božje milosti, i mene, Ahmeta Šabe, koji su mu poklonili život. Zahvalio se bogu na milosti, a mene počeo da traži čim se malo sredio. I nije ovo učinio iz zahvalnosti, nego iz ljubavi: usnuo me u srcu, sretan što postoji takav čovjek na svijetu, i što je baš on na mene naišao. Jer, lakše je naići na hrđava, ima ih mnogo više.

I ja sam to znao, zato me zbunila ova dobrota. Možda je i on osjećao sreću što je živ, možda nije mogao da zaboravi smrt koja ga je bila šcepala. Sve više, i nehotice, i ne znajući, tonuo sam u ovaj čudni posao, za koji sam jedva i čuo da postoji. Otkrivao mi je naličje života. Ili njegovu srž. Svi jadi svijeta slijevali su se u ovaj smrdljivi dućan, sve tuge i nevolje, sve pohlepe, sav prkos i ludilo. Pisali smo molbe za zaostale plaće starim ratnicima, za ispravljanje stvarnih ili izmišljenih nepravdi, za pokretanje parnica oko imetka, za uvrede,

za prevare, za novac, preotet, utajen, nevraćen, za neki davni inat kojemu je već i razlog zaboravljen, pa mi se ponekad činilo da je cijeli svijet iščašen i da zaudara kao javni nužnici pored naše radnje. A Mula Ibrahim je mirno poslovaio, razgovarao o strasti, slušao o pohlepi, budio nadu i pravima i krivima, zadovoljavao ljudsku potrebu za traženjem zamišljene pravde, ničemu se ne čudeći, ništa ne osuđujući, sve primajući kao obično jer je ljudsko, pa se činilo da je iznad ovog jada, iako je živio od njega. - Zar nije lijep ovaj naš posao? - pitao me vedro, zadovoljan i sobom, i mušterijama, i mladim pomoćnikom, sretan što me otrgao iz ravnodušnosti i opasne samoće. Otrgao me, zaista, i oslobodio čudne omamljenosti, pa sam se neprestano čudio životu koji nisam poznavao. A kad su vojnici opet pozvani u rat, jer su Rusi osvojili Bender, Brailu, Ismailiju, Kuliju i druge gradove sve do Dunava, nepismene žene su u jatima dolazile u našu radnju, da im pišemo pisma muževima i sinovima, pisma koja neće stići, jer će se u ratnoj gužvi zagubiti, ili će ih naći mrtve. Tada sam počeo da mislim, da li su i moji roditelji slali ovakva pisma, da se čuvam nazeba i da se što prije vratim. Da li je berber Salih s Alifakovca pisao pisma dvojici svojih sinova, druge djece i nema, i da li i sad piše, šaljući ih na treću četvu, od koje je ostalo samo ime, a nitko više tamo i ne zna da su pod Hoćinom ikad vojevala dva brata s Alifakovca, pa se otac ljuti kako su mu sinovi nepažljivi i ne žure s odgovorom, a ja ne mogu da mu kažem istinu. Što bi s istinom?

Mula Ibrahim mi je velika tajna. Zbunjeno ga promatram, i ne znam gdje da ga smjestim između plemenitosti i hladne poslovnosti. S pažnjom je primao žene i starce, naviknuto ih slušao, neraznježen i nerastužen, ali nekako prisno siguran, ispunjavajući ih povjerenjem koje je teško objasniti. Ja sam pisao čekajući da mi kažu što žele da saopće, pa smo se saplitali i ja i onaj što je govorio, čovjek je trošio opće, nepotrebne riječi, mrtve i neupotrebljive, ili bi se začuo lelek od kojeg sam se zagrcavao, i zagušen uzbuđenjem, posrtao rukom po papiru, pa su mislili da sam nevešt.

A Mula Ibrahim je dobro poznavao i njihove duše i njihove prilike, i čitao je svaku neizgovorenu misao u njima, kao da im je srce otvarao. Nije čekao da mu išta kažu, oslobađao ih je muke ispovijedanja i mučanja, i sam pisao, govoreći naglas: "Dragi moj sine, čedo moje rođeno, pisala sam ti prije mjesec dana... (biješe li tako?)... a od tebe ni čusa ni glasa. Znam da ti nije lako u tom nesretnom ratu, i da nemaš vremena da se javiš svojoj majci, al da mi je makar da čujem glas o tebi. Ne ljuti se što ti često pišem, majka ko majka, nesretnica i ojađenica, čim je stotinu konaka daleko od svog djeteta. Po danu još djene-djene, zabavim se poslovima, al po noći mislim samo na tebe i na oči tvoje lijepe, pa ne mogu da zaspim. Čekam, neće li zvekir udariti na avlijskim vratima, nadam se, luda, doći ćeš... (de, nemoj sad plakati, da ovo svršimo)... ili će netko donijeti glas o tebi. Za nas ne brini, dobro nam je... (znam da nije dobro, ali ti on ne može pomoći, a njemu će ovako biti lakše)... i zaduha mi je gotovo sasvim prošla. Mejra pita za tebe svaki dan... (zar ne pita više? Udaje se?)... djevojke pitaju za tebe svaki dan..."

Zaustavljao sam ruku i slušao te lijepe riječi što su sličile na starinske pjesme. Tuga, stara stotinama godina, osjećala se u tim riječima, u tim pismima pisanim više za one koji šalju nego za vojnike, a slali su ih u vjetar, u nedođin, i sagorjet će na nekoj komordžijskoj vatri, u prvoj hladnoj noći.

I dok sam ja, rastužen, jedva suzdržavajući suze, slušao to tugovanje i hrabrenje, suzbijajući oživljena sjećanja, Mula Ibrahim je bio potpuno miran. Čak je primjećivao da mi ruka stoji nad nezavršenim retkom, i upozoravao me: Hajde, završi to! A kad bi napisao pismo, prepuno ljubavi i ljepote, poslovno bi uzimao novac za trud i stavljao ga u čekmedže, ljubazno preporučujući mušteriji da opet dođe.

Od dva potpuno različita čovjeka u njemu, koji je pravi?

Uvečer je zapisivao svaku paru koju je primio, zahvaljujući bogu na milosti. Tada sam ga mrzio. Ružno je zarađivati na tuđoj nevolji, mislio sam. I rekao sam mu to. Ali mi plaću nije povećavao.

- Plaća ti je dobra - rekao je, ne šaleći se. - U tvojim godinama ja sam dobivao upola manje. I bio sam zadovoljniji nego sad. Znaš li što je najljepše u životu? Želja, prijatelju.

Zaista, nijednu želju mi nije oduzeo, sve su bile na okupu, nezadovoljene, čak i neprobuđene. Nisam se brinuo nizašto. Kad bih našao vremena, išao bih do Darive ili Kozje čuprije i, sjedeći na obali, slušao kako voda teče.

Mula Ibrahim me savjetovao:

- Zašto ne loviš ribu? Izgleda velika ludost, što i jest, ali postane najveća strast. I brani čovjeka od njegovih ludosti. Svijet se može rušiti, a ti ćeš, nepomičan, buljiti u vodu. Najveća

mudrost u životu je da čovjek pronađe pravu ludost. Da je vlast pametna, naredila bi svima: udicu u šake, pa na rijeku, lovi ribu! Ne bi bilo buna ni nereda. Kažem ti: lovi ribu, Ahmete Šabo!

- Ne mislim dizati bune, nije mi potrebna nikakva ludost. Miran sam, kao što vidiš.

- I suviše. Toga se i bojim. Bojim se što će biti kad se probudiš. Lovi ribu, Ahmete Šabo!

Smijao sam se, jer je izgledalo da se podsmijeva. A onda sam se sjetio da je on podozriv prema svemu što nije pravilo i zakon, zato mu se nije dopadalo moje usamljivanje. Usamljenost rađa misao, misao nezadovoljstvo, nezadovoljstvo pobunu. Ja sam bio daleko od misli na pobunu; samo sam lijeno sanjario.

Jednog dana mi je rekao da će u radnju doći rođaci imama iz sela Župče, sinoć je imam zadavljen u tvrđavi sa još dvojicom seljaka, zato što Župčani nisu htjeli da daju ratnu pomoć. Rođaci su odmah dotrčali, da ih spašavaju, ali je pravda bila brza od rođačke brige. Danas su čuli što se dogodilo, pa će pisati molbu da im se izruče leševi. Ja ću im napisati tu molbu.

- Zašto su ih zadavili?

- Zašto? Pitaš me, zašto!

Prvi put otkako smo zajedno, vidio sam da je uznemiren. Glas mu je tih, ali ustreptao, i promuklo dubok, kao da ga guši uzbuđenje.

- Što hoćeš da ti kažem? Tolike ljude su pobili, a ti tražiš razlog zašto su zadavili imama i dva seljaka iz Župče! Lovi ribu, Ahmete Šabo!

Izašao je na sokak, a ja sam gledao za njim, zabrinut: mogao bi, u uzbuđenju, učiniti štogod što se teško popravlja. Koliko li je različitih ljudi u tom čovjeku?

Župčani su došli u gomili, žena imama i jednog seljaka (druga je na porodu, kako su mi rekli, kao da se pravdaju), braća, sinovi, rođaci. Stajali su u malom dućanu, zbijeni, držeći se jedni uz druge, u gomili, zbunjeni, ali se nisu tužili, nisu plakali, na moju sreću i veliko čuđenje. Eto, čuli su što se dogodilo, rekao je brat imamov, pa mole da im se daju tijela, da ih sahrane u Župči, tamo im je sva rodbina. Voljeli bi da to bude odmah, sutra, jer nema razloga za čekanje, hoće da kaže - već su mrtvi, više im u tvrđavi nisu potrebni, a nije ni dobro mrtvace dugo držati nepokopane, usmrde se. Nabavili su tri tabuta, a došli su s kolima, pa bi ih sutra rano, ako je ikako moguće, odvuikli u selo, žuri im se, imaju mnogo posla kod kuće, ljeto je, vazdan stvari ima da se posvršava, a i ovako će izgubiti dosta vremena. Zastao sam, ukočen, zaprepašten njihovim mirnim pričanjem više nego nesrećom.

- Zašto ne pišeš, efendija?

Jedva sam pokrenuo ruku da dovršim molbu kadiji. Džaba, život je teži nego što sam mislio. Mula Ibrahim se vratio s nekim zamotanim stvarima.

- Je li gotovo?

Rekao im je cijenu, naplatio, i Župčani su izašli, zaglavivši se u vratima. Gledao sam za njima.

- Nitko ni suzu nije pustio, ni riječ žalbe nije rekao. Kao da ih se ne tiče.

- Najmanje se govori kad te se najviše tiče. A i navikli su na muku. Na njih sve udara, i nebo, i zemlja, i ljudi. Hoćeš li mi pomoći da okitimo radnju?

- Zašto?

- Sutra je rođendan sultanov. Drži ovo!

Gledao sam ga u čudu: kakva je ovo šala? Nije bila šala. Ozbiljno je radio neozbiljan posao, sav mu se predajući, poduzetan, gotovo razdragan. Škarama je rezao obojeni papir, isijecajući polumjesec, zvijezde, trake, lijepili smo na staklo, na prozorske okvire, gradili smo nebeski svod pored gradskih nužnika, mnoštvo šarenih zvijezda i šiljatih rogova polumjeseca naselio je pisarski čumez, a u prozor smo stavili sliku Abdul Hamida, s natpisom: Neka nam te Bog poživi još dugo godina, i sliku jednog janjičarskog odreda kako veselo odlazi u rat, a ispod nje smo napisali: Alah nam je darovao nepobjedivu vojsku. Gurao sam od sebe misao što me salijetala, da sam i ja bio u toj nepobjedivoj vojsci kad je bježala preko Dnjestra. Ali, što će mi to sad? Ovo nije istina, ovo je proslava.

Stavili smo svijeće u prozor i, kako je već pao mrak, upalili ih, pa izašli na sokak, da se divimo. Mula Ibrahim je oduševljen svojim djelom:

- Je li lijepo!

- Lijepo je.

- Nitko se neće staviti da stavi sliku janjičarskog odreda.

- Nitko.

- A zvijezde? Kako izgledaju mjesec i zvijezde?

- Divno.

Bilo je bijedno, bilo je smiješno, bilo je ružno. Ne bi bilo čudo da sam zaplakao ili zaškrgutao zubima, a ja sam se smijao i prijateljevom oduševljenju i svome gađenju. Potpuno su me raskrojili šutljivi seljaci iz Župče. Oni sad sjede u velikom tuđem gradu, čekaju svoje leševe, a ja gledam u ovo šareno čudo i smijem se, smijem, smijem. Suze mi teku od smijeha. Ako prestanem da se smijem, ostat će samo suze.

- Prestani! - šaptao je Mula Ibrahim, prestravljeno se osvrćući. - Čemu se smiješ? Što je toliko smiješno?

Ne znam, mislio sam, ne znajući što je smiješno, ni čemu se toliko smijem.

Jesmo li okitili dućan i upalili svijeće ispod šarenih zvijezda i junačkog sultana zato što su ubijeni imam i dva seljaka iz Župče, i to sad njihovi rođaci šute u mraku, čekajući jutro, da ih mrtve ponesu sa sobom? Ili zato što su pod Hoćinom izginuli svi moji drugovi? Ili što berber Salih s Alifakovca još čeka svoje sinove? Ne znam zašto se smijem.

3. Sreća, ipak

Išao sam sokacima, bez cilja, nikud, a našao se pred pocrnjelim zidovima svoje kuće, nigdje. Zar kod nas svaki pojas počinje sve iz početka?

Ta mrtva prošlost i nikakva sadašnjost, te crne ruševine svega što je bilo, na kojima ne mislim ništa graditi, ipak su nekakva spona s nečim. S čime? Prepoznajem staru mjesečinu, slični na onu iz djetinjstva, sad vara, srebrom prekrivajući garež. Jesam li je gledao iz one svoje sobe, gore, što je sad nema, ili pod hoćinskom utvrdom, zamišljajući da sam ovdje? Već dugo se u meni miješa vrijeme i prostor, pa ne znam gdje sam, ni kad se dogodilo to što mislim. Ne postoje granice, kao u pustinji, kao na nebu, i sjećanja mirno prelaze, smještajući se ondje gdje im je zgodnije. Lice na oblake, svejedno im je gdje su, svejedno im je kad nastanu i kad nestanu. To mi ne smeta, čak je ugodno: ne osjećam potrebu da išta razrješavam.

Kad sam čuo njen glas, začudio sam se. Zar ovdje ima ikog živog? Poslije sam se pitao: kako me prepoznala? Je li znala da samo moja sjenka može doći na ovo grobište? Ili me vidjela kad sam ranije dolazio? Prišao sam ogradi, samo da se pozdravim, bili smo susjedi, a otišao sam kad je sahat na kuli odbio ponoć.

Tijana, izgovarao sam poluglasno, začuđen. Tijana. Niz cijelo kameno stepenište, sve do čaršije. Tijana. I ništa više, samo to neobično ime. Kao da sam udaren. Što je meni ta djevojka? Što to ime, što odzvanja u meni kao zaljuljano zvono? Ali sam se tješio da nisam bio pametniji ni kad sam se penjao prema bivšoj kući. Svijeće pred sultanovim slikama su pogašene, ne vide se zvijezde od šarenog papira u prozorima, zaboravio sam seljake iz Župče koji spavaju na nekoj pijaci, pod kolima, čekajući jutro i svoje leševe, nisam znao zašto idem gore.

Stajao sam mrtvo prisutan, muklo je tutnjalo u meni, kao u pustoj pećini, kad me davni djetinji korak doveo do zgarišta gdje nije bilo uspomena. A kakve su i mogle biti? Žestoka a neodređena čežnja nadvijena nad dragim, neljubaznim gradom. Dječja soba, naseljena vrelinama slikama mašte bez cilja i uporišta. Otac, dakle kao mjesec, koji je cijelog života lakomisleno gubio sve što bi stekao; majka, koja nije mislila ni na djecu ni na boga, nego na njega, oca, i koja je sigurno umrla od žalosti za njim, a ne od kuge; sestra, s kojom nisam znao razgovarati, jer je iz nekog drugog svijeta; tetka, dosadna sa svojom plačnom ljubavlju i siktavim pričama o mužu, što je, nezahvalnik, pobjegao nekud u svijet, čemu se nisam čudio. Gore, iznad izrasle haluge, bila je očeva soba, u nju sam smio ući samo dvaput godišnje, na dva Bajrama, da se poklonim i poljubim mu ruku, divnu, bijelu, neradničku. Sad i to izgleda kao san. Ništa im ne zamjeram, pa ni to što mi nisu uspjeli ostaviti čak ni uspomene. Živjeli su kako su mogli, i sigurno nisu željeli da na ovom grobištu stojim prazan poslije njihove smrti. Nikad to nikome nisam rekao (ima pravo Mula Ibrahim, najteže se govori o onome što te se najviše tiče), a ispričao sam, već druge večeri, djevojci iz svog bivšeg susjedstva, o kojoj ni trenutak prije susreta nisam mislio da li je živa ili mrtva. Prve večeri govorio sam o vojni, tobože ne o sebi, a ispalo je sve o meni. O meni je rekla i ono: bože, kako su ljudi nesretni. O meni i o svim ljudima. Da li i o sebi? I samo je to rekla. Šutjela je i slušala.

Vraćajući se niz kamene stepenice (nasmijala se kad je sahat otkucalo ponoć), nisam se čudio, iako sam znao da je čudno što sam gotovo nepoznatoj djevojci ispričao ono što nisam nikome, što sam tek pred njom složio u riječi. Govorio sam zato što je bila mjesečina, što u tim izgorjelim zidinama nije bilo mojih uspomena, što su se dvije tanke bijele ruke nježno savijale po truloj ogradi, što su zamišljeno a blago gledale crne djetinje oči zrele djevojke, što me slušala kako me nikad nitko u životu nije slušao. Nisam to sebi objašnjavao, nije bilo potrebno. Znao sam samo da sam se zaustavio. Uspostavile su se granice. Nismo se dogovorili, a sutra uvečer smo se opet našli na ogradi između dvije bašte. I treću večer, i četvrtu, i ljeto se ohladilo, a mi smo se krili mrakom, ne želeći da itko sazna koliko smo postali potrebni jedno drugome. A svi su znali.

Sve više sam s njom, i kad sam sam. Odnosim sa sobom njeno ime, i blistavu sjenku ispod drveta. I pun sam njenog dubokog glasa, ljepši je od žubora vode.

Zvijezde od papira i sultanova slika ostale su na prozorima dućana za neku drugu svečanu priliku, i nisu više smiješne. Ne vidim ih. Rastreseno pišem žalbe sudu, ili pisma

vojnica, i ponovo pročitavam, da ne napišem: voljena moja. Bilo bi smiješno da to kadija pročita na tužbi zbog nekog duga.

U jesen sam joj predložio da se vjenčamo. Iskreno sam to želio, nisam mogao zamisliti da će biti nekako drukčije, ali sam pošteno rekao da sam hrđava prilika, nemam ništa niti ima izgleda da ću ikad imati, i ne dobiva mnogo udajom za mene. Možda nije ni pravo da joj to nudim, ali mi ljubav daje za pravo da budem nepravedan. Voljet ću je, i nećemo imati ništa, je li joj to dovoljno? Ali ona je još luđa od mene. Voljet ćemo se, rekla je ozbiljno, a to je mnogo, to je sve. Ništa mi drugo ne treba. Našalio sam se da će nam u početku sigurno biti lijepo, a poslije, kad joj dosadim, snalazit ćemo se kako znamo, osvježavat ćemo našu ljubav, kao stari Džezar, koji se tri puta rastajao i ponovo vjenčavao sa svojom ženom.

- Bez potrebe je mučio i sebe i nju - pobunila se Tijana. - Trebalo je da nađe ženu s kojom se neće nikada rastati. Ili da živi sam. Ni haljinu ne valja krpiti, a kamoli ljubav. Bolje je otići.

- Ti bi otišla?

- Otišla bih.

- Zato što me ne voliš?

- Zato što te volim.

Nije mi sasvim jasna ta ženska logika, ali sam znao da govori istinu. I bilo mi je drago što to kaže, mada je zvučalo suviše ozbiljno i neopozivo. U tom trenutku ništa drugo nisam ni želio.

Uskoro smo se vjenčali. Mula Ibrahim, i prvi dućanski susjed, stari Omer Tandar, berber, bili su nam svjedoci. Tijana Bjelotrepčić, kći pokojnog Miće i pokojne Ljubinke, postala je Tijana Šabo. Mula Ibrahim se nije iznenadio kad sam mu rekao, mada je sigurno mislio da je to prolazna ludost, i da se neću baš oženiti (kršćankom, i još siromašnom!), ali ništa nije rekao protiv moje odluke. Vidio sam mu čuđenje na licu, ili sam ga očekivao pa mi se činilo da ga vidim, ali ono što je kazao i učinio, bilo je pošteno. Pohvalio je djevojku i njenu obitelj, pohvalio moju odluku, ponudio se za svjedoka, zamolio i veselog hadži-Omera da ode s nama do kadije, a onda nas odveo svojoj kući, gdje nas je čekala prava gozba. Tiha Mula Ibrahimova žena primila nas je srdačno, zbog nečeg zaplakala kad je poljubila Tijanu, pokazala nam troje djece (dvoje je umrlo; hadži Omer se smijao: smrt uzme, oni odmah namire), i gledala nas, gledala, neprestano, i tužno i veselo, kao majka. Poslije sam se sjećao tog njenog sućutnog pogleda, i mislio kako nas je žalila zbog svega što nas očekuje u životu.

Poslije ručka kod Mula Ibrahima, otišli smo u moju ružnu sobu, i gledali se zbunjeno.

- Bilo je lijepo - rekao sam.

- Vrlo lijepo.

- Dočekali su nas srdačno.

- Zato što su dobri ljudi.

- Jesi li zadovoljna?

- Jesam.

- Ne bih rekao. Nešto te muči.

- Malo sam zbunjena.

- Zašto?

- Ne znam. Proći će.

- Možda ti je žao što nikog od naših nije bilo. Mojih nema, mrtvi su, a tvoji su ljuti. Što možemo.

- Sjedi kraj mene. Daj mi ruku.

Šutjela je, pribijena uz mene, kao da traži zaštitu. Preboljevala je što su je njeni napustili. Navikavala se na mene. Sad nikoga nemamo ni ona ni ja, hoćemo li biti dovoljni jedno drugome? Kakvi su bili njeni djevojački snovi, kakav je bio onaj željeni koga je zamišljala, da li je i u najružnijem snu vidjela ovu strašnu sobu, koja je i meni odjednom postala nepodnošljiva? Da li da je upitam, ili da je pustim da se navikne na ono što će biti njen život?

Tada je netko pokucao na vratima. tko bi mogao da bude? Nikog nismo očekivali. Otvorio sam: nepoznat čovjek je stajao preda mnom, čudno ozaren, ovlaženih očiju, sa sretno sjetnim smiješkom, kao da je pobjegao sa vlastitog pogreba. Nije izgledao naročito pametan, tako raznježen, a sigurno ni ja: začuđeno sam gledao njegovo lice obasjano srećom, koja mi je bila nepoznata kao i on. Rekao je da traži mene, i da želi samo da me vidi. On je Ferhad, bliži rođak moje majke, a nije čudo što ga ne poznajem. Prije dvadeset

godina, za vrijeme pobune braće Morića i Sari-Murata, pobjegao je u Valjevo, i sad se, eto, vratio.

Potpuno sam bio zaboravio za tog svog rođaka, o njemu sam slušao u kući, a zaboravio sam i zašto je pobjegao, i na čijoj je strani bio, na strani braće Morića, ili gradskih trgovaca. Ali mi je bilo drago što je netko od mojih, a zaista kao da je ustao iz mrtvih, došao da me posjeti upravo u trenutku kad smo mislili da nikog svog nemamo.

Ponudio sam da sjedne, on se pozdravio sa snahom, kako je lijepa, rekao je, dar nam nije kupio, jer je kasno saznao za vjenčanje, i žurio je samo da nas vidi, a dar će donijeti sutra. Pričao je, pričao, pa bi zašutio, obasjan nekom radošću, uznemiren neznanom srećom, meni sasvim dalekom, a ja sam mislio kako je sve to čudno. Samo dvadeset godina je prošlo, a sve se zaboravilo, i braća Morići, i Sari-Murat, i njihovo bezakonje, i ljudi koje su pobili. Izdalo je i narodno pamćenje, pa se pjevala tužna pjesma o vješanju dvojice braće, kao da su junaci a ne surove siledžije. I možda baš ta pjesma, u kojoj je narod stvarao junake od onih koji to nisu, i taj zaborav, kao da je sve stoljećima daleko, doveli su moga rođaka u Sarajevo. I čežnja za rodnim gradom. Govorio je o toj čežnji suznih očiju. Nije mogao da spava, nije mogao da jede, činilo mu se da će umrijeti od tuge, satima bi sjedio sam i zamišljao svoj grad, korak po korak, kuću po kuću, bojeći se da mu slika ne pobjegne, kao utvara. Stotinama, hiljadama puta prolazio bi poznatim sokacima, i mislio kako čovjeku ništa nije važnije ni draže od zavičaja. A danas je hodao, hodao, po pravom gradu, obilazio poznata mjesta, ljepša su nego kad ih je zamišljao, tamu, u dalekom Valjevu, i sutra će opet, čini mu se da nikad neće utoliti tu glad ljubavi.

A ja sam se čudio toj ludosti. Da sam imao kud, i da mi nije svejedno, otišao bih na koju bilo stranu svijeta. I sad. Samo bih poveo voljenu ženu koju sam nenadano stekao.

Nije utolio glad svoje ljubavi. Nije mi donio obećani dar. Omeli su ga. Sutradan ga je serdar Avdaga prepoznao, onako zanesenog i zablesavljenog zbog ponovo pronađenog grada, uljepšanog dvadeset godina dugom željom, i prijavio ga kadiji. Odveden je u tvrđavu i zadavljen. Zbog nečega što su svi zaboravili.

Tada sam na Tijani prvi put primijetio čudnu uznemirenost. Izgledala je uplašena, dugo je šutjela, odsutna, zagledana u jednu točku.

- Ako bismo otpatili svačiju nesreću, što bi bilo od nas? - umirivao sam je blagim dodirima i grubim riječima. A nismo ga ni poznavali. Nismo mu se nadali, ni njemu ni ikome drugome.

Uskoro smo zaboravili nerazumnog Ferhada koji je stradao zbog čežnje za rodnim gradom. Da ga nije toliko volio, bio bi još živ. Ali, tko zna. Koliko je bio lud, možda je više volio da umre u svome gradu nego da živi u tuđem. Tako smo izgubili i tog jedinog rođaka. Izašao je iz tame, dotle nepoznat, živio samo tren, da vidi grad i nas, i opet otišao u tamu. Poslije smo se pitali da li je i bio, ili smo ga izmislili, toliko je sve sličilo na ružan san.

Nekoliko dana poslije Ferhadove pogibije, spomenuo ga je Šehaga Sočo. U pratnji svoga momka, Osmana Vuka, koji mu je vodio trgovačke poslove, svratio je u našu radnju radi nekih darovnica školama i bibliotekama. Znao je da mi je Ferhad rođak, i pitao me o njemu, a ja sam mogao ispričati samo ono što mi je Ferhad rekao. Budala, gundao je Šehaga natmureno, budala! Eto mu rodni grad, eto mu zavičaj! povazdan gledao sokake, veliš? Gledao smrad, gledao svoju i našu nevolju. Rodio se ovdje, e pa čudna mi čuda! To je nesreća a ne ponos. To je razlog da čovjek plače a ne da se raznježava. Za čime je čeznuo dvadeset godina, pobogu brate! Za ovom siromašnom zemljom, za pakošću što u nama živi duže i jače i od materinske ljubavi, za neodoljivom potrebom da činimo zlo kad god možemo, za našom divljom turobnošću?

- Zemlja ko zemlja, ljudi ko ljudi, isti svugdje - rekao je Mula Ibrahim oprezno, plašljivo gledajući u ozbiljnog Šehagu i nasmijanog Osmana Vuka.

- Niti je zemlja kao druge, niti su ljudi kao drugi! Zemlja je bijeda. Je li vam palo u oči kako se zovu naša sela? Reci im, Osmane!

- Zloseto, Blatište, Crni Vir, Paljevina, Glogovac, Gladuš, Vukojebine, Vučjak, Vukovije, Vukovsko, Trnjak, Kukavica, Smrdljak, Zmijanje, Jadovica...

- Eto! Sve čemer, sirotinja, glad, nesreća. A ljudi? Gadno mi je da govorim. A zašto je tako? Ne znam. Možda zato što smo po prirodi zli, što nas je bog obilježio. Ili što nas nesreće neprestano prate, pa se bojimo glasnog smijeha, bojimo se da ćemo naljutiti zle sile koje stalno obilaze oko nas. Zar je onda čudo što se uvijamo, krijemo, lažemo, mislimo samo na današnji dan i samo na sebe, svoju sreću vidimo u tuđoj nesreći. Nemamo ponosa, nemamo hrabrosti. Biju nas, a mi smo i na tome zahvalni.

Mula Ibrahima je oblio znoj, bojao se moćnog Šehage a još više onih kojima se njegove riječi ne bi dopale, pa je pokušavao da bar sebe ogradi:

- Ne treba sve gledati crno, Šehaga.

- I ja tako kažem, Mula Ibrahim, lažem i sebi i drugima. Ali ponekad, ne tako često, kad mi se zgadi laž, onda progovorim istinu. Crno je, Mula Ibrahim, u teškom vremenu živimo, a živimo jadno i sramotno. Utjeha je samo što će oni koji budu poslije nas živjeti, preturiti preko glave još teža vremena, i spominjati naše dane kao sretne.

To su bile najcrnje riječi koje sam ikada čuo, i padale su na dušu teško, kao zagrobne pjesme. Možda zato što je govorio bez žestine, mirno i uvjereno, hrabro a opet moćno. Sigurno nije istina sve što govori, ali je najveća istina njegova tuga. Nisam mogao a da ga ne upitam, na veliko zaprepaštenje Mula Ibrahimovo:

- Zar smo svi zli, Šehaga?

- Svi. Netko manje, netko više. Ali svi.

- Seljaci iz Župče, čuo si za njih, nisu zli. Vojnici sa Hoćina nisu zli. Mi smo nesretni, Šehaga, bez svoje krivice.

Ali se u njemu, izgleda, utulila vatra i iscilila potreba da govori. Sumorno me pogledao i izašao. Ispratio sam ga na ulicu, rekavši da bih volio da nastavimo ovaj razgovor. Njegove riječi su mi pale na dušu kao žeravica.

Ne, rekao je bezvoljno, nikakav razgovor nećemo nastavljati. Ako me to zanima iz obične radoznalosti, onda ne vrijedi ni govoriti. Ako me nešto boli, zašto mi je potrebno tuđe mišljenje? On ne drži ni do svog, a kamoli do tuđeg, i često govori i ono što ne misli, ili ono što misli samo danas, a sutra, zaboravi. A što će meni to?

- Ili hoćeš da prijaviš? - ljubazno se iscerio strasni Osman Vuk.

Izgrdio me i Mula Ibrahim, zbog uplitanja u nezdogan razgovor. Lako je Šehagi Soći, on je bogat i prebogato, sve visoke činovnike drži u džepu pozajmicama i mitom, i svi se prave da ne znaju što Šehaga govori. A što sam ja? Siromašni pisar kod njega fukare. Neka samo tko god jače kihne, otpuhat će nas kao prašinu. Čak i moćniji ljudi stradaju, a mali se samo istope. I nije naše da pitamo zašto Šehaga tako govori. Njegove brige su drukčije, a naše je da ne potonemo u ovom životnom vrtlogu. Zato, pamet u glavu!

Znao sam to, odavno sam slušao, u radnji, na ulici, u čaršiji: pamet u glavu! Kao posljednji zakon, kao najsigurnija zaštita pred bezbrojnim opasnostima. Zbog svega što možeš da učiniš, zbog riječi, pogleda, misli, i zato: pamet u glavu! Boj se svega, ne budi ono što si!

Nisam mogao pristati na takvo beznađe, postoji valjda i neka druga mogućnost za ljude osim straha, ali sam zapamtio taj nauk, to zajedničko mučno iskustvo, koje je zagađivalo život. Pa dobro, poslušat ću: pamet u glavu, Ahmete Šabo! Baš zato da mi ne zgade ovaj novi život.

Pošao sam jednog popodneva da Tijani kupim poklon na čaršiji. Mula Ibrahim me upozorio, bez ikakve potrebe, da ne navikavam ženu na skupe poklone. To je lijepa navika, ako je razumna, pričinjava radost i posržava ljubav. Ali ako je nerazumna, stvorit će u ženi pohlepu, a meni će postati teret. Ništa skupo! Nego nešto sitno a lijepo, struk cvijeta, ili nešto korisno, papučice, kad joj se stare poderu, šamiju, ako nema u čemu izaći, i lijepu riječ, to je najvrednije.

- A baš sam mislio da joj kupim zlatnu ogrlicu!

- Nipošto! To nije pažnja, nego ludost.

Nasmijao sam se:

- Rado bih učinio tu ludost, kad ne bih morao živjeti sa svojih dvadeset pet groša godišnje. Odakle mi toliki novac za ogrlicu!

- Što ja znam. Tvojoj ženi je isplaćen njen dio imanja.

- Dobila je takvu sitnicu da me sramota i spomenuti.

- Zašto si pristao?

- Baš me briga.

- Ej, teško ženi s tobom, i teško djeci koja će ti se roditi.

- Svatko se rađa sa svojom srećom.

- Tako govore svi lakomisleni.

Ne znam jesam li lakomislen, ili zadovoljan neočekivano stečenom srećom, poslije pasjeg života u ratu, ali se nisam naljutio na Mula Ibrahimovu riječ, jer znam da mi ovaj čudni čovjek želi dobro, i veseo sam pošao u Kujundžiluk, da kupim što god sitno, prsten od

srebra, jeftine pafte, lančić, da pokažem dobru volju, a uz to ću dodati struk cvijeta i lijepu riječ.

Radovao sam se povratku kući. Zastao sam pred radnjom mahmuta Neretljaka: nešto privjesaka i sitnjarije visjelo je iza prljavog stakla. Nisam znao da je opet otvorio dućan. Dok sam još išao u školu, pravio je u ovoj radnji lažne pare bakrenjače, i proturao ih kao prave. Za kaznu je prebijen i protjeran iz Sarajeva. Deset godina je proveo u izgnanstvu, negdje na Istoku, pa se vratio proljetos i, eto, ponovo zasjeo u istom dućanu. Nisam ga vidio kroz prozor. Ali sam čuo glasove u sobici iza radnje, krupan, kašljucav, Mahmutov, i sitne dječje. Poučavao ih je, čemu? Sličilo je na nešto poznato. Gospode bože, pa to je arapski jezik, iskrivljen, unakažen, nadlomljen turskim, perzijskim i grčkim riječima, začim sočnim našim psovkama. Što on to radi? Slušao sam zabezeknut, tu nevjerovatnu papazjaniju, taj ničiji skitnički jezik, koji bi mogao da posvjedoči o dalekim putovima kojima je ovaj izgnanik prošao, i o bezbrojnim poslovima kojima se bavio, ali ovoj djeci neće mnogo pomoći. Napraviti će metež u njihovim malim nevinim tikvama.

I dok sam oklijevao da li da ga pozovem ili da odem, on je oslobodio muke i sebe i mene i djecu, pustivši ih iz tamnice svoga neznanja i njihove nedoumice. Izašli su ošamućeni, posrćući pod težinom besmisla koji im je uzburljao mozak.

- Oni sigurno misle da su glupi ili da je nauka nedohvatna - rekao sam veselo, gledajući za njima.

- Točno je i jedno i drugo - odgovorio je Mahmut razložno.

Nasmijao sam se:

- Slušao sam kako ih učiš.

- A što ti je smiješno?

- Pa ti ne znaš arapski.

- Sigurno da ne znam. Odakle bih znao?

- A zašto ovo radiš ?

Pružio je ruke ispred sebe, prsti su mu drhtali.

- O zanatu više ne mogu da radim, drugo ništa ne znam. Preprodajem ove drangulije, i učim djecu. Ja malo znam, oni malo plaćaju, pa nitko nikome nije dužan. Što gube? Ništa. Naučit će u medresi, ako im bude potrebno. A ja od toga živim.

- A kad se čuje da ne znaš? To se ne može dugo kriti.

Slegnuo je ramenima: bit će nešto drugo. Kao lažne bakrenjače.

Gledao sam u njegovo izbrazdano lice skitača, u lukave a opet nevine oči prestupnika s maštom, i nesvjesno se smiješio. U djetinjstvu su nas uzbudivale njegove lažne bakrenjače, teške batine koje je dobio, izgnanstvo u daleke nepoznate zemlje, a sad preda mnom drhte njegove ruke koje su kovale srebrnu žicu i pravile lažni novac. Život ga je izlomio, bolest ispila, a živjeti se mora.

- Ja ću ti pomoći - rekao sam, i ne razmislivši. - Znam nešto arapski.

Mahmut se namrštio:

- Pronađi drugu djecu. Zašto otimaš moju?

- Pomoći ću ti badava.

Začudio se, nije znao da li da još više sumnja, ili da me žali:

- Slušaj mladiću, ako ništa hrđavo ne smjeraš, onda nisi baš pametan.

- Dobro, nisam pametan, ali ništa ne skrivam. Koristit će i meni. Obnovit ću ono što sam učio.

- A ako ti lažem za bolest, ako to činim da bih imao za piće?

- Svejedno. Neće biti štete nikome.

Još se branio:

- A zašto si slušao?

- Slučajno. Htio sam da kupim neku sitnicu za ženu.

- Od ovih drangulija? Vidiš, ja te ne pitam, odvikao sam. Hajde, pogledaj.

Drhtavim prstima vadio je i pokazivao jeftini nakit.

- Hoćeš li ovo?... A za učenje, ako misliš ozbiljno, platit ću ti, toliko da nije badava. Ako ovi dječaci ne dođu, a dogodi se da ne dođu, naći ću druge, sad će biti lako, mogli bismo dovesti i prave đake, iz medrese, samo, ova soba je malena... Uzmi ove pafte, i ovaj lančić, ako joj se ne sviđa, naći ćemo nešto drugo... Hoćeš li sutra početi, uostalom, kad hoćeš, i u koje doba hoćeš, meni je svejedno. A ako si se šalio, nećeš doći, i gotovo... Ove stvarčice sad plati, ako se predomisliš za ovo što si govorio.

Bilo je smiješno ovo njegovo isprepletano pričanje, ova opreznost, nevjerovanje, čuđenje zbog ponuđene pomoći, nade koje su se pred njim otvarale, sumnje, ako ljudi čovjek dođe sebi. Mogao je pomisliti i da sam lud, i da sam dobar, i da tjeram šegu s njim, i da nešto potajno smjeram, ali je sve ostavio božjoj pomoći, jer ništa nije mogao da izgubi ako se i predomislim. Ostat će na istom.

Sutradan sam podučavao djecu pravom arapskom jeziku, tješeći ih da će im se sadašnji mrak polako početi da pretvara u vidjelo. Gledali su u me s nevjericom, a Mahmut je sjedio uz nas, klimao glavom, kao pravi muderis, povlađujući mome znanju a mršteći se dječjem neznanju, iako je njegovo nepoznavanje bilo slično njihovom. I nije se čudio što ovo radim, niti je više spominjao plaćanje: moju ludost je prihvatio kao stvar koja se tiče samo mene, a nije htio da mi nudi ono što ja nisam tražio. Preuzeo je brigu o pozivanju djece, o zagrijavanju sobice mangalom, kad je bilo hladno, o naplaćivanju satova, o hvaljenju moje velike učenosti, svuda gdje je mogao da stigne, a meni je prepustio sporedni dio posla, podučavanje.

Pio je, zaista, pio je prilično, nije bila laž, ali se to jedva primjećivalo. Bio je samo ugodno veseo i tako blaženo raspoložen, da sam najviše volio kad je pripit. Čak su mu se i ruke manje tresle, i tada sam vidio da je to od pića, a ne od bolesti. Poslije satova me vodio u Idrizovu kavanu, da za uloženi trud mene časti kavom a sebe rakijom.

- Evo moga učenjaka - govorio je ponosno.

Ovaj čudni posao nije izmislio samo zato da bi došao do kakve-takve zarade. Čini mi se da ga je više privlačila želja za neobičnim. Pričao je, s čežnjom i zavišću, o ženi iz neke palanke, rođenoj bez ruku, koja je nogama plela i druge poslove obavljala, pa su je rođaci pokazivali po vasarima i pare zaradili. Ili o trgovcu Hasanu, koji je iz Misira doveo dva čudnovata ovna, i stekao imetak na njima, jer je svak htio da ih vidi. Sve drugo, obično, bilo mu je dosadno, nedostojno čovjekove pažnje. Zato što je sitno i nezanimljivo, zato što dugo traje, zato što ne ostavlja čovjeku dovoljno vremena. A zašto mu je bilo potrebno to vrijeme, nisam mogao da saznam. Da li sam mu i ja sličio na ženu koja prede vunu nogama, ili na noja iz dalekih krajeva? Rekao sam to, smijući se. On se uvrijedio.

- Kako možeš tako da govoriš! A tko je koga molio, ja tebe ili ti mene? Rekao si: koristit će mi, obnovit ću ono što sam učio. I učinio sam ti, pomogao, dao ti dućan, dao djecu. Što je tu čudno, što neobično? Znam, reći ćeš, ti znaš arapski, ja ne znam. E pa, čudna mi čudna! Ostat će magarci i s tvojim znanjem i s mojim neznanjem. A za noja i za ženu bez ruku dobro sam razumio. Iskorištavam te, je li? A jesam li htio da platim? Odbio si. Hoću i sad. Dat ću ti sve ako hoćeš. Samo nepravdu ne podnosim. I da budemo načisto: da li ti možeš bez mene, to ne znam, ali ja bez tebe mogu, sigurno.

A već sutradan, u određeno vrijeme, polako je hodao ispred Mula Ibrahimove radnje. Sačekao me ponizno:

- Bojao sam se da ne zakasniš. Žao mi je da djeca čekaju.

Ženi sam rekao da pomazem nesretnom čovjeku koji sve u životu čini pogrešno, a drago mi je i da radim s djecom, pogotovo otkako mi je rekla da je trudna, i otkako očekujemo nepoznato drago stvorenje, koje će rasti između nje i mene, kao između dva duba, zaštićeno, netkriljeno, i neće ići ni na kakav Hoćin, niti će učiti arapski jezik kod Mahmuta Neretljaka. Naučit ću ga pjesništvu, i naučit ću ga da mrzi rat.

Slušala je ganuta, sa suzama u očima što su postajale sve ljepše i dublje. Žena više voli nježnu riječ, makar bila i glupa, nego pametnu, ako je gruba. Mula Ibrahimu sam rekao istinu, da i sam obnavljam ono što sam nekad znao, moglo bi mi opet zatrebati.

- A zašto nećeš da naplatiš?

- I on toliko malo uzima, da bi bilo smiješno dijeliti.

- Činiš dvije pogreške - poučio me ozbiljno. - Udružio si se s čovjekom koga nitko ne poštuje. Kako će onda tebe poštovati? I ne naplaćuješ za ono što pošteno radiš. Kako će onda ljudi cijeliti tvoje znanje? Mislit će da ništa ne znaš. A što osvježavaš zaboravljeno, to je dobro. Dok nešto ne postigneš. Poslije ćeš opet zaboraviti. Nekome, doduše, nije potrebno znanje da bi postigao mnogo. Tebi je potrebno. Nema u tebi lukavstva.

- Zar lukavstvo može zamijeniti znanje?

- Iskusan čovjek bi upitao: zar znanje može zamijeniti lukavstvo?

- Lukavstvo je nepošteno.

- Nije uvijek ni nepošteno. Zato što je neophodno. Kao kaput zimi. Netko to zove i mudrošću.

- Što bi prvo savjetovao čovjeku kome želiš dobro?

- Da se svojim mišljenjem ne izdvaja među ljudima s kojima živi. Zato što će se onemogućiti prije nego što išta učini.

- Ove slike u našem izlogu nisu izdvajanje.

- Drugi moj savjet čovjeku kome želim dobro bio bi: ne govori uvijek ono što misliš.

- Jesi li ti učinio ono s čime se u sebi ne slažeš? Lukavo je, sigurno i potrebno, ali te je valjda i malo stid?

- Nije, nimalo. Ima stvari koje su iznad nas, i ne mogu se mjeriti našim običnim mjerilima. Sultan je gotovo nadstvarni pojam koji povezuje naša različita htijenja. On je viši razlog, koji nas drži na okupu, kao sila teža. Razletjeli bismo se na sve strane, kao iz pračke izbačeni, kad njega ne bi bilo.

- To bi zaista bilo zabavno!

Pogledao me iznenađeno, uplašeno: mislio je da sam se izliječio od ludosti koje sam, kao jedini plijen, donio iz rata. I jesam. Oslobodio sam se čudne bezvoljnosti i tihe tuge, i namjeravao da pođem odavno utrtim putem kojim ide većina ljudi. Ali mi se odjednom učinila nadasve zanimljiva mogućnost da nestane sila teža, i da sve počne da lebdi i leti na sve strane, da se raskidaju stari spojevi, da nasilnik zaboravi žrtvu u svom nepovratnom letu, a osvjetnik juri drugom stazom, iznad ili ispod onoga kome želi da se osveti. Nestalo bi krivih i pravih, ostalo bi samo lebdenje. Letjele bi i džamije, sokaci, groblja, drveta, kuće, uselio bih se u jednu sa svojom ženom, čvrsto bih je držao u zagrljaju, da mi je svemirski vihor ne odnese, i bili bismo sretni, znajući da nema zločudne sile koja nas može vratiti u ružno životno pužanje. Uhvatio bih i jedno drvo, jabuku ili trešnju, da mi cvjeta, neprestano kružeći i da daje plod našem djetetu koje će se roditi u tom kruženju. Ni rat više ne bi bio moguć, jedino ako bi uspio nekog da udariš, nogom ili šakom, u prolazu, a možda bi više poželio da ga upitaš za zdravlje. I podučavanje djece bilo bi nešto drukčije nego ovdje, i svakako manje dosadno. Taman bi jednom letećem đaku saopćio neko pravilo, i susreo bi a ponovo kroz godinu ili dvije, da ga upitaš je li zapamtio, a možda i nikad više, na njegovu sreću. Samo bih svoje dijete naučio svemu lijepom što znam, nizašto, iz čistog zadovoljstva, da mu bude ugodno.

Nasmiješio sam se toj šašavoj misli, kao izliječeni pijanac mirisu rakije, pomalo sjetno, pomalo podsmešljivo. Ne bih joj se začudio, poslije rata. Danas mogu i bez nje.

Čistio sam od prašine sliku sultana Abdul Hamida, lijepio za staklo sasušene zvijezde, ispravljao uvrnute rogove polumjeseca, i nije mi bilo smiješno. Sigurno zbog žene, koja me dočekivala kao da joj donosim sreću na poklon, i sigurno zbog djeteta, čiji sam rast osluškivao, s dlanom na nabrekli trbuhu, s uhom na tajanstvenom bilu kojim se novi život javljao iz nepostojanja. Nisam više bio sam. Bilo nas je dvoje, i treće još nerođeno, jače od nas, spona koja me sve više vezivala s izgorjelim roditeljskim domom. Zbog njih sam spokojno uređivao nebeski svod pored javnih nužnika, što se neprestano kvario i osipao. Nisam se više smijao, zbog njih. Sjećao sam se, doduše, onog smijeha, i mislio na seljake iz Župče, koji su tražili leševe svojih mrtvaca. Ne suviše često, možda i sve rjeđe, jer vrijeme uporno glode čovjekovu misao, i od nje ostaje kostur, blijeda uspomena, bez pravog sadržaja. Prilagođavao sam se, ne misleći o tome, i Mula Ibrahim je bio sve zadovoljniji blijedom običnošću mojih misli. Govorio je, nekad: lovi ribu! A mogao je i da kaže: oženi se! Rađaj djecu! I to smiruje nezadovoljstvo, jer nameće obaveze... Najčvršće od svih: obaveze ljubavi.

Mula Ibrahim je dobro poznao ljude. Učinilo mu se da je upravo došao trenutak koji je očekivao. Pošteno je htio da mi pomogne, mislio je da vrijedim više nego da životarim u ovom čumezu.

- Spremi se, ici ćemo na sijelo kod hadži Duhotine - rekao mi je ponosno.

Znao sam što to znači. Taj poziv je isto što i odlikovanje. I još više, mogućnost susreta s ljudima od utjecaja. Hadži Duhotina je nekad tucao sol, a poslije se obogatio, i svakog mjeseca priređivao gozbe za poznate junake. Nikad nije bio u ratu, nikad nije pušku opalio ni sablju pripasao, ali je zbog nečeg volio ratnike i uživao da ih saziva i časti u svojoj prostranoj kući. Krug pozvanih bio je uzak, strogo odabran. Nisam odbio, izliječio sam se od ravnodušnosti kojom me obogaljio rat. Postao sam kao i ostali pametni ljudi. Čak sam pomislio kako imam sreće, ili je Mula Ibrahim svemoguć. Ali je gozba prošla, a mi nismo otišli. I mnogi mjeseci su prošli, a poziv nije stizao. Novi gosti ne ulaze, izgleda, lako u tu kuću.

- Strpljenja! - tješio me Mula Ibrahim. - Vrijedi pričekati.

A ja sam odgovarao, da me se ne tiču ni ti nekakvi ratnici, ni stari Duhotina, meni je sasvim dobro i bez njih. I sve više sam se ukopavao u uvrijeđenost, postala mi je obrana. Počeo sam iskreno da prezirem te ljude, neprelaznim zidom odvojene od onih kojima je mjesto na tom skupu. Starog Mehmed-agu, što je na banjalučkoj vojni prvi navalio na neprijatelja i uskočio u sanac, čuvenog junaka i čuvenog pijanicu koji nije poštovao ničiji položaj nego čovjeka, nisu pozivali. Starog Dugonju, s Begovca, isječenog austrijskim bajonetima i jedva sastavljenog, izrešetanog kursumima kao da je bio meta na strelištu, pa je poslije sakatim prstima pravio oklagije i čibuke, nisu pozivali. Junačkog bajraktara Muharema, posljednjeg od stotinu bajraktara banjalučke vojne, što je bez riječi prosio stojeći pred kamenim hanom, nisu pozivali. I nikog od starih junaka, ni jednog jedinog, jer novi neće da dijele slavu ni s kim, ali nisu zvali ni nove ako nisu imali položaj i imetak. A pozivali su za svoju sofru uglađene pisare, koji ni za rođenu majku ne bi pošli u rat, i otmjene gizdavce, pederaste, vinopije, zabavljače, laskavce, njih su pozivali, ti junaci koji to više nisu. Koliko žrtava donese jedan poraz, a koliko li tek pobjeda! Pa neka ih, neka uživaju u toj mrtvoj slavi, prljajući je. Živio sam bez njih i dosad, mogu i odsad, i bolje nego s njima.

Gotovo cijela zima je prošla, i jednog četvrtka Mula Ibrahim je ušao u radnju zadihan, uzbuđen, veseo.

- Pozvao nas je!
- Tko nas je pozvao?
- Hadži Duhotina! Sutra uvečer, na sijelo!
- Ti idi, ja neću.

Stao je usred dućana, raskopčan, ugrijan, zaprepašten.

- Nećeš? Kako nećeš?
- Tako. Nemam volje.
- Čekaj, molim te. Sigurno nisi razumio. Pozvao nas je hadži Duhotina. Na sijelo.
- Čuo sam, i razumio, ali neću. Što ću ja tamo?
- Kako, što ćeš tamo, ako boga znaš!

Izgubio je svu svoju rječitost, upornost, sve pametne razloge. Sjeo je, i gledao me začuđeno.

- I tako, nećeš. A pozvani smo.
- Nitko neće ni primijetiti da me nema.
- A znaš li ti što ljudi čine da bi tamo došli?
- Ne znam, i ne tiče me se. Ja ne bih učinio ništa.
- Griješiš, mnogo griješiš.
- Smetam li ti ovdje?
- Ne smetaš, bože sačuvaj. Želim da ti bude bolje. Nećeš valjda cijeloga života ostati sirotinja?
- Pravo da ti kažem, svejedno mi je.
- Ne znam što da ti kažem. Neće nam se više pružiti ovakva prilika. I naljutit ćemo ih.

Izgledao je tužan i uplašen. Tužan zbog mene, što nisam prihvatio njegovu pomoć, uplašen zbog njih, što ne prihvaćam njihov poziv. Postidio sam se, pomislio: koliko je riječi morao utrošiti, koliko razloga izmisliti, koliko laskavih osmijeha uputiti, da bi mi otvorio teško pristupačnu tvrđavu. I koliko je vremena izgubio, trčkarajući od jednog do drugog, radi mene. A ja grubo i nezahvalno odbijam svu njegovu brigu i svu njegovu dobru volju. Zato sam rekao mekše, pravdajući se:

- Bit će nam dosadno tamo. Nikoga ne poznajem, ne znam ni kako se razgovara s takvim ljudima.

- Šuti i slušaj. To je možda najbolje. Onda, ideš?

Oživio je, radost mu se vratila. Nisam mogao da ga ponovo razočaram. A onda me pogledao sumnjičavo :

- Uvrijedio si se što te nisu pozvali ranije?
- Nisam se uvrijedio. Žao mi je što si se toliko ponižavao radi mene. Ne vrijede toliko.
- Nisam se ponižavao. A ti si se uvrijedio, znam te ja. I zbog prazne sujete, propustio bi ovakvu priliku!

Zaista nisam više imao volje da idem na to prokletu sijelo. Bio sam još povratnik s Hoćina, i porad žene, i pored djeteta koje smo očekivali, i pored potrebe da se nadamo nečemu što nije uboga sirotinja, radi njih. Još su mutne hoćinske magle u meni, i ponekad teška tuga zbog ljudi. I sad treba da postanem lukav, odjednom, i da se priklonim tko zna pred kim, za neko mjesto koje će mi omogućiti bolji život. A što bih sa stidom poslije? Ostao

bi mi smrad u duši. Sirotinja sam, ali prosjak nisam. Prihvatio sam prvi poziv, ne smatrajući to ni čašću ni povlasticom. A kad su me odbili, ja sam ih otpisao. Osjetio sam to kao poniženje i uvredu (Mula Ibrahim je dobro pogodio), i vratio im prezirom koji je spašavao moj ponos.

Sad, međutim, pred sutrašnju izvjesnost, počeo sam da se nagađam sa svojom savješću. Ni pred kim se neću poniziti, ali ako se javi prilika, bilo bi ludo da je ne prihvatim. Nisam znao kako bi se ta prilika mogla javiti, ali sam ostavljao slučaju da se pobrine za moju sreću. Ako ga ne bude, ostat ću na istom, i opet je dobro. Čak sam se nadao da me neće nitko zapaziti, pa ću se opet vratiti u svoj naviknuti tok. I kako, i o čemu da razgovaram s tim ljudima? Poslije Hoćina, umio sam samo gledati u vodu, slušati vrapce i pisati tužbe i žalbe nesretnom svijetu. Riječi, naročito pametnih i ugodnih, nije bilo u meni, ni za koga. Osim za Tijanu, s kojom sam, u noći, razgovarao tiho i dugo, a ujutro to ne bih znao ponoviti, toliko je bilo plod noći, samo naše, i toliko je izviralo iz srastanja, da ga je i jutarnje svjetlo potiskivalo u priyatno ali nejasno sjećanje, pa se gubilo, čak do sljedeće noći, a onda se opet javljalo, kao ponornica.

A kakve ću riječi naći za njih?

Uvečer sam sjedio s Tijanom u našoj maloj sobi, jedinjoj, osim hodnika i ostalih skrivenih prostorija, u koje neću moći ući ako odebljam, što se sigurno nikad neće dogoditi. Ta naša sobica ima nekoliko prednosti i bezbroj mana. Jeftina je, sami smo, i kako je iznad pekare, zimi je uvijek topla, a svako jutro budi nas svježim mirisom kruha. Doduše ljeti je teško, grije nas sunce i vrela pekarska peć, a žohari hodaju slobodno, kao da nas nema. Prednostima smo se veselili, a vrelinu podnosili strpljivo, otvarajući vrata i prozore. Žohare smo odgonili nekim travama koje je Tijana kupovala na Bašćaršiji. Ili smo odmahivali rukom, živeći s njima u miru. Briga bi me bilo za žohare, da se ona nije gadila, naročito noću, kad počnu da šušćaju po podu i postelji. Budio sam se ponekad, i zaticao je kako sjedi u postelji, obuhvativši koljena rukama.

- Što ti je?

- Ništa.

- Boli li te štogod?

- Ne boli. Spavaj.

- Čudna si večeras.

- Sretna sam večeras.

Prihvatio sam taj razlog, jer mi se spavalo, ali sam se sutradan pitao, zar se i od sreće ne spava.

Meni je u ovoj našoj vreljoj sobi bilo bolje nego na Hoćinu, njoj gore nego u njenoj kući. Ona to nije priznavala, zbog mene. Nismo govorili pametno, ne bih to volio i da smo mogli, stalo mi je da budemo pažljivi jedno prema drugome, i bili smo, ne trudeći se. Sve dok se ne bismo naljutili, zbog sitnice, zbog gluposti, zbog nečeg što nismo mogli ni zapamtiti. Rekao sam joj da sutra idem na sijelo kod hadži Duhotine, ispričao sam i kako sam bio odbio i ponovo pristao, zbog Mula Ibrahima.

- Zašto da ne odeš? Naći ćeš se s ljudima, popričati. Što je u tome hrđavo? Hoćeš li ostati dugo?

Nije znala lagati. U životu nisam sreo nikoga tko je bio toliko nesposoban da sakrije ono što misli. Odavala se glasom, izrazom lica, ako ne i izravnom riječju. Suviše je lako pristala. Čak me i nagovara. Zašto? Upitao sam:

- Ne voliš što idem?

Nasmijala se:

- Ne volim što ideš! Nikad ne volim kad ideš od mene.

- Možda bi voljela da ne idem ni na posao?

- Naravno da bih voljela.

Sad sam i ja počeo da se smijem. Sasvim je luda.

- Tko živi tako?

- Ja bih željela da živim tako.

- Dobro, hoćeš li da ne idem na to sijelo?

- Ne. Otići ćeš, svakako. Mislio bi poslije da si nešto propustio.

- Zašto se sad ljutiš?

- Ne ljutim se.

A onda je dodala kao da se pravda:

- Malo sam uznemirena. Možda zbog trudnoće.

To malo lukavstvo, kojim je ublažavala svoje nezadovoljstvo, otklanjajući moje, skrenulo mi je misli prema onom trećem, prisutnom a nevidljivom, što nas već mjesecima drži u napetosti, i prisiljava da ga uplicemo u svoj život, da svoj put i svoja htijenja određujemo prema njemu. Zbog njega, i zbog nje, moram izaći iz ove sobe. Zbog njega, i zbog nje, otići ću na to vražje sijelo. I bit ću pametan, i bit ću lukav. Stavio sam ruku na njen trbuh, i osluškivao prstima. Šuteći.

Na sokaku su se stišavali glasovi, ispod nas su ubacivali cjepanice u veliku pekarsku peć, žohari su još mirovali u svojim rupama čekajući da ugasimo svijeću. A ja sam držao dlan na zategnutoj okruglini trbuha, na zaštićenom tijelu malog čovjeka što je već živio u najsigurnijem i najugodnijem od svih skrovišta ovoga svijeta. Htio sam da kažem štogod lijepo ovoj ženi čije je krhko tijelo unakazio taj nepoznati punoglavac, htio sam da mislim štogod o tom dragom punoglavcu koji će biti ono što ja nisam bio. Htio sam, a nisam umio.

Troje nas je, u cijelom svijetu samo troje: moji prsti, njeno tijelo i njegov ujednačeni damar. Uhvaćeni nezaustavnim kolanjem krvotoka. Nije važno što se događa u svijetu, nije važno što će biti sutra, važan je ovaj trenutak blaženstva bez misli. Da li će me istjerati iz kuće, ovaj treći, kao što je sin istjerao bolesnog Mustafu Puhovca? Ili ćemo se ponositi jedan drugim? Ili ćemo se podnositi, kao većina? U ovom trenutku to nema nikakva značaja. Hiljadu nećijih sretnih trenutaka bit će kao ovaj, ali ovaj nikada više. Hiljadu tuđih ljubavi bit će kao ova, ali ova nikad više. Nikada: jedina konačnost. Prvi put znam što je sreća, osjećam je, vidim, mirišem. Cijeli svijet, cijeli svemir, nas troje. Nikog drugog osim nas nema. I ima sreća. Da li je mogu zadržati?

Htio sam da joj kažem: mila moja, zbog nježnosti što je vrelo zapljusnula moje unutarnje obale, ali ona je spavala, osmjehujući se, u snu. - Spavaj i ti - rekao sam onom trećem, i ugasio svijeću. Žohari su sigurno nestrpljivo čekali da ih pustim u sobu. Možda su zakasnili na neki svoj obred.

Napolju je proljetna noć, i mjesečina. A ja ne mogu da zaspim, od sreće kojoj nisam tražio razlog. I nisam se čudio što je tako. Kako bi drukčije i moglo biti?

4. Neprijateljska zemlja

Nitko nikome ne može natovariti toliko muke na vrat koliko čovjek sam sebi.

Što mi je trebalo da idem na ovo sijelo, na kojem ću biti sve što nisam ja, ili ću biti ja, kakvog ne bih želio da me vide, glup, nespretn, dosadan, nikakav. A bolje bi bilo da se to ne zna, ili da se zna samo kod kuće. Bio sam u nedoumici i kad treba da stignem. Ako dođem kasno, poslije ostalih, smatrat će da sam nepristojan. Ako dođem rano, reći će da se utrpavam prije svih ostalih. Kako god okreneš, muka.

- Da ne zakasnimo? - pitao sam Mula Ibrahima koji je išao pored mene, srećom ili po nesreći, jer bih se vratio, da sam bio sam. - Da ne zakasnimo? Ili da ne poranimo?

- Sačekat ćemo da ljudi izađu iz džamije, pa ćemo tada krenuti, s božjom pomoći.

- Sad mi je krivo što sam pošao.

- Samo se drži uz mene!

Na raskršću, osvjetljenom fenjerom, pred ulicom u kojoj stanuje hadži Duhotina, stajao je stari bajraktar Muharem, i prosi. Dao sam mu nešto sitniša, stideći se. Stidio sam se što mu dajem milostinju, stidio sam se što idem na sijelo. Njemu je mjesto tamo, a ne meni. Mjesto mu je prije svih koji dolaze.

- Strašno je što ovakav čovjek prosi - rekao sam neveselo.

- Prosi za inat, što su ga zaboravili. Zato i stoji ovdje, da ga vide.

- Svejedno, opet me stid.

- Nisi ti kriv.

Nisam kriv, ali se stidim. Oprosti, stara prznico, mislio sam u sebi. Ti to činiš iz inata, ja ovo činim iz nevolje. Ti hoćeš da ti bude gore, ja hoću da mi bude bolje. Ti ne možeš ovo moje, ja ne mogu to tvoje. A ne valja ni jedno ni drugo, čini mi se.

Stajali smo u mračnom sokaku, kao djeca, skrivajući se, kao budale, čekajući. Postalo je mučno, i smiješno. Zar ovako izgledaju časne uzvanice! Pa sam počeo da psujem, i te nekakve stare ratnike, i sebe, ludu, izgledat ću među tim spomenicima kao majmun, lažno ću se osmjehivati i iskreno strahovati, a mogao sam lijepo sjediti sa ženom kod kuće, i biti što hoću i kakav hoću. Nikad čovjek ne može tako upropastiti život kao kad želi da ga popravi, a ne zna ni zašto ni kako da ga popravi, niti znam je li to popravljanje ili kvarenje, pogotovu ako izgubim svoj mir.

- Evo, izlaze s molitve - šapnuo je Mula Ibrahim, kao da oglašava početak bitke. - Hajdemo! A što kažeš za ženu, to je lako. Žena će čekati. Ovi neće. A bez njihove pomoći nećeš daleko stići.

Dok smo ulazili u kuću starog hadži-Duhotine, pored momaka sa svijećama i fenjerima, Mula Ibrahim je rekao tiho:

- Budi uza me!

Pogledao sam ga iznenađeno: ja sam se nadao ohrabrenju od njega, a on od mene traži pomoć.

- Bojiš li se?

- Malo.

- Zašto onda idemo? Hajde da se vratimo!

- Ne možemo više da se vratimo.

- E kad ne možemo, neka ih đavo nosi! Drži se hrabro, kao da idemo u neprijateljsku zemlju!

- Ma kakvu neprijateljsku zemlju, kumim te bogom velikim! - zavapio je zaprepašten.

Nasmijao sam se veselo, oslobođen straha i nelagodnosti, izliječen njegovim strahom. A ustrašile su ga moje neozbiljne riječi, kojima sam prkosio i sebi i njima, ne znajući zapravo ni od čega se branim, pa je, smeten, udario nogama o stepenice, jedva savijajući ukočena koljena. I gledao me kao palikuću, začuđen i ogorčen zbog moje jadne pobune. Badava, s takvim strahom ne vrijedi živjeti, i ne bih ni živio, kad bi me jednom savladao. Jer, drugo je uplašiti se kad ima razloga, u nesreći, ili ratu, to mora svatko, a drugo je plašiti se uvijek, od svega. Snažni Mehmed Pecitava, govorio je, nekad, u hoćinskim močvarama: - Boj se ovna, boj se govna, a kad ću živjeti?

Kad ću živjeti, Mula Ibrahime, ako se budem uvijek bojao? Kad ću onda živjeti, gospodo iz neprijateljske zemlje?

Bilo je smiješno to moje kočoperenje, i znao sam da je smiješno, jer sam i ja maloprije osjećao strah, a sve je nastalo u mojoj uobrazilji, i strah i opasnost. Ali to je isto kao stvarno, i unaprijed sam se usančio u hladnoj odbojnosti.

Na prvom koraku u ovoj bogatoj kući vidio sam da je moja odbojnost smiješna, a oklop nepotreban. Domaćin, hadži Duhotina, nizak, velikog trbuha, nabijen kao nađev, dočekao nas je ozarena lica, toliko ponizno ljubazan, da nisam vjerovao svojim očima. Što li je to Mula Ibrahim ispričao o meni? Ili je ovaj divni čovjek toliko plemenito gostoljubiv, da i svojim neuglednim gostima ukazuje ovoliko poštovanje? Kako je moja predstava o svijetu i ljudima bila pogrešna i nepravedno ružna! - mislio sam ganuto zbunjen, spreman da svoju odbojnost preokrenem u nježnu ljubaznost, kao grbava djevojka kojoj govore lijepe riječi.

Ali, avaj, ničemu neka se ne nada grbava djevojka!

Taj divni čovjek je prošao pored nas, kao da smo sjenke. Njegovo ozareno domaćinsko lice, široko raskriljene ruke za zagrljaj, i ponizna ljubaznost, nisu bili namijenjeni nama, nego kadiji koji je dolazio iza nas. Mula Ibrahim i mene dočekali su sinovi domaćinovi, službeno učtivo, da se ne možemo ni pohvaliti ni požaliti, i odmah nas razdvojili, razvrstavši njega u srednju, mene u prednju sobu, do ulaza. Kadiju je domaćin proveo u posljednju, nevidljivu i nepristupačnu sobu, za najuglednije goste. Ti, najugledniji dolazili su posljednji, i prolazili do svog izdvojenog skrovišta, obavijeni nijemim poštovanjem i poniznom šutnjom, kao mrtvaci.

A gdje su ratnici?

Bilo ih je svega nekoliko. Ostalo su ljudi iz čaršije, iz ureda, iz esnafa: ovo je mjesto gdje se vrijedi pokazati. Možda su mnogi slični mome Mula Ibrahimu. Nasmijao sam se, sjetivši se njegovih ratnih zasluga.

Do mene je sjedio stariji čovjek, prilično neuredan, podbuo, već pijan, čini mi se. I sad je pio, držao je bardak pored sebe, i potezao, kad je mislio da ga nitko ne vidi. A često je mislio da je nevidljiv.

- Zašto si došao? - upitao me smrknut.

- Zašto? Nizašto!

- Baš nizašto? Sve ti je potaman? Ništa ne tražiš? Ništa ne moliš?

- Ništa.

- Jesi li bogat? Imaš li veliku plaću?

- Bogat sam, i imam veliku plaću.

- E, blago tebi! Tko ima s jedne strane, dobit će i s druge. Blago tebi!

- Radim kao pisar kod advokata. Primam dvadeset pet groša na godinu, blago meni.

- Au, takav li si! Bogme si ti priličan jad. Uzmi malo rakije!

- Ne pijem.

- Nećeš od mene? Da ti nije ispod časti, slučajno?

Popio sam, da ga ne naljutim.

- Eto vidiš da piješ! Hajde još jednu! Sve, sve, tako!

Druga je otišla lakše nego prva.

- A ne piješ, veliš! Vidim kako ne piješ? Veliki si šaljivčina, izgleda. Zašto si se ono maloprije nasmijao? Volim kad se ljudi smiju.

Pohvala mi je prijala, osjećao sam se lijepo.

- Gledam, gdje su ratnici? Pa se sjetim kako sam jednog čovjeka prenio preko nabujale rijeke, a on se uneredio od straha. Pa možda su se, velim, mnogi od ovih isto tako uneredili od straha, i to im je sav rat i sva ratna nevolja.

Iz njega je odjednom prasnuo smijeh, kao pucanj, poprskao me rakijom kako je počeo da pije, zagrcnuo se, iskašljao, došao sebi, i nastavio da se smije, iz glasa, grohotom, udarajući se rukom po koljenu, klataći se cijelim tijelom, vrišteći, pa sam se uplašio i za njega i za sebe.

- Pij! - pružio sam mu bardak, da ga smirim.

- O, brate, što kažeš: uneredio se, i to mu je sav rat!

Smijeh mu je prekidao samo kašalj. Ljudi su počeli da se okreću.

- Ispričaj to, molim te. Ispričaj svima! Pocrkat će od smijeha!

- Taman posla! To nije za pričanje. A možda sam izmislio.

- Ako si izmislio, dobro si izmislio.

- A ti, zašto si ti došao? Nije me čuo.

- Veliš: sav rat i sva ratna zasluga!

- Čekaj, ne voliš da pričaš o sebi, izgleda. Pitam te: zašto si ti došao?

Želio sam da se zabavi sobom, da me oslobodi svog neugodnog smijeha. Pitao sam ga, i gurao mu bardak u ruke. I zaista, pomoglo je. Još je smijeh provaljivao iz njega, ali sve tiše i rjeđe. I pili smo ponovo, nisam se više pazio, samo da zaboravi ono što sam rekao.

- Moje je sasvim obično, ništa.

- Svejedno, pričaj.

- Bio sam u ratu, zarobiše me Austrijanci, teško ranjenog. Izliječili me, pa zaboravili na mene. Sjekao sam drva u Tirolu. Tri puta sam pokušavao da bježim, pa su me zatvarali u sve dublju tamnicu. Pustiše me poslije punih devet godina. Hajde, vele, i ne pamti nas po zlu. Neću, velim ja, nisam bio u svatovima već u zarobljeništvu.

Došao je kući i ženi, ali u kući i na ženi drugi, i na njegovom imanju. Petoro su djece izrodili, s njim nije imala nijedno. Razumio je, i nije se ljutio: čekala, čekala, pa se udala. Al sad neka mu vrate njegovo, to jest kuću i imanje, a ženu poklanja. Prosto i lako. Al jest, tu sad počinje petljarija, a nizašto. Kako se dugo nije javljao, a neki su vidjeli kad je pao teško ranjen, kadija je izdao potvrdu o njegovoj smrti, i žena je sve naslijedila i donijela drugom mužu. Što sad da se radi? On traži svoje, nije prodao ni prokockao, nego sve ostavio u najboljem redu, a da nije mrtav, eto, svi vide. Kakav tu dokaz treba? Al muž njegove žene, njegov zamjenik, koji je svoj muški posao dobro obavio, kaže ovako: da je čovjek živ, živ je; da je imanje bilo njegovo, bilo je. Samo, da nije bilo kadijine potvrde o njegovoj smrti, a on je bogme nije pisao, ne bi se ženio njegovom, to jest svojom ženom, niti bi je uzeo da nije imala imetka, jer on svoga nema. A i da je poludio, pa i to učinio, ne bi navaljao toliko djece. I je li on kriv što je čovjek ostao u životu, i što ga je kadija proglasio mrtvim? Pristaje da se nagode, ako već ne može drukčije, da mu vrati ženu i dvoje-troje djece, i da mu ostavi pola imanja. Ili da živi s njima, neće im biti tijesno. A čovjek neće, ni žene, ni djece, traži svoje, ili makar polovinu, jer ni on nije kriv što je ostao u životu i što ga je kadija proglasio mrtvim. I više voli što je tako nego da ga je kadija proglasio živim a on da je mrtav. Sad, eto, gleda da bude stalno na očima ovima što rješavaju da se ova nepotrebnost zavrzla raspetlja nekako.

Sad sam ja počeo da se smiješim. Počela je da me hvata rakija.

- Pa ti reče da je to sasvim obično!

- I jest! Imanje moje, djeca njegova. Što tu nije jasno?

Tada je, ne žureći, iz srednje sobe izašao Džemal Zafranija, s naočalama, koje mu nisu mnogo koristile, ali je gledao sluhom, koji ga je odlično služio. Poslije, iz blizine, provjeravao je slabim očima. Privukao ga je naš glasni smijeh, to je ovdje sasvim rijetko.

- Kod vas je veselo - nasmiješio nam se ljubazno. On se uvijek smiješi, uvijek govori lijepe riječi.

- Izgleda da je uvijek smiješno kad se priča o pravom životu - rekao je moj novi poznanik, začudivši me tom primjedbom. Bila je pametnija nego što sam od njega mogao očekivati. Pa se okrenuo meni:

- Poznaješ li Džemal-efendiju? Pisar kod kadije. Dobar čovjek.

- Išli smo zajedno u medresu. Samo je Džemal-efendija mlađi. Uši sam mu izvukao zbog logike. Dobro se poznajemo.

- Mislim da sam sad u logici bolji od tebe.

- Sigurno. Moja plaća je dvadeset pet groša, a samo jedan tvoj osmijeh vrijedi toliko.

Vedro se nasmiješio, kao da je čuo lijepu šalu.

- Zašto ne svratiš do mene?

- Da ti ne oduzimam dragocjeno vrijeme.

- Sjedi, Džemal-efendija, popij s nama - navaljivao je bivši zarobljenik. - Nisam ni znao da ste prijatelji.

- Ne pijem, hvala.

- On ne pije, ne puši, nema poroka. Osim onih koje krije.

Ne volim ga, uvijek me odbijao svojim lažnim smiješkom, svojom opasnom ljubaznošću, svojim njuškanjem, čak i kad sam bio jači od njega. Sad pogotovu. Ne volim ljude koji rade kod kadije. Da mu je kičma od željeza, pukla bi za dva mjeseca. A on već dvije godine pisar, i neće dugo ostati na tom mjestu, popet će se. Njega nije trebalo ni lomiti, on se savija prije dodira. Sličan je vodi, nema svoga oblika, prilagođava se sudu u koji ga naspu. Ništa mu nije gadno ako mu je korisno, jer je imao jedan jedini cilj u životu: da uspije, da pobjegne od uspomene na sirotinjsko djetinjstvo i na oca zatvorskog stražara, pijanicu i svačijeg špijuna, koji je umro prezren, a sin mu je i tu obiteljsku nesreću pretvorio u svoju korist, igrajući žrtvu, dok nije stao na noge, i moleći pomoć moćnih pred nenaklonjenom sudbinom. A kad su svi zaboravili, on nije. Sve je pamti. Otac je bio kriv zato što je bio jad i sirotinja, kriv što

je bio svačiji sluga, kriv što nije znao da iskoristi zlo koje je činio. Da je bio moćan, nitko ga ne bi prezirao, bar ne javno. Klanjali bi mu se, makar ga i mrzili. Zlo i nevolje koje je učinio ljudima, mogao je dobro unovčiti, mogao je od njih napraviti stepenice po kojima će se popeti, možda i visoko. Mnogi tako rade. Ali otac je bio slabić, za sitne pare je prodavao svoje sposobnosti. On neće biti slabić. Učinit će sve, ali će ispraviti očevu grešku. Bio je miran, odmjeren, opasan, znao je koliko ga se ljudi plaše i, smiješeći se, uživao je u tome.

Ne mislim o njemu, ne tiče me se, kao ni tolike ružne stvari u životu. Ali večeras sam osjetljiviji, malo pijan, malo uznemiren, malo krut zbog oklopa kojim sam se štitio. Zato mi je smetao. Sjetio sam se kako o njemu govore, sa smiješkom i gotovo s priznanjem, da je već godinu dana ljubavnik bogatog haznadara Fejze, nešto zato da bi imao moćnog zaštitnika, a najviše zato što je htio da se oženi njegovom kćerkom mirazušom. Da li želi prvo da ga odobrovolji pa će onda za uzdarje zatražiti kćerku, ili će i dalje tkati na dva razboja, što je vjerojatnije, to ne znam. Ali znam da mi je gadan, mučno mi je od njegova osmijeha, želio sam da ode, zato sam ga vrijeđao. Nije pokazivao da se ljuti, iako je dobro mirisao tuđe riječi, i znao je na što mislim govoreći o njegovom skrivenom poroku. Zanimalo me što će učiniti, bio sam pjanski mušićav. Da li ću ga istjerati iz zaklona njegova tobožnjega mira, hoće li početi da crveni, da se ljuti, da praska, hoće li me udariti prezrivom riječju? Ili će početi da mi se suprotstavlja, da se prepire, ma o čemu, da bi pokazao nadmoć? Samo neka izvoli! Ne bojim se ni njegove pameti ni njegova položaja: moji razlozi su jači, jer su slobodniji; moja riječ je hrabrija, jer ništa ne tražim. Zadovoljan sam svojom sirotinjom. Uporan je u svojoj ljubaznoj nadmoćnosti.

- A koje to poroke krijem? - upitao je veselo.

- One za koje ne znamo. Zar postoji čovjek bez poroka?

- Izgleda da postoji. Nemam poroka, nijednog.

Mirno gleda, mirno govori, bezobzirno laže.

- Nisam znao da i takav čovjek postoji.

- Zašto bi to bilo čudno? Bog nas stvara, i njegova je volja da budem ovakav kakav sam.

- Bezgrešan?

- Bez grešnih poroka.

- Ne kažeš to valjda ozbiljno?

- Sasvim ozbiljno. Zar ti ne vjeruješ u božju volju?

- Odgovornost i za zlo i za dobro prebaciti na božju volju, znači zakloniti sebe za načelo.

To je vrlo mudro. Vidiš, u ratu, jedan komordžija je izgubio duhan za vojsku. Ispitivali su ga, a on je neprestano govorio da ga je izgubio, i da je to božja volja. A prodao ga je, tvrdili su svjedoci, volio je da pije. Onda je božja volja i što je volio da pije.

- A zar nije?

Miran je, vedar, pomalo podsmješljiv, ne drži ni do čega što bih mogao reći. Bijes me hvata.

- Gluposti! Što ima više svetih skloništa iza kojih se ljudi kriju, sve je više prostora za ljudsko zlo. Čovjek uvijek izmisli razlog izvan sebe, da bi se oslobodio odgovornosti i krivice. To je poticaj za zajedničku neodgovornost. Teško čovječanstvu dok je tako.

- Hoćeš da kažeš da svatko određuje što je dobro, što zlo?

- Svatko! I nijedno zlo ne može postati dobro, zato što ga prihvaća većina.

- Da li je i obrana zlo? Obrana vjere, na primjer?

- Obrana je često napad.

Zafranija ni tada nije prestao da se smiješi. Od kakve je građe? Je li to snaga ili neosjetljivost?

- Netočno, ali zanimljivo - rekao je bez ljutnje.

Uhvatio me pod ruku, odvojivši me. Izgledali smo kao najbolji prijatelji.

- Dobro da te ljudi nisu čuli.

- Misliš da se bojim? Ono što mislim, ne krijem ni od koga.

- Nemaš zašto da se bojiš. Ali nije lijepo. Ni korisno. Mogla bi te pogrešno shvatiti.

- Briga mene kako će me shvatiti.

- Trebalo bi da te je briga. Ovo su naši najbolji ljudi.

- Najbolji? Jesi li vidio bajraktara Muharema kad si dolazio ovamo? Najbolji možda gladuju, ili umiru po tamnicama.

Tada sam primijetio, po njegovom likovanju koje je skrivao tobožnjom nelagodnošću, i po grobnoj tišini što je nastala odjednom, da on ništa drugo nije ni želio nego da ja ovo kažem!

Zato me doveo u srednju sobu, a ja to nisam ni primijetio, zato me poticao, računajući na moj pijani ponos, da se istrtljam kao budala.

Slušali su uvrijeđeni, smrknuti, zloslutni, Mula Ibrahim je uvijao mršavim vratom, kao da je progutao živu jegulju. Ali moju ludost ništa više nije moglo zaustaviti. Čoravi lupež se prevario ako je mislio da ću se uplašeno povući. Ništa hrđavo nisam rekao. I oni to znaju. Nastavio sam da govorim, sad već moram. Ne bojim se, ali ću objasniti što mislim. Potrebno je da netko kaže. Ne možemo svi šutjeti, uvijek.

Ne želim nikoga da vrijeđam (rekao sam blaže), ali me potresla prilika i sudbina starog bajraktara. (A onda mi se učinilo da se pravdam, iz straha. Ponos mi je došapnuo oštrije riječi.) Je li bajraktar gori od nas ovdje? (I to je ustupak! Htio sam da kažem: od ovih ovdje! Ah, bijedo!) A koliko ima takvih? Ne vodimo računa ni o živima ni o mrtvima. (Eto, to je, to je! Istinu treba reći!) Život ovog naroda je glad, krv, muka, bijedno tavorenje na svojoj zemlji i besmisleno umiranje na tuđoj. Svi moji drugovi na Hoćinu su izginuli, kao psi, ni sami ne znajući zašto, i hiljade drugih jadnika isto tako. A da su se vratili, možda bi prosili, kao Muharem bajraktar. Nije dobro ako mislimo samo na svoje dobro.

Mula Ibrahim je progutao svoju jegulju, i sad je štucao, potpuno modar u licu. A ja sam znao, čim sam to rekao, da sam izgovorio bezbroj gluposti, bez razloga i bez potrebe. Džemal Zafranija se nije nadao da će njegova lukava osveta zbog uvrede biti toliko savršena. Ali nisam imao kud, niti bi mi pomoglo kajanje. Neka ih đavo nosi, ispaao sam budala, ali sam rekao što odavno nisu čuli. Lijepo je ispaao moj pokušaj da postignem nešto bolje u životu! Neki su skočili prema meni, da me biju, neki mlađi i niži po položaju, uvrijeđeni i za sebe i za one moćnije. Džemal Zafranija ih je umirio, i izveo me iz kuće.

- Što ti je ovo trebalo? - upitao me prijekorno.

- Nije trebalo meni, nego tebi. A sad se skloni, da te ne izbijem.

Moj razlog mu je izgledao uvjerljiv, i vratio se u kuću, bez zastajkivanja. Dočekala me noć bez mjeseca, još nije izašao. Moje sjelo se završilo rano. I tako, dogodilo se.

Čije li sam to riječi govorio tamo, pred smrknutim ljudima? Možda su bile i moje, ali ih nikad nisam izrekao tako oštro, čak ni u sebi. Bile su u meni, sigurno, i riječi i misli, odakle bih ih izvukao nego iz sebe? Ne smijem piti, mislio sam, lako me hvata, i ne vladam sobom. Ali nije bilo samo radi pića. Govorio sam iz prkosa, da naljutim Zafraniju, a onda nisam htio da se povučem. A on je od mene napravio majmuna, vukao me kao lutku na koncu, usmjerio me točno kako je smislio, i pustio me da igram ludiju! A bio sam uvjeren da sam pametniji od poluslijepog kepeca! Badava, uvijek je sumnjivo kad netko misli za sebe da je pametan. I odjednom sam se sjetio! Iz magle uspavanih uspomena doplivao je ozbiljni lik studenta Ramiza, i ono što je rekao u tmurnim hoćinskim šumama. Zapamtio sam to, i ne znajući, i ponovio, istim riječima, u najnezgodniji trenutak. E pa, neka mi je na zdravlje!

Još sam osjećao lako pijanstvo, od kojeg se ne tetura, ali mi se misli teško sabiru. Odlučio sam da prošetam pored Miljacke, da rakija izvjetri iz mene. Zbog žene. Rekla bi: - Ih, pobogu, zar je za tebe piće! Kao da govori djetetu. A moram i da smislim kako ću joj reći što sam sve istrtljao. Ništa od nje ne krijem, grize me nešto kad ne kažem, a uzalud je i da krijem. Ona osjeti svaku promjenu u meni, i najmanju. Osjeti i kad slažem, makar sitno. Zato ću joj sve ispričati, iako se osjećam nelagodno. Pa, proslavio si se, reći će kad joj kažem. Što da kažem? Da je Zafranija napravio od mene budalu? Da sam namjerno sve rekao, jer me to mučilo? Da sam bio pijan i da nisam znao što govorim? Što je istina? Ili je sve istina, sve pomalo? Točno je ono što sam izgovorio, i zaista tako mislim, ali nije trebalo da kažem. Sebe nisam zadovoljio, jer se stidim, a nitko zbog mojih riječi neće početi drukčije da misli nego što je dosad mislio. Glupo, nepotrebno, nekorisno. A sve zbog Zafranije! Dušu mu njegovu pedersku, baš me kurvinski namagarči. Čuvaj se pederasta, govorio je Smail Sovo, ili možda netko drugi, sve počinjem da pripisujem poginulim drugovima. I još je govorio, taj netko: Oni, što se ne kriju, još i nekako, al oni što se kriju, to je najgori skot. Pa kud baš na sebi da se uvjerim!

Uostalom, baš me briga. Tko zna za što je ovo dobro. Sa svojim škrtim, plašljivim, dobrim Mula Ibrahimom pisat ću i dalje žalbe i molbe nezadovoljnim ljudima, i pisma vojnicima, uvijek će ih biti, kao i ratova. Čak je i bolje nego da dobijem neki važniji položaj. Ovako od mene nitko ne zavisi, ja sam samo posrednik, da tuđe molbe dođu do tuđih očiju, i mogu da žalim i tješim ljude zbog pravih ili zamišljenih nesreća. Tako sam uvijek na njihovoj strani. A ne bi bilo veće muke nego da presuđujem ma u čemu. Tko će presuditi između bivšeg austrijskog zarobljenika i njegovog nasljednika? Sve je među ljudima zapetljano, i ni za koga se ne može reći da je sasvim prav ili sasvim kriv. (Očita je samo

nepravda koja ponižava i ubija ljude, ali nju nitko ne dira.) E pa, u redu, pomislio sam vedro, večeras sam presudio sebi: nikad neću presuđivati nikome. I hvala bogu. A ono što sam rekao, istina je. Doduše, istina gledana odozdo, ali kako bih drukčije mogao da gledam? Oni odozgo, vide je drukčije. I tako, vrag je odnio. Svatko ima svoju istinu i to je baš dobro, samo ne znam zašto se zove istinom, jer bi istina morala biti jedna, pa bismo pomrli od dosade, a najbolje je kad je tuđa istina neistina, zabavnije se živi. Zaplevši tako svoju ludoriju u kućine površnog razmišljanja, i olakšavši sebi muku, jer sam se opravdao kakvim-takvim stavom, a stav daje pravo i hrabrost, krenuo sam uskim, sokacima, prema svojoj kući. Nasmijat ću se još s vrata, reći ću Tijani...

Nisam stigao da smislim što ću reći. Osjetio sam da mi se glava rasprsnula od udarca i, padajući, čuo sam nejasno kako oko mene klopara mnogo nogu, kao maljice o bubanj. Onda sam se onesvijestio.

Ne znam koliko sam ležao, ni koliko je trajao taj san bez snova, poklonjen udarcem, a kad sam počeo da se osvješćujem, nejasno sam vidio mjesecinu nad sobom. I opet sam zatvorio oči, teške i snene. Netko je išao sokakom, pošao je prema meni, osjetio sam po koracima, ali je naglo zastao, i žurno se udaljio. Što se to dogodilo sa mnom? Pitao sam se s naporom, jedva pokrećući umrtvljeni mozak. Boljela me glava, boljela me kičma, boljela su me ruke i noge, u ustima je gorjela vatra. I opet mi je nesvijest otjerala muke. Probudio me nečiji glas i nečije ruke po meni.

- Hvala bogu, nije mrtav - šušкао je glas. - Možeš li ustati?

- Što se to dogodilo?

To pitanje je zaspalo i probudilo se sa mnom. Čuo sam kako negdje teče voda iz česme. Da mi je samo kap!

- Otkud ja znam što se dogodilo. Nailazim slučajno, i vidim, netko leži, napio se, mislim. Priđem, kad - ti. I nisi pao od pića, prijatelju. Netko te dobro premlatio.

Prepoznao sam ga: Mahmut Neretljak. Nešto je čistio po meni.

- I usrali su te, nesretniče, od tjemena do koljena. Usrali i upišali. Pih, što zaudara, ubio ga bog. Skidam govna ovim drvcetom, ali bogami, ne može, evo sam i ruke ukaljao. Jesi li se s kim tukao?

- Htio bih kući.

- Pa, kući, sigurno. Neka te žena dobro opere, a za uboje ćeš vidjeti poslije. Hajde, možeš li ustati?

Pljuvao sam, izbacujući iz usta krv i govna.

- Da se malo operem.

- Možeš malo. Al ono glavno neka ti opere žena, u luksiji. A ti obuci drugo odijelo.

Drugo odijelo nemam, Tijana je ovo, jedino, krpila i uređivala za sijelo, a sad će me vidjeti ovakvog. Uplašit će se.

Doveo me do česme, stavio sam glavu pod mlaz, uhvatio gutljaj hladne vode i isprao usta, mrtvim rukama prešao preko odijela, da skinem prljavštinu. Da me Tijana ne vidi ovakvog.

- Ne diraj to, samo ćeš razmazati.

Opet sam stavio glavu pod česmu, da ublažim bol na tjemenu. Mahmut me pridržavao.

- E vidiš ti sreće! Ja hoću kući, a društvo ne da. Što si, vele, navalio, sjedi još malo. Te malo popij, malo popričaj, taman da naiđem na tebe.

- Netko je prolazio ovuda. Udaljio se kad me vidio.

- Nitko ne voli petljaniju, moj Ahmete. Lakše je pobjeći nego pomoći. A i što će mu da ide po sudu, da svjedoči, da gubi vrijeme? Ako ćeš ljudski, nije ni pravo. Hajde, nasloni se na mene. Vidiš, i to bi mogao biti posao: voditi kući one koje nađeš na ulici.

Nije me pitao što mi se dogodilo ni tko me premlatio, ni zašto, nije se ni čudio. Rekao sam da me netko udario iznenada, iz mraka. Ni to ga nije iznenadilo.

- Svašta se događa - rekao je mirno. - Možda su razbojnici, ima ih danas više nego poštenih ljudi. A možda je i greška. Čekali drugog, pa udari tebe, pogriješili. Imao si sreće, nije teško kad biju, teško je kad čekaš. Gledaš i čekaš, pa boli unaprijed. Boli i poslije, kao tebe sad, ali to je lakše.

Znam, njega su tukli, namrtvo, za lažne bakrenjake. Mene za istinite riječi.

- Ništa ne govori mojoj ženi - rekao sam.

- A što joj imam govoriti, vidjet će i sama.

Tijana me dočekala budna, čekala bi, cijelu noć, sigurno, i zaprepastila se kad me vidjela. Ukočila se u vratima, preneražena od straha, rekao sam, osmjehnuvši se s naporom,

da ne treba po ovom gradu hodati noću, netko me udario, i pobjegao, ali, srećom, nije opasno.

- Bogme je svašta uradio po njemu, pa onda pobjegao - objasnio je Mahmut. - Nego, da ga svučemo. Pa ti operi odijelo, a ja ću mu priviti hladne obloge.

Skinuli su me, oprali kao dijete, kao mrtvacu, Mahmut mi je stavio krpu na čvorugu. - Pogolema - rekao je. - Šteta što nemaš rakije, izvukla bi uboj. A i nama bi dobro došla.

A kad je Tijana počela da kupi isprljano odijelo s poda, sagnuvši se s nabrekli trbuhom, on se nasmijao:

- Ostavi to, snaho, ja ću oprati. Ti samo ugrij malo vode.

- Zašto? Nije mi teško.

- Znam da nije. Ali, bolje ti, blago meni, stavi svoju ručicu na ovu čvorugu, evo je, mašala, ko jabuka, bit će mu lakše. A ja ću to začas, navikao sam na svašta. Naviknut ćeš i ti, ali ne treba žuriti. A i trudna si, vidim. Sjedni ti uz njega. Ako počne groznica da ga trese, malo od straha, malo od udarca, ne brini ništa, mlad je, proći će, uskoro.

Groznica me zaista tresla, i kao kroz san, kroz ljuljanje, osjećao sam u tom gubljenju njenu ruku na sebi, kao lijek, kao olakšicu, i naprežući se, lovio je teturavo, da je prinesem rasječenim usnama, da poljubim jedino sigurno uporište. Želio sam da me održi na površini, da me obrani od mučne omaglice što me vukla u proživljeno te noći. Vraćalo se, unakaženo, izobličeno. Davili su me kepeci ogromnih glava i gorostasi s glavama kao cioda. Isplivavao sam iz zagušljivih dubina, i zaticao je nagnutu nad sobom.

- Vrelo je - kažem. - Noćas mnogo lože u pekari.

- Je li ti lakše?

- Ne odlazi od mene.

Ali sam ja odlazio od nje, u mrak, među utvare. I opet je nalazio kraj uzglavlja, kad god bih otvorio oči. Bila je tiha luka, u čiji sam mir ulazio slomljen olujom, ali sretan što se vraćam. Žalio sam je što bdi je, a plašio sam se da ne zaspi. Tko bi me prihvatio kad isplivim iz bunila?

- Premorit ćeš se. Lezi, lakše mi je.

Legla je, ali sam neprestano osjećao njenu ruku na sebi, na srcu, na čelu: šiljbočila je nad mojom mukom.

- Ne daš mi da spavam - rekao sam, tobože prijekorno, a ništa drugo nisam želio, ni ljepše, ni draže, nikad, u životu.

- Je li ti zaista lakše?

- Jest. Spavaj.

Zatvarao sam oči, pokušavajući da se potpuno opustim, da bi se i ona uspravala mojim mirom. Uskoro je počela duboko da diše, savladana umorom. Nadnio sam se nad njeno lice i gledao duge sjenke trepavica na oblim, mekim jagodicama. Njen dragi lik je odgonio utvare iz sna, i prijeteće oči iz jave. Imam nju, oni me se ne tiču. Legao sam, ruka me nije držala. Probudila se uplašena:

- Što je?

- Gledam te.

Velike oči su joj zaleđene od straha, usta otvorena, kao da će kriknuti. Kako je lijep! Poljubio sam je u obraz, i odmah se smirila, izraz straha se preobrazio u snen osmijeh.

I dok žohari puze i šuščaju po sobi, grickajući stvari, pod, zidove, a onda će početi i nas, dok se mjesečina povlači, ostavljajući joj lice u sjenci, pa mi je žao, htio bih da srebrno svjetlo nagnem na nju, da je ne izgubim, slušam korake ranih prolaznika na sokaku, pred zoru, i mislim o njoj i o sebi. Zaslужila je bolju sreću, ali što bih ja bez nje? Otrgao sam je iz njenog svijeta, moji je ne vole, njeni je ne priznaju, i sve sam joj što ima, sve što je sanjala da će imati, ljubav, nježnost, sigurnost, štit. To mi je pomoć, ti njeni djevojački snovi, još me sniva, željenog. Ali što će biti kad životna oluja pokida tu krhku pređu, tanju od paučine, i kad čovjek iz snova postane ono što sam ja ove noći, jadan i unižen? Svi ljudski snovi tako počinju i tako propadaju. Zastat će, preneražena. Više nema ništa, čak ni varke.

Ne znam kako sam se sjetio hoćinskih močvara i starijeg sina berbera Saliha s Alifakovca, ni u kakvu vezu ga nisam mogao dovesti s nama, nikakve sličnosti, bar vanjske, nije bilo. A eto, sjetio sam se. I iznenada mi je postalo jasno zašto se zaklao. Mlađi brat je gledao u njega kao u božanstvo, podešavao svoje držanje prema njegovom, bio hrabar, uz njega, jer je vjerovao u njegovu snagu, divio se njegovoj ozbiljnosti i čistoći. A onda je taj brat iz snova, jedne noći, postao jadan i žalostan, kao i svi ostali. I taj uprljani čovjek se

osjećao unižen pred samim sobom, prekoravao je i sebe, i ljude što su ga naveli na ružno djelo, ali mu je sigurno bilo najteže zbog brata. Što je sebe uprljao, preživio bi i odbolovao, jednom bi se svakako dogodilo, ali je brata utištio, oduzevši mu sve, u jednom času, oduzevši mu i prošlost i nadu. Taj mlađi brat je plakao na straži, poslali su ga da ne vidi ružan čin, ali je sve vidio, a onda je usamljen šutio cijelu noć, ostavši odjednom bez oslonca, potpuno sam u svijetu, čak i bez svoje naivne vjere.

Ljudi su naša misao i slika o njima. Mi sanjamo život i svijet. A kako možemo sačuvati svoje i tuđe snove? Drugi vide nas, mi vidimo druge, i sve se otkriva, kao u šaljivoj igri s maskama, samo što ovo nije šaljivo. Jednom se probudimo, i pogledamo se zaprepašteno: što se to dogodilo s našim snovima? I Tijana će se upitati: što se ovo događa s mojim snovima? Nisam joj obećavao zvijezdu nebesku, mada se i to čini, čak se i vjeruje, ponekad dugo, nikad do kraja. Poslušno sam palio svijeće o svakom prazniku ispod sultanove slike, upljuvane od muha, pisao sam pisma i žalbe, uvijek jednake, ne tužeći se čak ni njoj na taj dosadni posao, do posljednje pare donosio kući malu zaradu, koja nikako nije mogla da poraste, i nisam mogao obećati ni njoj ni sebi da će uskoro biti drukčije. A opet sam bio sretan: nećemo biti bogati u novcu, ali ćemo biti najbogatiji u ljubavi; ne bojim se života ni ljudi, bojim se samo da me se tvoje srce ne zasiti; bio sam sam, sad imam svoj svijet, kao da sam osvojio svoju planetu; spriječit ću svakoga tko htjedne da prodre u naše carstvo, da ne bi ugrozio naš mir. A eto, noćas su gospodara tog carstva nad mahalskom pekarom, punom žohara, pacova, kašlja i čegrtanja, te osvojene vlastite planete od tri metra širine, noćas su tog gospodara usrali i upišali. Ni Rusi mi to ne bi učinili, da su me uhvatili u svojoj zemlji, ubili bi me, i to bi bilo pošteno. A naši su učinili; svoji to uvijek i učine. I to tako da ostane trag za cijeli život. Uzalud su me prali sinoć, uzalud ću se prati sutra, i godinama, poniženje neću moći da sperem. Okrenuo sam glavu i lice zagnjurio u vreli jastuk: što su učinili od mene? I zašto? Zar zato što sam bio glup, što sam bio pijan, što sam bio izazvan? Zar zato što sam rekao što i ne mislim? Zar zato što sam rekao ono što mislim? Kad se tako svete vrapcima, što će učiniti kopcima? Što su oni? Osioni luđaci? Maloumne siledžije? Zvijeri? Ja, crv, sitan i nevažan, što sam mogao učiniti njima, slonovima? Kakvu sam im štetu mogao nanijeti? Ja sam šaka koja je udarila u zid. Ja sam udarac koji boli onog koji udara. Ja sam pijesak pod njihovim nogama, ptica što zanimje kad kobac nadleti šumu, glista, koju kokoš ključne, kad izađe iz svojih podzemnih hodnika. Ja sam mali čovjek koji je zaboravio da je mali. Uvrijedio sam ih što se usuđujem da mislim. Zašto im je bila potrebna ta osveta? Da me uplaše? Da mojom kaznom uplaše druge? Da likuju nad slabim? Da zabrane misao? Da zabrane riječ? Nikakva odgovora nisam mogao da nađem. Javio se u meni užas zbog te besmislene surovosti. Gdje smo mi? U kakvom to svijetu živimo? Ili je možda i ovo san, jer je nemoguće da potpuni besmisao bude stvarnost? Ali, ne! San je ono što se želi, a život je buđenje. Jeste li to i vi znali, deset mojih mrtvih drugova iz dnjestarskih ritova? Kada ste doživjeli buđenje i tugu? - Sve će proći, gospodine - govorio je tihi Ibrahim Paro. Ali, kakva je to utjeha? Proći će i radost, proći će i ljubav, proći će i život. Zar je nada u tome da sve prođe? Pa ipak, proći će i ovo, gospodine, i ovaj sram, i ova zaprepaštenost, i ova muka zbog koje bih pristao da umrem bez uzdaha.

Privio sam se uz Tijanu, da bi me drago stvorenje zaklonilo od straha pred novim danom. Podesila se prema meni, osjećajući me i u snu. Udisao sam miris njene kose i šaptao bez glasa, gutajući gorke suze bijesa: proći će i ovo, mila moja. Zaboravi što si vidjela. Ne budi se iz sna, ni sutra, ni ikad. Bit će nam opet lijepo, zaboravi ono što znaš. Zaboravit ću i ja, ako mogu. A možda ću nastojati da ne zaboravim. Neću uništiti svoj život zato što postoje divlje zvijeri. Ponizili su me, tuđom rukom, oni za sve imaju izvršioce, vječne sluge, bez savjesti i bez razuma, kakvi su i sami, drukčiji samo po tome što imaju moć presuđivanja i vlast nad ljudima, mada nikad neću shvatiti kako i odakle. Svi im se podsmijevaju, svi ih preziru, a svi ih se boje. I ja ih prezirem, i ja ih se bojim. Ponizili su me, ispljuvali, uprljali, ali me neće oboriti. Oni su iz tuđe, neprijateljske zemlje, i sam sam kriv što smo se sreli. Jezika među nama zajedničkog nema, misli zajedničke nema, života zajedničkog nema. Ja, ludi vrabac, pošao sam jastrebu u pohode. Jedva sam izvukao živu glavu. Bilo, i neće više. Greška je suviše velika da bih je ponovio. A ako u meni ostane mržnja, zbog ove sadašnje muke u duši, oni će biti krivi.

5. Prazan prostor

Dan je proljetni, pun sunca, osjećam ga na licu kao blag dodir, kao talasanje. A neću da otvorim oči, neću da izađem iz tobožnje noći. Dok misle da spavam, nisam prisutan, za njih. Čujem ih kako šapuću, Tijana i Mahmut. Donio je trave, za jačanje, i masti, za uboj. Trave su dobre, kaže, tu varke nema, i sam se bavio travarstvom, i od toga živio, u Turskoj, doduše njihove trave nisu iste kao naše, ali opet, čovjek se izvješta pa očas sazna što je za što. On travama vjeruje, uvjerio se na sebi i na drugima kako su ljekovite, a nije ni čudo, to je sunce, i voda, i svakakve soli, i sve se to mućka i pretače u cjevčicama biljaka, i ispadne nešto kao rakija, jača ili slabija, a sve čisto kao suza. Za masti ne zna točno, pravio je travar Fehim, nije mu rekao za koga je, ne treba pričati ono što se ne mora, a ne zna točno zato što sam Fehim boluje od rana na nogama, pa ne može da se izliječi, a liječi druge. Samo, ona, Tijana, neka to ne govori meni, bolje da vjerujem, možda će i pomoći. Ako ne pomogne, za uboj je najbolja medvjeda mast, samo, gdje ćeš je naći, a dobro je i zečje salo, on će nabaviti. Kad je otišao, Tijana je nešto tražila po sobi, otvarala vrata, zavirivala pod sanduk.

- Što to tražiš?

- Tvoje cipele. Bile su kraj vrata.

- Možda si ih negdje sklonila.

- Nisam.

I gdje bi ih sklonila u ovoj tjeskobi? U sobu nitko nije ulazio. Osim Mahmuta Neretljaka. Onda...

- Da nije uzeo Mahmut?

- Kako bi on uzeo?

- Pa gdje su, ako nije on? Stajala je kraj vrata, zbunjena i postidjena. Uvijek se osjeća nelagodno kad netko učini ružno djelo.

- Svejedno - kažem, da je smirim. - Nosit ću zimske, dok ne kupim nove.

- Nije mi toliko za cipele.

- Ne misli više na to.

- Kako si jutros?

- Boli me ruka. I leđa.

Ona se toliko zabrinula, da sam se postidio zbog laži.

- Ne brini, nije strašno.

Skuhala mi je trave, mazala me melemom, pustio sam da se brine oko mene, kao oko djeteta, godilo je i meni, da budem nemoćan, i njoj, da bude od pomoći, a bavili smo se nečim, da ne govorimo o onome što se dogodilo. A cijelo vrijeme sam čekao da upita. Ošutio bih, a možda bih se mučenički

požalio: zar ne može čekati, da makar malo prezdravim? Nije upitala, srećom, a ipak mi se činilo da sam oštećen. Kao da bi to bila prilika da popusti moja napregnutost.

Poslao sam je do Mula Ibrahima, da zatraži nešto novca, i da mu kaže što je sa mnom, da me netko napao sinoć, pa ću nekoliko dana ostati kod kuće. A ona neka kupi štogod, da ga možemo počastiti, sigurno će doći da me posjeti.

Kad je izašla, osjetio sam olakšanje. Zbog nje sam, znači, uznemiren. Ne mogu da lažem i da se pravim žrtvom nekog svog uvjerenja. Ako i postoji, onda je to nekakvo trunje što leti iznad pustinje, vjetrom nabačeno sjeme dolutalo odnekud, skriveno i bezoblično rastinje pod maglom. A opet, stidim se da priznam kako sam posljednja fukara na ovom svijetu, koga biju na ulici kao prezrenog kokošara. Nizašto. Bez straha da će ikome odgovarati, bez straha da će bilo tko upitati: što to uradiš od čovjeka? Ne mogu čak ni da tužim. Koga? Mrak, vještice? I zašto? Svijet bi mislio, kao i Mahmut kad me našao, da sam bio pijan. Ne tiče ih se ni što bih mogao da se okrenem protiv njih, samo bi se nasmijali. Mogu da mislim što god hoću, učiniti ne mogu ništa. U današnjem svijetu ostaju nam samo dvije mogućnosti, prilagođavanje ili vlastita žrtva. Boriti se ne možeš, kad bi i htio, onemogućit će te na prvom koraku, pri prvoj riječi, i to je samoubojstvo, bez djelovanja, bez smisla, bez imena i uspomene. Nemaš mogućnosti da kažeš ono što ti je na srcu, pa da poslije i stradaš. Premlatit će te da ne progovoriš, da iza tebe ostane sramota ili šutnja.

O jedno vrijeme, koje ne dozvoljavaš ni smisao ni junaštvo.

Tako sam, bespomoćno, velikim riječima spirao sa sebe stid.

Ustao sam i prohodao po sobi, kvrgavih nogu oblivenih suncem, rastreseno brojeći modre pečate po tijelu. Mučenik, budala. Ne želim da budem ni jedno ni drugo. Oni misle da sam obična uš. A možda i jesam. Od svega što bih mogao da mislim i osjećam, ja se, evo, stidim sam sebe. I nejasno me tišti poniženje. Ne znam krivicu, ne znam krivce. Ne mislim na osvetu, nema u meni ljekovite mržnje, vuče se po mojim žilama nekakva zlovolja, kao gorušica.

Tijana me zatekla na postelji, donijela je novac, kupila je rajčice, za Mula Ibrahima, kad dođe, pozdravio me i zaželio mi svaku sreću.

- Ne ljuti se što ću ostati kod kuće dan-dva?

- Najvažnije je da ozdraviš, kaže.

- Jesam li ti rekao da je to dobar čovjek!

- I ti si bio dobar prema njemu.

- To je drugo. U ratu, ili velikim nesrećama, čovjek učini i dobro i zlo, podjednako, jedno iza drugoga. Zato što je nesiguran. A u miru se prozli, misli samo na sebe. On je, eto, drukčiji.

Pogledala me usredsređeno svojim velikim, pametnim, plašljivim, prodornim očima, sve u isti mah, pa se okrenula i počela nešto da radi. Zašto tako gleda? Da li je pomislila kako govorim koješta? Ili kako govorim o nečemu što je, za nju, sasvim obično? Ili što ne govorim o onome što se dogodilo? Ili što uopće govorim, poslije svega što se dogodilo? Postao sam osjetljiv. A jučer me ne bi začudio ni najzačudeniji njen pogled. Upitao sam, a znao sam da bi bilo bolje prešutjeti, osmjehnuti se, napraviti šalu, ali napregnutost je bila jača od pametne misli:

- Što sam to maloprije rekao tako neobično? Htjela si nešto da kažeš, pa si se suzdržala.

- Zašto bih se suzdržala? Znaš da ti kažem sve što mislim.

- Jesam li rekao nešto glupo? Ili nedolično? Jesi li htjela nešto da upitaš? Ili da nešto prigovoriš?

- Nisam htjela ni da upitam ni da prigovorim.

- Možda se ljutiš što ti nisam sve ispričao? U redu. Evo, ispričat ću. Sinoć, na sijelu, govorio sam gluposti pred glupacima.

- Sve znam, molim te prestani.

- Ne možeš sve znati. Ni Mula Ibrahim ne zna sve. I zašto da prestanem?

- Samo se mučiš, ništa drugo. Govorit ćemo poslije.

- Zašto bih se mučio? Govorim ono što treba reći, i upravo sad, da ne šutimo o onome što se dogodilo. Nisam znao u kakvom zvjerinjaku živimo.

Poslije sam primijetio kako više bjesnim i psujem nego što pričam, i kako sve više psujem njih umjesto sebe. Branio sam se pred njom, napadajući druge. Rekao sam da su se sinoć udružili jedan ćoravi lupež i, jedna pijana budala, i da su pred najgorim ološem ovoga svijeta napravili cirkus, koji će budala pamtit dok je živ. Ne zato što je govorio gluposti, to im ne smeta, nego što je govorio ono što misli. Zato i jest budala. Osvetili su se surovo. Istukli su me. Usrali. Upišali. Pa ni to nisu htjeli da učine sami, nego su poslali sluge.

- Moga oca su ubili.

- Tvog oca su ubili, mene su unizili. Pa neka, hvala im. Zapamtit ću to. Neću zaboraviti skupu pouku. Ali će zapamtiti još netko. Prevarili su se ako misle da je Ahmet Šabo štene koje mogu slobodno udarati nogom. Jednom sam bio budala i dosta! Za cijeli život dosta. A netko će platiti i za to jednom.

Spašavao sam ponos pred njom i pred sobom, uzbuđen i ogorčen. Moglo je biti smiješno (što im ja mogu učiniti?), ali nije bila laž. Bila je pozlijedenost. Njoj nije bilo smiješno. Slušala me s većom pažnjom nego što su zasluživale moje maglovite prijetnje, bezopasne i za koga. Odjednom je postala vedra, otvorena, čak i ponosna zbog ovog što sam rekao. Zato što je više voljela moju pobunu, makar i bezizglednu, makar i lažnu, nego osjećanje poniženja i bespomoćnosti. Čuvala me, i pored svega, onakvog kakav sam bio u njenim snovima. Čarobnjački me sastavljala od razbijenih komada, možda i ne primjećujući pukotine. Dodirnula mi je ruku mekim jagodicama, ganuta, puna povjerenja.

- Drago mi je što si mi sve ovo rekao. Vidjela sam koliko se mučiš, ali sam mislila da je nešto gore nego što jest. A zbog ovog, nemoj da žališ. Nemoj ni da prigovaraš sebi. Rekao si ono što misliš, pa što onda? Nisi ukrao, nikome zlo nisi učinio, nisi se ponizio, pošteno si kazao ono što svi poštenu ljudi misle. Istukli su te, ozdravit ćeš. Mrzit će te, mrzit ćemo i mi njih. Ništa nam od njih ne treba. Živjet ćemo sirotinjski kao i dosad, ali dignute glave. Ti si od njih najbolji i najhrabriji, svi oni, koliko ih ima, nisu ti ni do koljena. Jači su samo u zlu.

A opet, ma koliko mi bila draga tvoja hrabrost, bojim se zbog nje. Ti si prituljena vatra, jedva se i vidi, a kad plane, teško se gasi. Obećaj mi da ćeš se čuvati, radi mene.

- Nije to hrabrost, nego ogorčenje.
- Svejedno. Obećaj mi.

Ne znam odakle je našla u meni sve te divne osobine o kojima nisam ni sanjao, niti sam želio da ih imam. Ali zašto bih kvario njenu naivnu sliku? Zašto joj ne bih izgledao kako me ona vidi? Bit ću njen ponos i zaštita, ovakav nikakav, podržat ću njenu vjeru u mene, jer joj je potrebna. Bit ću tobože snažni hrast nad njenom krhkom stabljikom.

Izgleda da zaista sanjamo život.

Ali, eto čuda., i sam sam povjerovao u njene riječi. Ne znam kakav sam bio prije, od sinoć sam saznao, kao da je prošlo mnogo godina. Stekao sam dragocjeno iskustvo, i neću više uletjeti u klopku. A drugi neka se čuvaju mene.

Ne rekavši joj ništa, ni koliko su njene riječi ljekovite, ni koliko me ohrabrila svojim povjerenjem bez razloga, zagrlio sam je nježno, kao nekad, prije sinoćnjeg događaja, bez strepnje i ustručavanja, potpuno opran, oslobođen, hrabro vedar.

Dani su prolazili, a ja nisam izlazio iz sobe, niti sam često ustajao iz postelje. Osjećao sam se loše. Već dva dana Mahmut ne dolazi. Ni Mula Ibrahim. Kad sam čuo Mahmutov kašalj u dvorištu, rekao sam Tijani da stavi nešto na sanduk pored vrata, nešto što joj ne treba.

- Sve mi treba.
- Stavi čašu.
- Imamo samo dvije.
- Pit ćemo iz jedne.

Stavila je okrnjenu, za svaki slučaj. Mahmut je ušao s osmijehom na licu, kao i uvijek, ali mu vedrina nije uvjerljiva, osmijeh je radi nas. Mršav je, ruke mu dršću, kašlje.

- Još ležiš? - pita veselo, ne želeći da ikome smeta svojim brigama.
- Ne osjećam se dobro.
- Što te boli?
- Pa, sve.

- Kad sve boli, nije opasno. Evo, donio sam zečju mast. Da stavimo na ruku.

Pregledao je ruku, pregledao noge, glavu, križa i stao nada mnom, gledajući me vedro.

- Hoćeš pošteno da se odmoriš? Dobro. Zečju mast ću vratiti, tebi ne treba, hvala bogu, sve zacjeljuje. Krv ti je zdrava.

- Povraća mi se kad pomislim da ustanem.

- Zato što se ne krećeš. I što se bojiš da će svi gledati u tebe kad izađeš. Ma, jok, čovječe.

Svatko svoju brigu brine. I ja sam tako mislio, u početku. Kad sam se vratio u grad, ljudi me gledaju kao mrtvo tele, netko veli: nisam te vidio danima, čini mi se. Netko ni to. A deset godina me nije bilo! Malo sam i žalio: zar baš tako, kao da je kuće prošlo ulicom! A onda se nasmijem u sebi: a zar bi ti pamtio za drugoga? I zašto da pamtiš? Bolje je ovako, svatko svojom stazom. Da je ovako govorio netko drugi, zvučalo bi ozbiljno, i tužno, a njegovo je nekako lakrdijaško. Zbog njegova smiješnog krevljenja, i zbog svega što sam znao o njemu. Sve je nekako obezvredivao i upropaštavao, svoju riječ, svoje djelo, sebe samog. Smijao sam se ovome što je rekao, a netko drugi, drukčiji od Mahmuta, od njegovog gorkog iskustva stvorio bi dostojanstvenu mudrost. A kad je izašao, okrnjene čaše nije više bilo na sanduku. Tijana se smijala, ali joj nije do smijeha. Izgledala je začuđena.

- Kad čujem njegov kašalj, zaključat ćemo vrata i ušetjeti se. Ovaj hrčak će sve odnijeti - rekao sam veselo.

Ali nismo tako učinili, nijednom, puštali smo ga u sobu, po neku sitnicu je uzeo, neke sitnarije smo sklonili, i navikli se na taj čudan odnos opreza i povjerenja, pa niti smo se mi ljutili što on uzima, niti se on ljutio što mi sklanjamo. Ali nas je zaprepastio kad je Tijaini donio na poklon pozlaćenu čašu i gotovo nove papuče. Bogzna gdje je to uzeo.

- Poslala ti je moja žena - rekao je jednostavno. - I htjela bi da te vidi.

Više me nije nagovarao da ustanem. Puštao je svakoga da čini ono što hoće. A ja bih ponekad ustao samo da prohodam po sobi, i opet legao. Bio sam zaista slab.

Poslije deset dana Tijana je rekla: - E pa, je li vrijeme da izađeš?

Mula Ibrahim nas nije posjetio, sigurno zbog posla. Naranče smo pojeli, polutrule.

- Još sam bolestan - pobunio sam se. Ali ona me dočekala neočekivano odlučno, na svoj ženski način, koji ne vrijeđa ali ne popušta:

- Nisi bolestan, samo čuvaš svoju ogorčenost. Ali ćeš se razboljeti u ovoj vrelini. Izadi malo među svijet, prohodaj, porazgovaraj.

Obukao sam se, ljutit, i izašao uvrijeđen, kao da sam istjeran iz bolesničke postelje. Kako zna biti neugodna! Čuvam svoju ogorčenost! A sigurno misli da strahujem od ovog izlaska. Na žalost, u pravu je. Zato sam i kivan na nju.

Opio me zrak, ljepljiv od sokova, proljetni, glava mi se zanosi, kao da sam pijan, kao da sam u onoj ružnoj noći. I noge teško vučem, pretoplo mi je u zimskim cipelama, a dugo nisam hodao. Bolestan sam, pa neka, pasti ću na sokaku, odnijet će me kući, u postelju, ležat ću zatvorenih očiju, blijed, iscrpljen, bez riječi prijekora, bez riječi žalbe. Ali, ne padam, noge su sve čvršće, dah sve sigurniji. Dan je lijep, nisam ni znao da je proljeće ovako ojačalo. Ljudi me ne gledaju, ne čude se, ne pitaju. Zašto me Tijana nije natjerala da izađem ranije?

Jato golubova zauzelo je sokak, po cijeloj širini, ljudi ih se ne tiču, ne plaše se, ne bježe, pazim da ne nagazim na te pernate napasnike. - Bježite, mangupi - prekoravam ih bez ljutnje. - Zar ćete nas otjerati s naših sokaka?

I djeca su na sokaku. Opkolila su starog Mehmed-agu Čaluka, on je, kao i uvijek, u curku od žute lisice. Baca sitne pare oko sebe, a djeca se smiju, vrište, guraju se glavama i ramenima, kao vrapci oko zrnavlja žita, pa opet pristaju za starcem, a on se smiješi i sije bijelom rukom bezvrijedne novčiće, pretvarajući ih u svoju i dječju radost. On je jedini vladar koji daje, a oni jedini podanici koji primaju. Ali on ništa nije gubio zbog svoje rasipnosti, a oni nisu ništa dobivali zbog svoga koristoljublja. I ta šarena, šašava, neozbiljna svita svaki dan je sebi i drugima poklanjala jeftino veselje, koje je postalo miris i svjetlost grada, njegova divna djetinjarija. Zašto sam se ranije ljutio na djecu i starca? Sad ih gledam i smiješim se.

Pred našim dućanom zastanem. U prozoru je sultanova slika, veća, ljepša, u pozlaćenom okviru. I natpis je ozbiljniji, ispisan svečanim kaligrafskim pismom: Alahov miljenik, naš gospodar. Smiješim se, i kažem mu: - Dobro jutro, gospodar. Odsad ćemo se sretati svaki dan.

I on se smiješi, čini mi se, nije strog ni smiješan, kao raniji.

Sad tek vidim koliko mi je drag ovaj dućan, i koliko mi je potreban. Ovakav nikakav, uzak, nizak, tijesan, jadan, ali moj. Pomirišem: zaudara, sve je isto, i sve će ostati nepromijenjeno. Ovdje je moja sigurnost.

Mula Ibrahim me dočekaio ljubazno, prijateljski, iako je sjetno ozbiljan, kao na pogrebu bliskog rođaka do koga mu nije stalo. Drago mu je, veli, što sam ozdravio i što sam svratio do njega, raspitivao se o meni, nada se da su mi rekli. Jesu, hvala mu. A za ono što se dogodilo na sijelu kod hadži-Duhotine, nisam kriv. Malo sam bio pijan, malo ljut, i eto, izgovorio što nije trebalo. Žao mi je i zbog njega, i zbog sebe, i zbog nekih čestitih ljudi. Što možemo, dogodi se, kaže Mula Ibrahim sjetno.

A ovdje je nekako svečano kao da je praznik. Pokušavam da se šalim: ozbiljnost je minula tromim korakom i ostavila tešku tišinu za sobom. On ne prihvaća šalu. Malo smo izmijenili, veli, popravili, dogradili. Koliko se moglo.

Druga polovina dućana je pregrađena daskama. Zavirim: dva čosava mladića pretvaraju se da su zbunjena i uplašena.

- Morao sam da ih uzmem - kaže Mula Ibrahim. - Zbog posla.

- Zar toliko posla ima?

- Ima, hvala bogu.

Smijem se, podsjećam ga na njegove riječi:

- Mnogo nevolja, pa velika zarada.

- Tako nekako.

- A ja? Gdje ću ja sjediti?

Zatreptao je sitnim očima, progutao pljuvačku, obuhvatio je rukama uska prsa, kao da ga je nešto zaboljelo.

- Ti? Bogami, nećeš imati gdje.

- Kako to? Ne razumijem.

- Pa, vidiš, dugo nisi dolazio, i ja sam zaposlio ovu dvojicu. Mislio sam da si našao neki drugi posao.

- Kakav drugi posao? Znaš da sam ležao.

- Odakle bih znao? Ne dolaziš, ništa ne javljaš, a mušterije navalile, kao za inat.

Postade mi jasno odjednom, sjetim se što me snašlo. Kao onaj pametni čovjek, kad mu skidoše gaće, obališe na zemlju i uzeše šibe, njemu odmah pade na um da će ga tući! A mogao sam znati i ranije: nije me posjetio, nije pitao za mene, nije me zvao. Sve je svršeno davno, možda iste večeri kad se ono dogodilo. I kažem, bez ikakve potrebe:

- I tako, otpuštaš me?
 - Nisam mislio da te otpustim. Vidiš i sam da je tako ispalo.
 - Ispalo je kako su drugi htjeli.
 - Ne dolaziš, ništa ne javljaš, mušterije navalile.
 - Kao za inat. To si već rekao. Sve mi je jasno.
 - Dat ću ti jednu, dobro, dvije plaće, dok nešto ne nađeš.
 - Hvala, ne primam milostinju.
 - Dajem zbog prijateljstva.
 - Ne spominji prijateljstvo!
- Pružio mi je novac, pripremio ga je ranije.
- Molim te, uzmi. Zaslužio si.

Glas mu je tih, prigušen, gnjecav, namreškano lice se grči od napora da ostane mirno, pogled gubi sigurnost. Tanke usne su se opustile, kao pred plač.

Primio sam novac i sad sam mogao da odem. A još stojim. Gledam ga i stojim. On strepi od mog pogleda i od moje kivne riječi. A ja je nemam. Ja znam da strepi i od neke druge riječi, važnije od moje. I mislim: bože moj, što li se sad događa u ovom čovjeku i što li se događa već danima? Naređeno mu je da me otpusti, nije smio da ne posluša. Drugi bi smio, on ne smije. Njegov strah pred jačim ljudima, bilo u čemu jačim, gotovo je nerazuman. Kao strah od groma, od potresa, od kobi, strah koji se ne može ni objasniti ni otkloniti.

Kad je do njega dospjela ta zloslutna riječ nečija želja i zapovijest, u tuđim ustima, naravno, manje značajnim ali neospornim, sigurno je odmah pristao da posluša i da me žrtvuje. Grom je zagrmio s visoka i nije bilo mogućnosti za daleka sjećanja. A onda je došla noć i nesаница, ili je to bilo sutradan, ili kroz dva dana, i odnekle iz šipraga misli izbio sam i ja. Bogzna kako, bogzna gdje. Možda me vidio ovdje, u ovom tijesnom dućanu, nagnutog nad molbama i žalbama. Možda nad vodom, nadnesenog, zanesenog, razbijenog u hiljadu komada. Možda u valovima gnjevnog Dnjestra, kako izbezumljeno vučem ljusku čamca i ljusku čovjeka, ne misleći da li ću i sebe izvući.

Bio sam svakakav, lud, pust, bespomoćan, podsmješljiv, neugodan, ali nikad mu neprijatelj. I eto, znao je da me mora pustiti niz vodu, ni ruku ne smije pružiti da bi me pokušao zadržati. I znao je da mi se čini nepravda. A on izvršava nepravdu. Pa, nije mu lako. Sigurno nije plakao zbog toga ali se dugo prevrtao po postelji, uzalud se mučeći, jer je sve presuđeno i on ne može ništa izmijeniti, niti je to pomislio ijednog trenutka, makar radi svoje savjesti. A na nesreću, nije mogao da me zaboravi, ni da me nacрта crnjim nego što sam. Ostala su mu za opravdanje i utjehu samo tri razloga: sudbina koja je jača od nas, njegovo pravovremeno upozorenje da se čuvam đavola u sebi i nada da ću mu na kraju reći grubu riječ. Sačuvat će je u srcu kao amajliju, u sjećanju kao lijek, u savjesti kao opravdanje. Ako naiđe kajanje, jer čovjek nije gospodar svojih postupaka. A možda bi mu poslužila kao razlog za pozlijedenost. Zlata bi mu vrijedila ta gruba riječ, ta tvrdinja u koju bi se mogao ukopati.

Ostavit ću mu opravdanje sudbinom, mada ta sudbina ima ime i prezime, i mada u tu sudbinu ulazi i njegov kukavičluk. Ostavit ću mu i utjehu što me unaprijed upozorio da se čuvam, a ja ga nisam poslušao, tu je zaista u pravu. Ali mu ne dam zadovoljstvo da se opere mojom grubom riječi, toliko nije zaslužio. Izgleda da sam ga teško razočarao. Rekao sam:

- Ne vjerujem da si to ti smislio, Mula Ibrahime.

Gledao je čas u mene, čas u pregradu, iza koje su slušale tuđe radoznale uši, zbunjen, istinski nesretan, ne usuđujući se da mi kaže riječ žaljenja, a sabravši toliko hrabrosti da mi ne kaže riječ pouke. Iako bi mu prijekor mojoj gluposti ili savjet da je više nikad ne ponovim, mogao donijeti značajno priznanje od ljudi do kojih mu je stalo. Odao sam mu u sebi priznanje zbog te hrabrosti i zbog te žrtve.

- Hvala ti na svemu - rekao sam na kraju. Zvučalo je prilično pakosno.

A on je to prihvatio sasvim ozbiljno, zahvaljujući bogu što je bio u mogućnosti da mi pomogne koliko je u njegovoj moći. Onda je naglo zastao, sjetivši se valjda koliko je smiješno to što govori i prošaptao zbunjeno:

- Oprosti.

Bila je to najljepša riječ koju je moglo pronaći njegovo kukavičko poštenje. Tako me sretno skinuo sa savjesti i prijateljski ispratio u prošlost. A za mene je to bio prvi korak u budućnost, nepoznatu i dotad nezamišljanu.

Zamišljao sam je u ovom mračnom dućanu pored javnih nužnika, a evo, sad sam progнан iz tog svog sirotinjskog raja, u kojem me žestoki zadah nužnika podsjećao da smo u središtu grada, na dobrom mjestu, i da ću tu naći svojih dvadeset pet jadnih groša svake godine. Sad mi izgledaju zlatni. Morat ću da potražim nešto drugo, ne znam što ali ću potražiti. Svijet je širok, mogućnosti bezbroj, a u meni ima dovoljno snage da neuspjeh ne primim sa suviše žalosti. Proživjet ćemo nekako. I zašto bi se moja budućnost morala vezati baš za smrdljivi dućan pisara Mula Ibrahima? On bi pustio da me val odnese i kad bi mi bilo teže nego sad, zato je možda bolje što smo se razvezali u trenutku kad ne visim nad ponorom.

Sretan ti ostanak, dobri čovječe, koga strah čini tako nesigurnim prijateljem. Teško tvojim ćosavim pomoćnicima, bit ćeš nemilosrdan prema njima: oni te nisu izvlačili iz nabujale rijeke. A možda ćete živjeti i dobro, ništa vas ne spaja, ne tičete se jedni drugih, neće te mučiti sjećanje na tuđe požrtvovanje, i nećeš streptjeti od njihove nerazumnosti. Dobro, de, naredili su ti da me istjeraš. I mirno ćeš me grđiti, zbog svega što učinim, a sve će biti ludo, drukčije ne može ni da bude, sad to vidiš, mada si se nadao da će me tvoji pametni savjeti odvratiti od pogrešnog puta. A kad budeš dobro raspoložen, kad pazar bude obilan, kad ne bude straha u tebi, možda ćeš nesigurno šapnuti sam sebi, da su za sve krivi sejtan, rat i moja prekinuta mladost. I dobro je što tada neću biti blizu, jer bih ti odgovorio štogod ružno, pa bi to bilo naknadno opravdanje za nepravdu koju si mi nanio. Vidiš, još mislim dobro o tebi i želim da se ponekad probudiš usred noći i da dugo sjediš prekrštenih nogu na postelji, mučeći se kajanjem i stidom zbog mene.

Ali, neka ti je bogom prosto, nisi ti birao svoju sitnu dušu, dali su ti je, ne pitajući, došao si na red kad drugih, boljih, nije više bilo. Alahemanet, čovječe kao i svi ostali, koji čine zlo ali ga ne smišljaju. Od onih drugih, koji zlo smišljaju i obređuju, neka bog sačuva i tebe i mene.

Kod česme sam zaželio da stavim ruke pod mlaz hladne vode. Kod džamije sam osjetio zavist prema đacima medrese koji su, u nanulama, išli na molitveno pranje, veseli, željni svega, glupi od neiskustva, laki od želje o divnom životu što ih tobože čeka. Kod Morića hana sam izašao iz sjenke zidova i visokih stabala i okupao se u proljetnom suncu.

Proljeće, sunce. Vedrina, misao bez težine. Vedra misao srce obasja, vedra ni zbog čega, misao niočemu...

Šapućem besmislene stihove, čujem maženje gugutke u granju visoke topole, ispunjava me radošću dječji smijeh, žao mi je ptice što je izbezumljeno sunula preko krova, uplašena. Dio sam svega što vidim, i znam to, i sretan sam, i lako mi je, kao da sam od zraka. Lakomisleno, ili lukavo, moje srce se branilo od trpljenja.

Smiješeći se, ušao sam u bezistan, razmetljiv kao mlad bogataš i zatražio da mu pokažu žensku maramu.

Za kakvu ženu, mladu ili staru? - pitaju me.

Mladu i lijepu, najljepšu ženu u gradu.

Da li ašikujemo?

Da, još ašikujemo, iako je udata za mene.

Sredovječni bazrđan me gleda sažaljivo, kaže:

- Dođi mi kroz godinu-dvije, da te upitam za ašikovanje.

- Doći ću - velim i smijem se veselo.

I on se smije, bogzna zašto, zbog moje naivnosti ili zbog svoga iskustva.

Maramu sam odnio Tijani, da uživam u njenoj radosti.

- Zar nisi na poslu? Zašto si se vratio tako brzo?

- Prvo da vidiš poklon, poslije ćemo i o tome.

Vječna je šteta što ne mogu da kupujem poklone svaki dan, svakakve, zbog njenih očiju obasjanih oduševljenjem, kao u djeteta. Najprije nije imala riječi, onda ih je bilo i suviše, rekla je da sam divan, rekla je da sam lud, a možda sam i divan zato što sam lud, odakle nam novac za ovakve skupe poklone, sigurno će joj lijepo stajati, nije smjela ni da mi kaže da je željela upravo ovakvu maramu, kako je moguće da sam pogodio njenu misao, ali zaista nisam razuman, moram kupiti sebi cipele, bez cipela se ne može a bez marame može, iako mora priznati da sam joj pričinio veliku radost.

I tako se neprestano vrtjela u krugu, od radosti do razuma i natrag. Smijao sam se.

- A sad da ti kažem zašto sam se vratio tako brzo. Zato što sam te poželio, zato što nije brzo, zato što nije važno da li je brzo, a ako ti je brzo i ako ti je važno da li je brzo, onda mi se nisi obradovala.

Smijala se i ona.

- Dobro, znam da si šašav, a sad mi kaži što je bilo.

Rekao sam da ništa nije bilo danas, sve se zbilo ranije, samo mi ništa nismo znali i zašto da se sad žalostimo, kad se nije sada dogodilo. Oponašajući Mula Ibrahima, njegov izduženi vrat i skupljena ramena, treptanje njegovih sitnih očiju i plašljivo izvlačenje mršavih ruku iz dugih rukava, kao da dvije lasice vire u svijet, pažljivo njuškaju i povlače se na prvi znak opasnosti, govorio sam tihim Mula Ibrahimovim glasom:

- Nema te toliko vremena, pa sam pomislio da si otvorio trgovinu ili si našao bolje mjesto.

A ja mu odgovaram da se još nisam odlučio, nude mi nekoliko mjesta, ali nigdje toliko ne zaudara kao kod njega, a toliko sam navikao da ću svaki dan proći tuda, da se malo nakadim.

- Pa dobro, to znači... - kaže ona, smijući se, ne baš veselo.

- Nije dobro, ali znači - smijem se i ja. Ona se više ne igra, gleda me, nesigurno i kaže ozbiljno:

- A od čega ćemo živjeti?

- Ako ovo što znam nije dovoljno, nosit ću vodu u Cifuthanu! Zašto se plašiš od čega ćemo živjeti!

Na žalost, njen odsutni smiješak, kojim prikriva strah, govori mi da je nimalo ne zavarava moja vedrina. A ja je ne dam, tu svoju vedrinu: živjet ćemo! Zar je i to neka vještina?

I podignem je, kao dijete, pažljivo je okujem objema rukama, osjećam je toplu i zaobljenu uza se. Dodirujem bradom i obrazima: mlada. Mirišem je kao cvijet: miris čist i drag. Najljepša žena u gradu, rekao sam. I jeste, zaista, i ne samo u ovom gradu. I znam da mogu sve u životu, zar je teško živjeti s njom. I šapčem joj nesuvisle riječi dragosti. A ona se pribila uz mene, kao uplašeno kuće uz kujine sise i krije lice od života, od straha, sitna kao igračka, nečujna, kao san.

Da li misli na ubijenog oca?

Držim je na rukama, nju i ono treće što se nalijeva njenom krvlju, kao mali vukodlak i njišem je polako, polako, da je odvojim od svijeta, od straha, od ružnog sjećanja, da ostanem samo ja, svuda oko nje, u nedogled, kao nebo, kao more, da je prelijem nježnošću što vri u meni kao vrutak.

Ne boj se, kažem.

Volim te, kažem.

Tko nam što može, kažem.

I osjećam se kao gospodar svijeta dok držim na rukama trudnu ženu u vreloj sobi iznad mahalske pekare.

Ostalo je to oduševljenje u meni danima, ne tako sigurno, doduše, kao onoga dana kad sam se smijao nevolji koja me snašla, jer nisam znao što bih drugo, a ipak dovoljno da hrabro tražim neko rješenje, neki izlaz, među tolikim mogućnostima koje u svijetu postoje. A da postoje, dokaz su ljudi koji žive. Nekako žive. Ni ja ne tražim više.

Znao sam: Od čovjeka se nije ništa otelo. Koja tuga razgovara nema? Posljednja se broji. Svako čudo za tri dana. Svašta sam znao i vjerovao. Sve od mene zavisi. U početku sam još i uspijevaao da dođem do ponekog tko bi mi mogao pomoći. Ali je sve ispadalo smiješno.

Mula Ismail, narodni prvak, koji je predstavljao ljude iz našeg džemata, primio me ljubazno, pa sam pomislio da me zamijenio s nekim. A onda sam vidio da me nije zamijenio ni s kim, niti je znao tko sam, a nije ni mogao saznati, ma koliko da sam se trudio. Ljubazan je po navici, takav mu je posao, i to prema svakome, jer ne može sve ljude poznavati, niti mu je potrebno, a ljubaznost se pamti, čak i kad se posao ne svrši uspješno. Začudilo me još nešto: nije me upitao zašto sam došao, ni što želim. Rekao je da mu je drago što me vidi, i da će mu uvijek biti drago da me vidi, mada nikako nisam mogao da odgonetnem zašto bi mu to bilo drago. Onda je, ne zaustavljajući se, ne dajući meni da dođem do riječi, nastavio da govori o raznim pitanjima, o pitanju rata, koji se ne može voditi bez sloge. I ovo što gubimo u Rumunjskoj i Rusiji, to nije zbog slabosti muslimanske vojske, nego zbog nesloge vojskovođa i zbog odsustva božje pomoći. Zatim o pitanjima nepoštovanja vjere, nepoštovanja vlasti, nepoštovanja ljudi od ugleda. Eto, ne poštuju se ni paše, ni ajani, ni

ulema, čak ni kadije. A takva rasmusnost sluti na kugu. Doduše, kako kaže Knjiga, na kugu i na ratove sluti i veliko crvenilo, kad se pojavi sa sjevera. I snijeg, kad padne u nevrijeme, kao lanjske godine što je pao 24. kolovoza, i to sluti na kugu. I kad psi mnogo zavijaju dok mujezin uči na munari. I kad djeca vrijeđaju židove i kršćane. I kad se narod pretjerano množi. I kad su ljudi suviše pohlepni. I tako, sve sluti na kugu, na ratove, na nesreće, što mu nije ni tako glupo, jer se nevolje neprestano događaju, pa ako se ne mogu otkloniti, mogu se bar objasniti, i time je pola posla obavljeno. A druga polovina svakako ne zavisi od nas.

Mene nisu zanimali ni ratovi, ni nesloga među vojskovođama, ni uzroci kuge, i počeo sam da gubim glavu: dokle bi trajalo ovo bezumno kloparanje, dan, mjesec, godinu, vječnost? Da li bi klepetao golim vilicama i kao kostur pred drugim kosturom mojim? Da li bi, ako ga ne zaustavim? Možda on i ne zna da sam ovdje, možda misli da sam netko, svejedno tko, što ga je slušao jučer, lani, uvijek, oduvijek isti samo s drukčijim imenom, nevažan, bezličan, kao zrno u brojanici. Važno je samo ono što on govori, a svejedno je tko sluša.

- Oprosti što te prekidam - rekao sam, prikupivši hrabrost koja je počela da me napušta.
- Došao sam da te nešto zamolim.

- Svakako - odgovorio je ljubavno. - I neposlušnost je predznak kuge.

Znam već, i ljubav, i mržnja, i život sve je predznak kuge. Muka me hvata.

- Doći ću sutra, ako imaš vremena. Da mi pomogneš, savjetom, preporukom, mišljenjem.

- Da, ima stvari koje su ljudskom umu teško dostupne. Kad su zadavljeni braća Morići, dogodio se u Sarajevu zemljotres, a kad je umro veliki vezir Sirhan-paša, iznad grada je preletjela velika repatica.

Bože milosni, ovaj narodni zastupnik živi u goroj pustinji nego beduin. Oko njega i u njemu je pustoš.

- Mula Ismaile, izgleda da ja ne govorim jasno. Molim te da me saslušaj, u nevolji sam.

- I vazdan takvih znakova sam upamtio. Događaju se po božjoj volji, a mi ih ne razumijemo.

Ah, majko moja, pa Mula Ismail je potpuno gluh! Ali nije nevolja u tome, nego što on to ne zna. Ili neće da zna. Dovoljno je da on sam govori. Što bi mogao čuti od drugih? Nevolje, žalbe, prijekore. Što će mu to! Htio sam da zametnem šalu, da ja govorim svoje, što mi padne na um, a on bi svoje, i lijepo bismo se izrazgovarali niočemu, kao ljudi. Ali sam se pobjojao da bi mi mogao doći u san, kao mora jednom, kad ne bih bio spreman za šalu, pa bih izludio od strave. Smiješno i strašno mogu biti rod. Ušutio je čim sam se okrenuo. Govor mu se zaustavlja, izgleda, čim ne vidi čuđenje na tuđem licu.

Onda mi se ukazala prilika o kakvoj ni u najluđem snu nisam mogao sanjati. Tajanstven i važan, Mahmut Neretljak mi je saopćio da će me primiti glavom bosanski defderdar Bekir-aga Djugum! Mislio sam da tjera šegu sa mnom ili izmišlja, da bi se pohvalio svojim nepostojećim vezama. Izgledalo mi je toliko nevjerovatno, kao da me pozvao sam veliki vezir. Da bi me uvjerio, rekao je, šapćući, da to nije nikakvo, čudo. Njegova žena je ranije bila udata za papudžiju Ticu, pa je Tica umro, i ona se udala za njega, Mahmuta. Dok je on bio u izgnanstvu, njoj je pomagao bivši djever, Salko, isto papudžija, dobar čovjek. Taj Salko papudžija ima tetku Almasu Meckar, a njen sin, zvani Mali Husein, radi kao kalfa kod berbera Ahmet-age Čore, a Ahmet-aga Čoro brije defderdara Bekir-agu Djuguma. Tako je, od jednog do drugog, moje ime došlo do defderdara, i on je rekao da će me primiti. Zar nije jednostavno?

Poslije te zapletene priče, koju ne bih mogao dvaput ponoviti jednako, a i sad sam je sigurno krivo zapisao, sve mi je izgledalo još nevjerovatnije. Čak i da je istina da jedan berber može nagovoriti takvog velikaša da primi nepoznatog čovjeka, smiješno je i zamisliti kako je moje ime prošlo kroz tolike uši i tolika usta, i bogzna što je doprlo do defderdara. Da je svatko dodao po trunčicu, mogao sam ispasti čuveni naučnik Bergivija. A pred defderdara će izaći beznačajni pisar Ahmet Šabo, koji neće znati da kaže ni tri riječi kako treba, pa ćemo se naći u čudu i ja i defderdar, ja zato što ću iznevjeriti tolike laži o sebi, on zato što će zaista lako uvidjeti da nisam ni sluga Bergivijinog šegrt. Srećom, to je sigurno Mahmutova izmišljotina, pa nema nikakve potrebe da drhtim pred tim nezamislivim susretom.

Ali kad mi Mahmut reče da me defderdar očekuje prekosutra, poslije podnevne molitve, preporučivši mi da budem točan, jer Bekir-aga ima mnogo posla, i tko zna kad bi me drugi put mogao primiti, ja se još jednom uvjerih da o životu ne znam ništa. Nesrećom, ili srećom,

jer nisam siguran da li bi iz svega ovoga ispalo dobro ili zlo, sutradan je umro stari i bolesni vezir Muhsinović. A samo sat-dva poslije vezira, umro je i defterdar Bekir-aga Djugun, dotle zdrav, snažan, neumoran. Presvisnuo je od tuge za vezirom. Podanička vjernost se zaista nije mogla bolje dokazati. Usput da napomenem, ovakva vjernost je dirljiva ali opasna, a događaj koji pričam, pokazuje koliko bi bila štetna kad bi narod pošao za primjerom svojih vođa.

Tako je propao i prijem koji mi je defterdar zakazao, ne pretpostavljajući da će ban prije toga umrijeti njegov gospodar, zato i nemam prava da mu išta zamjerim, jer je dužnost iznad ljubaznosti. Sastali smo se, doduše na njegovoj dženazi, ali i to je bolje nego da je on došao na moju. Njegova nasljednika, koji je došao s drugim vezirom, nije brijao Ahmet-aga Ćoro i nevjerovatni lanac nije više mogao prenijeti moje ime nikud.

Bogati trgovac hadži Fejzo također me obradovao nadom, ali sam je sam razbio. I ranije me susretao s osmijehom i lijepom riječju, a tada me zaustavio na sokaku, rekao da je o svemu obaviješten, i pozvao me u svoju magazu da porazgovaramo. Iza magaze, krcate skupocjenim tkaninama što su tek prispjele s Istoka, uveo me u sobu zastrtu čilimima, sa sećijama oko zidova, s debelim zastorima na prozorima. Nije razgrnuo zastore, da pusti danje svjetlo, nego je upalio svijeće u bakrenim i srebrnim čiracima, i odmah se osjetio ugodan miris, jer su svijeće, izgleda, natopljene mirisnim uljima. Zapalio je i zrno tamjana.

- Volim mirise - rekao je. - Brane nas od sirovog vonja. Oni su prava duša stvari. Čak i ljudska duša ima svoj miris. Kakav je tvoj miris?

- Bogami, ne znam.

- Daj mi ruku.

Pružio sam ruku.

Polako i pažljivo je gledao, prinio moj dlan blizu nosa, i šireći nosnice, udisao nevidljiva isparenja moje kože. Onda je okrenuo ruku i gotovo mi njušio nadlanicu, golicajući me žutom bradom.

- Osjetljiv - rekao je, ne puštajući mi ruku - zatvoren, dobar, vedar. Možda i neobuzdan, ponekad.

Izvukao sam zarobljenu ruku iz njegovih mekih dlanova. Upitao me što želim, piće, lokum, voće? Uzeo sam šerbe, da rastjeram snenost i čudno raspoloženje, kao da me obuzima lako bunilo. To je od mirisa, od tišine, od polumraka, od njegovog mekog šaputanja.

- I sad tražiš posao? Najbolje bi bilo u državnoj službi. Ne treba ti nikakva sposobnost, ne pretržeš se, ne strepiš od gubitaka, a dobitaka imaš onoliko koliko umiješ. Ali, to je teško. Zamjerio si im se.

- Znam.

- Imaju dobro pamćenje. Ne praštaju uvrede. Ne znaju za milost.

Govori o njima bez mržnje, ali s podsmješljivim prezirom. I ne zato što su grubi i što zaudaraju, nego što ne znaju da žive. Svojom umišljenom veličinom i glupošću šire oko sebe strah i dosadu, pa je ružno i njima i drugima. Ukočeni u svojoj tromoj nespretnosti, slične na slonove, i kao slonovi iznenada se razbjesne i uništavaju sve oko sebe. Tako ih uvijek i zamišlja, ukočenih debelih nogu, mračno raspoložene, glupo sujetne, bezobzirno osvetoljubive, potpuno gluhe i slijepe za sve što je u životu lijepo. Uspoređuje ih sa slonovima, jer su to najružnije životinje, potpuno besmislene. Tako i umiru, kao da se svijet ruši, a ništa se ne događa. Samo što drugi debelokošci dolaze. A svijetom bi trebalo da vladaju ljudi koji znaju da uživaju, u svemu. Svima bi bilo dobro. Ali to neće nikada biti, jer oni ne vole borbu, to nije uživanje. Jedan jedini među njima je izuzetak. On nije debelokožac. Džemal Zafranija. Pobunio sam se:

- Postat će gori od svih. Uskoro!

- Varaš se. To je divan čovjek. Divan! Šteta što si se s njim posvađao. Po nečemu je sličan tebi, samo si ti ljepši. Znaš li da si lijep? To su ti sigurno često govorili.

- Lijep sam, ko izvrnut džep.

- Vrlo si lijep, pravi muškarac. Sve ih je manje, na žalost. Kako ti se sviđa ovdje?

- Sviđa mi se.

- Možeš doći kad god hoćeš. Dat ću ti i ključ, ako želiš.

Sa niskog stolića je uzeo bočicu s mirisima i stavio nekoliko kapi na bradu i na dlanove. Poškropio je i mene i težak istočnjački miris me gotovo potpuno odvojio od ostalog svijeta, kao zid.

Upitao sam:

- I Džemal Zafranija dolazi ovamo?
- Dolazi. Često. Veliki smo prijatelji.
- Ti si ga i namjestio kod kadije?
- Volim da pomognem ljudima. Pogotovu ako su mi prijatelji. I tebi ću pomoći.
- A Zafranija, i on zna da uživa?
- Zna. Oh, zna.

I tada, tek tada, tako mi sreće, eto kolika sam budala i bezveznjaković, tek tada mi je postalo jasno u što sam upao. I ne zato što sam bistar, nego što je postalo očito. Govorio je sve tiše, sve muklije, unoseći mi se u lice da sam mu dah osjećao, dah vlažan i vreo, a ruka mu je tražila moju, i gladila je sve mekše. Vidim, šale više nema, a nisam je ja ni započinjao, i mislim: da ili da ga udarim po drhtavim gubicama, da zapamti kad me je doveo u ovo svoje smrdljivo leglo, ili da se nekako izvučem bez svađe i bez štete, dosta mi je sukoba i mržnje. Te ustanem i zamolim ga da otključa vrata, moram da se nađem s Mula Ismailom. Hadži Fejzo se osmjehnuo:

- On ti neće pomoći.
- Nije ti prijatelj?
- Bože sačuvaj!
- A tih . . . prijatelja, imaš li mnogo?
- Vidjet ćeš.
- I svi se pomažete?
- Dođi, uvjeri se. Mi ne ostavljamo na cjedilu jedan drugoga. Hoćeš li svratiti ovamo poslije Mula Ismaila?
- Neću imati vremena.
- Onda, sutra. Svakako. Čekat ću te.

Sa strahom sam se osvrnuo da tkogod ne vidi odakle izlazim, a ušao sam slobodno. Pogledao sam u vedro nebo, da se oslobodim titravog polumraka i udahnuo, duboko, jednom, dvaput, triput, da istjeram zejtinjavi miris iz sebe. Pih, kako se osjećam priljav, nikako da zaboravam znojave dlanove kako drhte na mojoj ruci. Širim prste, da ih prosuši zrak. Ali, đavo da ga nosi, ne tiče me se. Tijana je prvo osjetila miris ružinog ulja, rasipao sam ga oko sebe kao otvorena bočica. Namrštila se.

- Nešto mi mnogo mirišeš - rekla je sumnjičavo.
- Mani me, ženo, umalo ti ne stradah.
- Vidim.

Ispričam joj, u smijehu, svoju nevolju, a ona me gleda u čudu. To si ti sanjao, kaže. Nikako ne vjeruje u te stvari. I nikako da mi povjeruje potpuno. Zna da ne lažem, a slični na laž, ili na grubu šalu. Uzalud, ostala je u njoj sumnja da me nije namirisao nikakav hadži Fejzo s bradom, nego neka nepoznata Fejzija. To, nažalost, nije istina - rekao sam, smijući se - ali joj je moja prava istina izgledala nevjerovatna. Mada bi joj moja nevjerovatna istina izgledala lakša nego njena izmišljena. Meni ne treba nijedna. Samo, nije pravo da pošteni ljudi ostaju pod sumnjom zato što su drugi hrđavi. Mogla bi ponekome pasti na um misao da je ugodnije biti pod sumnjom zbog grijeha nego pod sumnjom bez ičega. Ali Tijana ne prihvaća ni taj pametni zaključak, nego kaže da je bolje dolaziti kući nenamirisano.

I eto, to su bile tri jedine mogućnosti, koje zapravo i nisu mogućnosti, nego tobožnje nade, sigurne koliko i oblak na nebu. Poslije nije bilo ni toga.

Išao sam od ureda do ureda, od čovjeka do čovjeka, ali nikud nisam dospijevao, ni kod koga me nisu puštali. Sitni činovnici su me slušali rastreseno, s dosadom, s licem bez izražaja, bez razumijevanja, čak i bez pakosti. Satima sam sjedio u predsobljima, ali oni koje sam očekivao, nikad se nisu pojavili. Ili su se uvlačili kroz prozor, ili su ulijetali kao ptice, ili su bili nevidljivi, ili je postojao neki tajni, podzemni ulaz koji ih je štitio od nas što živimo čekajući. Moje riječi su postale izlizane, moja priča dosadna, moj lik zamoran svakome. Pretvorio sam se u čovjeka koji moli, a to je posljednje biće na zemlji. Ispod toga nema ništa. Polako, odbijajući najprije tu misao, počeo sam da osjećam zid oko sebe, nevidljiv ali neprobojan. Stajao je oko mene, kao tvrđava, kao neizlaz, ka nepristup, neprestano sam udarao glavom o tvrdu stijenu, bio sam izubijan, krvav, sav od čvoruga, sav od masnica, a nisam prestao da navaljujem. Jer je uvijek izgledalo da ima prolaza. Mora da postoji neki procijep, nemoguće da je zid svuda. A nisam mogao ni pristati da ostanem tako zazidan, kao da sam živa sjenka koju nitko ne vidi a ona vidi svakoga. I uzalud govori, uzalud viče, ne čuje se, ništa. Malo je trebalo pa da počnu prolaziti kroz mene, kao kroz zrak, ili gaziti po meni, kao po vodi. Osjetio sam strah. Kako su me to ubili? Nisam ranjen, nisam zaklan,

nisam mrtav, ali me nema. Zaboga, ljudi, zar me ne vidite? - kažem. Zar me ne čujete? - kažem. Ali moj lik ne ulazi u njihovo oko, ni moj glas u njihovo uho. Nema me. Ili ja to sanjam svoj nemogući položaj, koji iskustvo odbija? Jer, ja sam živ, ja hodam, ja znam što tražim, ne pristajem da me nema. Mogli su me pretući, mogli su me zatvoriti, mogli su me ubiti, zar su malo ljudi ubili bez razloga? Ali zašto su napravili avet od mene, zašto mi oduzimaju mogućnost da se borim? Hoću da budem čovjek, borite se sa mnom ljudski. Uzalud. Prazan prostor oko mene je sve pustiji, moja smiješna pobuna sve tiša.

6. Čudno ljeto

Ljeto je došlo vrelo i teško. Sunce, kao da se tali, bjesomučno bljuje vatru, ognjene iskre padaju na zemlju. Pobjesnjela je i pekarska peć ispod nas, i našu sobicu pretvorila u pakao. U podnevnim satima izgledalo je da će planuti i nebo i zemlja, i da će se sve pretvoriti u ogromnu vatrenu pustinju. Noću smo ležali na uskoj drvenoj verandi prema dvorištu. Po nesigurnom mraku kretale su se sjenke naših čudnih susjeda, i udarali kopitima konji u staji, u dnu dvorišta što je sličilo na han. Nepoznati ljudi su dolazili i odlazili, idući za nepoznatim poslovima, ostavljajući za sobom nemir.

- Ne boj se, spavaj - umirivao sam Tijanu kad bi se probudila.

- Ne bojim se - šaptala je, ali su se njene oči okretale za noćnim sjenkama bez lica.

Jednog jutra smo vidjeli da su nekakvi crvi pojeli sparušeno lišće divlje jabuke, jedinog drveta u našem dvorištu. Preko dana su ispreli paučinu na patrljcima jabuke, ali su susjedska djeca kamenjem i motkama omlatali taj ukras s mrtvog drveta. U okolnim baštama crvi su se toliko namnožili, da su paučinom premrežili stabla zerdelija i šljiva požegača, pa i sasušenu travu na otvrdloj zemlji. Izgledalo je da su voćke ponovo izbeharale ili da je pao snijeg. Za nekoliko dana paučina je zahvatila avlije, sokake, prozore, sofe. Nepregledna vojska crva počela je da zauzima grad. Ljudi su ostavljali kuće i bježali natovareni stvarima, kao ispred požara, ispred poplave. Zaustavljali su se na prvom čistom mjestu, kao u zbjeгу, i uzdišući gledali spepeljene voćnjake i otete kuće. Što sve neće udariti na čovjeka!

Crvi se množe neshvatljivom brzinom, kao da žele što prije da osvoje svijet. Pred našim očima rastu grozdovi sitnih gmizavaca, proždrljive trunčice neprestano grickaju, žvaču, uništavaju, tankom predom isprepleli su stabla, zatvorili kuće, poklopili zemlju, ljudi će se povući na goli kamen i pomrijeti od gladi i straha. Baš smo jad, mi ljudi, nemoćni pred svačim, mislio sam malodušno, krijući to pred Tijanom, a za dan-dva sam se čudio svom strahu: crvi su uginuli, gotovo u isto vrijeme, svi kao da su se dogovorili. Ostale su samo njihove kožurice, od vreline pretvorene u prašinu, i ostalo je čuđenje. Ljudi su se vratili kućama, s gađenjem skidajući slabu paučinu. Onda su se zapalile šume oko Sarajeva. Mahmut Neretljak me pozvao da pođemo na brdo, iznad grada, da vidimo i to čudo. Imao je još dva važna razloga: htio je da protegne noge, u posljednje vrijeme su ga sve češće hvatali grčevi a listovima, a smislio je i novi posao, da piše zapise seljacima u Podgrabu, tamo nema hodže.

- Ove bajе su uplašile ljude - objasnio mi je svoje razloge - i trebat će im zapis od svega. A znam neke zapise od strave, od uroka, od bolesti, njima neće odmoći, meni će pomoći.

Penjali smo se polako, odmarali se često i dugo, zbog Mahmuta i njegovih bolesnih nogu, iako je govorio da mu je lakše kad hoda i da poslije bolje spava. Meni je bilo svejedno, mlad sam, zdrav navikao na hodanje trčeći za službom koje nema, ovo mi je dobro došlo, zamorit ću se drukčije nego što se zamaram dolje u gradu i zaboravit ću na svoju muku. Zastajali smo kraj svakog izvora, ispod svakog granatog drveta, ili bilo gdje, kad bi Mahmutove noge počele da klecaju.

Ali ako su ga noge izdavale, jezik nije. Govorio je neprestano, nastavljajući započeto, čim bismo sjeli i malo se ispuhali, o svemu i svačemu, o ljudima koje smo susretali u životu, o Tijani, o meni, o svojoj ženi, govorio je da nadoknadi ono što je šutio, u izgnanstvu, i ovdje, dok je bio bez ikoga, a sad ima prijatelja koji ga sluša. Njegovo pričanje nije nezanimljivo, preživio je svašta, i riječi su mu zrele od iskustva i muke, ali je sve iskidano, iskrpljeno od sakatih priča koje se ničim ne povezuju, nego upadaju jedna u drugu, svaka sa svojim tokom i svojim razlogom. Njegovo pamćenje ne izvlači lanac sjećanja, nego komadiće, razbijen i nesastavljiv mozak, niti se on trudi da sve to spoji. I ničemu ne traži smisao, pouku, zaokruženje, dovoljan mu je događaj, takav kakav je, što treba još više?

Za čudo, najviše je u njemu povezana slika o njegovoj ženi. Nastavljao je razgovor o njoj nekoliko puta, na nekoliko zastanaka, ne uplićući ništa drugo. Bilo je to prvi put da mi je govorio o ženi. U početku sam se smijao, jer je bilo neobično, a onda sam začuđeno slušao tu najčudniju izjavu ljubavi. Sad je ružna - rekao je - a u mladosti je bila još ružnija, samo potpuno drukčije. Ranije su joj veliki zubi virili iz same kože na licu, sad su ostala dva-tri krnjatka, između podvoljka i sala na obrazima, pa izgleda da se uvijek smije. Zna da se ne

smije, ali joj istureni, zubi ne dopuštaju da bude mrzovoljna ni kad otrov riga. A ne želi da ih previše pokazuje, zna da nisu baš lijepi, pa najviše šuti. Dok on hoće, tako je, a kad zaželi da vidi njen nevoljni smijeh, zna i da je naljuti, samo da progovori. Tada obilato nadoknađuje šutnju ne brinući se za ljepotu i on s uživanjem sluša njene sočne riječi, nad kojima se neprestano smiju tri isturene ploče gornjih zuba, pa od svega ispada nekakva vesela grdnja. To što govori, nije pametno i to je baš dobro, ne mora da se stidi pred njom. A opet, mora priznati, pametnija je od njega i to je obično tako, samo on priznaje a drugi neće. Kakve su da su, žene su mudrije i bolje od muškaraca. To pred njima ne treba reći, ali su muškarci glupi, sujetni, uobraženi, ne vrijede mnogo, među nama rečeno. I čudo je kako nas žene trpe. Najbolje zna po sebi, što sve nije činio, ali ona čeka, uvijek, kao da on iz džamije dolazi. Džaba, više vrijede nego mi. Eto, ja sam pametan, ali, bez uvrede, Tijana je pametnija i u svemu deset koplja iznad mene. Njegova žena, doduše, nije kao moja, jer sam ja našao sreću kakvu nisam zaslužio, ali ni njegova nije loša. Nije mnogo uredna, ali u čemu i da bude uredna. Nije ni štedljiva, ali što da štedi? Mrzovoljna je, ali on ode od kuće, pa mu to ne smeta. Mrzovoljna je zato što on ode i zato što ostane, pa on bira što mu je zgodnije. I što god učinio, zna da će je zateći kod kuće, čeka ga takvog nikakvog, da nastave život kakav im je bog odredio. Ne, zaista je ne bi zamijenio ni s jednom drugom ženom. Zaključak je prilično neočekivan, a možda i nije, jer je proizlazio iz priznanja njenih umjerenih vrlina koliko i vlastitog nesavršenstva. Razveselilo me to nespreno ali lijepo pristajanje na ono što život nudi. Je li to mudrost, da ne očekujemo mnogo ni od sebe ni od drugih? Je li to gubitak ili dobitak, ako saznamo pravu mjeru, svoju i tuđu? Gubitak je što je ta mjera sitna, a dobitak što ne tražimo više. Rekao sam:

- Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.

- Što kažeš?

- Smišljam pjesmu.

- Kako se smišlja pjesma? Mogu li da čujem?

Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.

Sve drugo je laž.

Ili smrt.

Savršeni ljudi su u grobu.

Pa i to više nisu ljudi.

- Je li to o meni?

- O svakome.

- Bože moj, što je to čudno! I ja znam da ljudi nisu savršeni, ali kad tako kažem, kao da ništa nisam rekao. A u pjesmi je to nekako tužno. I lijepo. »Savršeni ljudi su u grobu. Pa i to više nisu ljudi.« A kod živih je malo više zla ili malo više dobra, pa ponekad pretegne jedno, ponekad drugo. Ali zlo češće.

- Pogledaj! - viknuo sam, pokazujući dim i plamen. - Sve gori!

- Vidim.

Dim i težak miris paljevine osjećali smo otprije, a sad smo vidjeli kako šume gore u nedogled. Na daljinu, preko široke doline, čulo se kako vatra cikti i prašti, ljutito iskačući iz ogromnog ovjesa dima što je prekrio šumu i nebo.

- Tužno - kaže Mahmut.

Zašto bi bilo tužno? Strašno možda, tužno nije. Gledam, opčinjen, to divljanje besmisla, snagu bez duše, neprijateljstvo bez mržnje, užasnuto se divim ovom uništavanju u igri, iz preobilja snage, i nije mi žao, možda zato što nije ljudsko. A možda je ovo kao i ljudsko. Strašno divljanje snage, razorno uništavanje, bez zle misli, kao u ratu s oružjem, kao u ratu bez oružja. Vatra je besmislena i uništavajuća, kao i mržnja. I eto, misao se spustila na zemlju, kao umorna ptica.

- Tužno - kažem i ja, misleći na mrtvu šumu crnog drveća što će ostati iza ovog bijesa.

Kao što su ostali moji drugovi u hoćinskim šumama, kao što ostaju svi nevini ljudi u plamenu kojeg sami ne podmeću.

Pa, umoran, sjednem do Mahmuta, koga su noge odavno izdale. Onda primijetim da on više ne gleda požar. Okrenuvši se za njegovim pogledom, iznenađenim, začuđenim, uplašenim, ne znam kakav je, ugledam na putu, blizu šume, naoružanog konjanika. Gleda nas i šuti.

- Tko je to? - pitam Mahmuta.

On ne odgovara i ne odvaja pogled od konjanika. Ustanem, da bih prišao bliže nepoznatom čovjeku. On polako izvuče malu pušku iz pojasa, i nasloni se laktom na jabuku sedla, ne okrećući cijev na nas. Zastadoh.

- Uživajte u ovom čudu? - upita konjanik, mahnuvši rukom prema šumama u plamenu.

Mahmut se uplašeno smješka:

- Ljudi pričaju, pa moj prijatelj kaže, hajde da vidimo.

- Imate što i da vidite.

Govori mirno, gotovo tiho, nekako odsutan, kao da ga se ne tičemo, a opet nas uporno gleda. I ja njega, iznenađen bogatstvom oružja i ljepotom konja pod njim.

- Je li to arapski konj? - pitam zadivljen. On ne odgovara na moje prijateljsko pitanje, susreće nas samo njegov teški pogled.

- I popeli ste se ovamo samo da vidite ovu nesreću? - kaže isto onako mirno. - Ne vjerujem da ste tolike budale.

- Pa sad, prijatelju - velim ja ljutit - nitko nam ne reče da moramo koga pitati za dozvolu. A ako hoćeš baš da vrijeđaš, lako ti je, puška ti je u ruci.

- Ne vrijeđam ja nikoga. I svejedno mi je zašto ste došli.

- Htjeli smo do Podgraba. Da pišemo zapise seljacima - objasnio je Mahmut ponizno.

- E pa, danas nećete u Podgrab. Vratit ćete se u grad. I poručite serdar-Avdagi da više ne šalje uhode za mnom.

- Kakve uhode, kumim te bogom velikim! - zavapio je Mahmut.

- Takve kao što ste vi.

- A od koga da mu odnesemo poruku? - upitao sam.

- Od Bećira Toske.

- Ti si Bećir Toska?

- Ja sam. Jesi li čuo za mene?

- Čuo sam.

- Po zlu ili po dobru?

- Po dobru, Bećir-aga - ljubazno se osmjehnuo Mahmut, pokazujući žute zube.

E, tu je nesretni Mahmut baš pretjerao, i znali smo to sva trojica.

- Vidiš - rekao je Toska Mahmutu, ni tada se ne naljutivši. - Tvoj prijatelj je pošteniji od tebe, ali i budalastiji. On bar ne kaže ništa. A ti, brate, lažeš. Hajde sad i ne okrećite se!

Nismo čekali da nam ponovi naređenje kojim nas oslobađa svoje prisutnosti. Mahmut je sasvim zaboravio na grčeve u nogama, skočio je kao mladić i hitro smo krenuli na suprotnu stranu, nastojeći da se što prije udaljimo od Toske i njegovog oružja. Kad je Mahmut počeo teško da diše i da batrga po neravnom putu, Toska je bio daleko iza nas, a kao da smo još vidjeli njegove teške oči. Strah me uhvatio naknadno, kad sam otišao od njega. Toska, surovi hajduk, koji se nije bojao ni štedio ikoga! A nas je pustio, bez prijetnje. I dok je Mahmut hvatao šapu i smirivao krkljanje u grudima, ja sam počeo da se smijem. Mahmut me gledao začuđen i više znacima nego riječima, pitao: što mi je, zašto se smijem? Pa zamisli, rekao sam kroz smijeh, kakav smo jad nas dvojica. Čak se i strašni Toska sažalio. Žao mu je bilo i glas da povisi, da se ne uneredimo od straha. Gleda nas čovjek, pa samo što ne zaplače od žalosti kako izgledamo. A ti još kažeš: čuli smo za tebe po dobru! Počeo je da se smije i Mahmut.

- Pa što da mu kažem? Čuo sam za tebe po zlu? E, taman posla!

- Znam da nisi mogao. Ali je smiješno.

- Smiješno jest. A opet, i nije.

- I što ćemo sad reći ljudima u gradu? Smijat će nam se.

- Što ćemo reći? Ništa. Svejedno mi je što bi se smijali, to bi se lako preboljelo. Ali da ne pomisle štogod drugo. Tko bi vjerovao da smo slučajno sreli Tosku i da nas je Toska pustio bez riječi?

- I meni izgleda nevjerovatno.

- E, zato šuti. Nikog nismo vidjeli, i nikome nemamo ništa da pričamo. Najpametnije je šutjeti. Takvo je vrijeme.

Složio sam se da je to najpametnije. Ali, jedno je znati što je pametno, a sasvim drugo i učiniti to što je pametno. Mahmut je znao da je pametno šutjeti i odmah sve ispričao serdar-Avdagi. Avdaga je poručio da i ja dođem. Mogao sam se krstiti od čuda, mogao sam tražiti ma kakav razuman razlog, mogao sam se ljutiti ali mi sve to ne bi pomoglo da shvatim. Izgleda da on uvijek čini suprotno od onog što misli. Ili ne može da ne kaže ono što zna.

Suviše je važno da bi mogao prešutjeti, čak ako bi mu to nanijelo i štetu. Mahmut nije mogao da objasni ništa.

- Ne znam što mi je bilo - kaže uplašeno.
- I što je rekao kad si mu ispričao?
- Rekao je da idem kući.

Zašto serdar Avdaga poziva mene? O tom Avdagi nisam znao mnogo. Nisu znali ni ljudi koje sam pitao. Ili nisu htjeli da govore. Slijegali su ramenima, odmahivali rukom. Neka tajna je bila oko njega i nije je dobro spominjati, kao ni svako veliko zlo. Ime, i to, nešto nepoznato, to je Avdaga. Ili još više to njegovo nepoznato ime.

Mora čovjek upasti u nevolju kad se druži s takvim nesrećama kao što je Mahmut, jadao sam se Tijani, pokušavajući da svoju nepoznatu krivicu prebacim na drugoga. Ali me ona nije podržala u mojoj namjeri. Znao sam što misli: lunjao si bez potrebe, nitko te nije natjerao, jedva si čekao da te Mahmut pozove, a ja sam sjedila kod kuće sama. Ne bacaj svoju krivicu na drugoga!

Tako me Mahmutova prosutost uvalila u vazdan nevolja i kod serdara Avdage, i kod moje žene, i bogzna koga još, ako nesreći bude po volji da me uzme na zub. I najlakše bih se naplatio na Tijani, ni krivoj ni dužnoj, ali bih joj našao i krivicu i dug, i uvrijeđeno bih ušutio, sažalivši se sam na sebe što ne nalazim na razumijevanje ni kod svojih najbližih. Ali, srećom, ona je spriječila buru i ljutnju, nasmijala se i otjerala mi zlovolju, odjednom. Njen smijeh je pametniji i od nje i od mene.

- Hajde - kaže mi - što si se skunjio? Čuo je od Mahmuta, hoće da čuje i od tebe. Važan mu je taj hajduk, što će mu dva besposlenjaka koji idu u brda da gledaju vatru!

To njeno podsmješljivo ohrabrenje me grijalo sve do Avdage, a od Avdage sam osjetio studen u srcu. I ne toliko od njega koliko od njegove tajne.

Sve oko tog čovjeka je obično, gotovo prazna soba, bijelo okrečeni zidovi, voskom pokapan pod od svijeća u jeftinim čiracima, prozori bez zastora, najnužniji grub namještaj od debelog drveta. Pa on sam je običan, tih, ljubazan, ne gleda me prijeteći, kako sam zamišljao, ne plaši me teškim riječima, čak izgleda nekako nesiguran, onako mršav, nemirna lica i treptavih očiju koje najčešće skriva u stranu, ili gleda preda se. A opet sam uznemiren. Osjećam kako oko njega lebdi ono njegovo, neotkriveno mi, nepoznato, ali stalno prisutno. I samo je to važno, sve ostalo je uzgredno, bez ikakva značaja, kao odijelo koje nosi. Nije mnogo pitao o Bećiru Toski, sve je već saznao od Mahmuta Neretljaka. Rekao je samo da smo dobro prošli, imali smo više sreće nego pameti, jer je mogao posumnjati da smo poslani kao uhode. A nije trebalo ni da se svađamo s njim, mogli smo to glavom platiti.

- Nisam se svađao. Rekao sam da nas ne vrijeđa.
- Svejedno sad. Zahvali bogu što si ostao živ i zapali podebelu svijeću.

I kad sam pomislio da me zbog ovoga sigurno nije pozvao, a studen me prožela do kosti zbog njegovog razloga, koji ću tek čuti, dogodilo se nešto kao u naivnim dječjim pričama, ili još nevjerojatnije, kao kad bi kurjak zapjevao, poput slavuja. Spomenuo je pjesmu koju sam smišljao gore na brdu.

Gospode bože, što taj Mahmut nije istrtljao!

Rekao je da Mahmut nije zapamtio sve, znao je samo prvi stih, ostalo je toliko pobrkao, da se i sam smijao. Sličilo je na najzamršenije kućine. »Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.« A dalje?

Pjesma nije dobra, odgovorio sam, jedva dolazeći sebi. Gruba je, nedorađena. Stih ne smije da zvuči kao obično pričanje. Možda bi bolje bilo: »Nesavršeni ljudi, to je svijet.« još treba da zri.

- Svejedno - kaže serdar. - Da čujem. Ponovio sam pjesmu, iako mi je bilo smiješno.

Što se njega tiču pjesme? Još je čudnije što je slušao pobožno, sa zahvalnim izrazom na licu, gotovo ozaren.

- Molim te, još jednom.

Tiho je micao usnama, ponavljajući stihove za mnom.

- Da ti napišem?

- Tuđe pismo slabo čitam. A sam slabo pišem. Ubrzo je naučio pjesmu i izgovarao je polako i nevrješto, jednom, dvaput, nekoliko puta, s uživanjem koje nisam shvaćao. Upitao sam ga:

- Zar toliko voliš pjesme?
- Ova mi se svidjela čim sam čuo prvi stih.

I opet je počeo da kotrlja riječi po ustima, da im osluškuje zvuk, da okušava slast, da sladostrasno isisava iz njih smisao, kao srž iz kosti. Ovo neobično i neočekivano uživanje u stihovima, podiglo mu je ugled u mojim očima, pogotovu što je izdvojio baš moju pjesmu. Ako je mogla toliko da ga oduševi, znači da je dobra. A ako je on mogao da osjeti njenu ljepotu, u njemu leže vrijednosti koje ne otkriva svakome.

Zaboravio sam njegovu tajnu.

- I to je sve što radiš, sastavljaš pjesme?

- Ne mogu da nađem posao.

- Sam si tako htio, zašto se tužiš? Hoćeš da govoriš svašta. E pa trpi. Da nisi očekivao orden? Nisi valjda tolika budala.

- Bio sam pijan.

- Govorio pijan, smislio trijezan. U piću si se samo otkrio.

- Riječi su zrak, kakvu štetu mogu nanijeti?

- Riječi su otrov, od njih počinje svako zlo.

- Onda, da šutimo!

- Ne treba da šutimo. Ima se o čemu govoriti, ne napadajući. Pomoći treba, a ne odmagati. Država je to, bolan, hiljadu briga i nevolja, imanje svoje ne možeš urediti kako valja, a kamoli toliki svijet. I onda počne netko da zakera, te ne valja ovo, te ne valja ono, e čudna mi čuda! Jašta da ne valja. Pravo je čudo kako išta valja: toliki ljudi, a svatko vuče na svoju stranu. Misliš da je lako ovima što upravljaju državom?

- Nije lako.

- I nije. A ti, po njima! E, to je, vidiš, lako. A da, recimo, tebi dođe netko u kuću i da ti kaže: ne valja ti kako si ovo uradio. Što bi ti učinio? Naljutio bi se, izbacio bi ga. I imao bi pravo.

- To je drugo. Moje se ne tiče nikoga.

- Pa jest, drugo je, čim je tvoje. A da se to tvoje nikoga ne tiče, tiče se. Tu, vidiš, griješiš. Sa svijetom živiš, ne treba mu prkositi.

- Čime prkosim?

- Pa eto, napadaš. Zašto? Svatko će pomisliti: oženio si se vlahinjom.

- Zar je to grijeh, pobogu!

- Njen otac je bio protiv države.

- Ako je bio protiv države, platio je glavom. A nikad se s njim ni vidio nisam. Sa ženom nisam o njemu ni dvije riječi progovorio.

- Ako ne lažeš onda se tvoja žena krije pred tobom. Otac se ne zaboravlja lako.

- E, bogami, da sam jučer umro, ne bi znao zašto sam kriv.

- Ne bi bio kriv da nisi vrijeđao ljude. Svatko mora da potraži malo krivice i u sebi.

- Onda ću biti kriv dovijeka. Tog mrtvacu ne mogu sad ukloniti, kao da ga nije bilo. Ili treba da ostavim ženu koju volim?

- Tko ti to traži? Samo, čovjek s manom mora da pazi što radi. Pogotovu kad nije sam.

Zašto da drugi trpe zbog tvojih ludosti?

- Jesi li me zato zvao, da mi to kažeš?

- Nisam. Zvao sam te zbog pjesme. A ovo je usput, u razgovoru, i neće škoditi ni meni ni tebi. Čovjek izgleda drukčije dok ga ne vidiš i ne porazgovaraš s njim, na samu, bez svjedoka. Mislio sam da si opasniji.

I ja o tebi, umalo nisam rekao, toliko je njegov glas bio tih i mekan.

Što u njemu može da bude toliko opasno?

Na sokaku me sačekao Mahmut Neretljak, kao da je slučajno naišao. A znam da me čekao. Gledao me ispod oka, ispitujući moje raspoloženje i izraz lica, nastojeći da pogodi što je bilo kod serdar Avdage. Šutio sam, tobože zabrinut.

- Zašto te zvao? - upitao je kao usput, praveći se da pita reda radi.

Stao sam i pogledao ga mrko.

- Zvao me zbog tebe. Pitao me što si razgovarao s onim razbojnikom.

- Kakvim razbojnikom?

- Sad se praviš da ne znaš. Onim zbog koga ćemo odgovarati i ti i ja. Bećirom Toskom. A meni kažeš da ništa ne govorimo. Sad ćemo biti optuženi kao špijuni Bećira Toske.

Htio sam da mu vratim milo za drago, da mu poklonim strah koji sam osjećao pred Avdaginim vratima. Ali sam se odmah pokajao zbog te grube šale. Mahmut je gledao u mene zaprepašteno, kao da se davi.

- Ispričao sam ono što je bilo - rekao je uplašeno.

- A zašto si morao da pričaš?

- Pa, Avdaga me i poslao u selo, da saznam štogod o Bećiru Toski. Kakav sad Toskin špijun, Ahmetete brate!

Eto čuda! Tjerao sam glupu šalu, a istjerao gadnu zbilju. To je ta vatra, to su ti zapisi zbog kojih smo išli u brda!

- Zar ti mene tako namagarči, Mahmute? I ja kao budala idem za tobom i za tvojim prljavim poslovima!

- Htio sam da ti kažem, sve zinem, pa progutam, nezgodno mi. A morao sam da idem, ne pita hoću li, već: hajde! Zgodan si, veli, za ovaj posao, nitko neće posumnjati u tebe.

- Imao je pravo, ni ja nisam posumnjao.

- I kako sad da me optužuje kao Toskina špijuna?

- Bojiš se serdar-Avdage?

- Kako se ne bih bojao!

- Je li te tukao, ono ranije?

- Avdaga nikog ne tuče.

- Nego što radi?

- Ubija.

Sad sam ja počeo da hvatam zrak i da otvaram usta kao riba izvađena iz vode. Mahmut se umivao na česmi, hladio ruke, dugo pio vodu s dlana, hvatao izgubljeni dah. A, bogami, i meni bi bilo potrebno da podmetnem glavu pod česmu, da dođem sebi. To je ono njegovo, Avdagino, nepoznato, zbog čega ljudi šute i odmahuju rukom. A ja sam mu govorio svoje glupe stihove, ganut njegovom plemenitošću i razumijevanjem, tvrdeći da su svi ljudi jednaki, da su nesavršeni i da nema razlike između njega i drugih.

Cemu je to poslužila moja pjesma? Jednom dželatuu da se zakloni za nju. A čini to za svoju okrvavljenu dušu, pristajući da mu svjedok i jamac bude i takav budalasti pjesnik kakav je Ahmet Šabo! A možda je i nešto drugo, možda je moja pjesma potvrda njegova mišljenja, da su savršeni ljudi samo u grobu. Dok žive, oni su zlikovci. E, pjesmo moja nesretna!

Stid i kajanje su mi pomogli da se ne naljutim suviše na Mahmuta Neretljaka. On je učinio ružnu stvar zato što je prisiljen, ja od svoje volje. I eto, od tog serdara Avdage, počeo sam da razmišljam o onome što nitko nije domislio do kraja, a što nitko, kad sazri, ne ispušta iz misli: što je to s nama i sa životom, u kakve se to konce splicemo, u što upadamo svojom voljom u što nevoljom, što od nas zavisi, i što možemo sa sobom. Nisam vješt razmišljanju, više volim život nego misao o njemu, ali kako god sam prevrtao, ispada da nam se većina stvari događa mimo nas, bez naše odluke. Slučajnost odlučuje o mome životnom putu i o mojoj sudbini i najčešće bivam doveden pred gotov čin, upadam u jedan od mogućih tokova, u drugi će me ubaciti samo druga slučajnost. Ne vjerujem da mi je unaprijed zapisan put kojim ću proći, jer ne vjerujem u neki naročiti red ovoga svijeta. Ne odlučujemo, nego se zatičemo. Strmoglavljani smo u igru, punu nebrojenih izmjena, jednog određenog trenutka, kad nas samo ta prilika čeka, jedina koja nas može sačekati u toku miješanja. Ne možeš je zaobići, ni odbiti. Tvoja je, kao voda u koju padneš. Pa plivaš, ili potoneš. Nisam zadovoljan takvim razmišljanjem, ali ne nalazim drugi odgovor. Što je onda naše u tom gužvanju? Nešto mora biti moje. Serdara Avdagu nisam tražio, ni želio, nisam ga ni poznavao. Naišao je u jednom trenutku mimo mene i privezao se uz moj život. Nisam mogao da odbijem, a nitko nije tražio da pristanem. Dogodilo se, kao i sve drugo. Samo, kako da pristanemo na takvu nepravdu? Nije mi se sviđao žlijeb u koji sam upao i nastojao sam da izmijenim svoju životnu putanju. Svako jutro sam odlazio od kuće, nadajući se da će jednom zvijezde biti u povoljnom položaju za mene, pa ću naći na nekog tko će mi pomoći. Nije valjda sudbina odredila jednog serdara Avdagu da me presretne, bez ikakve koristi za mene. Ali sam se nadao uzalud, jer je neobjašnjiva kazna još trajala, još sam bio zrak, bez glasa i bez lika. Vidjeli su me jedino ljudi kojima je pomoć bila potrebna koliko i meni, ako ne i više. I vidio me serdar Avdaga, a volio bih da sam za njega nevidljiv i nečujan.

U podne sam se vraćao, kao svaki radni čovjek, i zaticao pripremljen ručak, kakav-takav, i ženu, veselu i nasmijanu, kao da nema zbog čega da bude zabrinuta. Mene, zdravog i mladog, izdržavali su bolesni Mahmut Neretljak, i moja trudna žena. Mahmut je podučavao grčkom jeziku neke trgovce koji su počeli da trguju sa Solunom. Mislio sam da je i to prevara, ali su ljudi bili zadovoljni, sigurno su tražili malo, jer im Mahmut nije mogao dati mnogo. Donoseći nam novac ili namirnice, zapisivao je koliko mu dugujemo, da nas ne bi uvrijedio. Tijana je radila u kući bogatog Muharem-age Taslidžaka, brata serdara Avdage.

(Poslije sam saznao da joj je taj posao našao Avdaga, na molbu mog bivšeg poslodavca, Mula Ibrahima. Ne znam za koga sam se više začudio.) Tijana je pomagala Muharem-aginoj ženi Rabija-hanumi u oblačenju i dotjerivanju, kiteći je i mažući, satima. Pozne godine su to zahtijevale a bogatstvo omogućavalo. Tijana me uvjerala da joj je to više zabava nego rad i da se nimalo ne zamara. Čak joj je prijatno, ne samo zbog novca koji dobiva nizašto, nego što nije sama cijelo jutro. A nije ni daleko, Muharem-agin voćnjak je uz naše dvorište, moglo se proći kroz kapidžik. Tijana je mjesec-dva išla na taj svoj čudni posao, a onda mi je, snebivajući se, ispričala nevjerovatnu priču: Rabija-hanuma je počela da vodi ljubav. Nije čudno ni nevjerovatno što vodi ljubav, nego što je Rabija-hanuma i zaboravila kad je bila mlada: četrdeset godina je s Muharem-agom u braku. I što se zaljubila u mladića koji je sa svojim ocem, Ibrahimom Pakrom, stanovao u našem dvorištu, u kući iznad konjušnice. Mladom Pakri je dvadeset pet godina, Rabija-hanumi blizu šezdeset. Ljubavnik joj je lijepo mogao biti unuk. Smijao sam se: ženu ljubav podmlađuje.

- Samo neka bog sačuva čovjeka da ne poludi - kaže Tijana gadjljivo.

- Pomladile ste je ti i ljubav.

- Na lice stavlja toliko bjelila i rumenila, da joj se koža i ne vidi.

- Srećom!

- I kosu boji u crno.

- Što te se tiče.

- Govori samo o njemu, više se i ne stidi. Kao da je pamet izgubila. A i on, balavac, kako može!

- Stara je i za Pakru-oca.

Nitko nije znao tko su te Pakre, otac i sin, ni od čega žive. Doduše, to bi se moglo reći za većinu ljudi u dvorištu, pa i za mene. Govorilo se da su došli iz Beograda, da su tamo neka nasilja počinili, ali je to vjerovatno nagađanje, jer se ni s kim nisu družili. Znalo se samo da su se vratili s hoćinske vojne, bili su u nekoj jedinici s kojom se nisam susretao.

Tijana je odlučila da više ne ide Rabija-hanumi, nije više mogla da gleda bruku i sramotu, a ja sam se odmah složio s tom odlukom, jedno zato što se uvijek slažem s njenim odlukama, a drugo zato što mislim da ne treba izazivati đavola i puštati da mlad čovjek, lijep i naočit (odjednom mi je palo u oči da je mladi Pakro vrlo lijep!), gleda u mladu i lijepu ženu uz pogurenu staricu, pravi obojeni grob. Ako je slijep, mogao bi progledati, ako je lupež, mogao bi poželjeti i od jedne i od druge ono što na njima vrijedi. Nije mi stalo ako je bacio oko na hanumin nakit, svakako će mu dati sve što zatraži, ali bih mu srce iščupao za jednu jedinu trepavicu moje žene. A njega ne zanima trepavica. Kad sam joj to rekao, Tijana se naljutila zbog mojih budalastih misli. Kako mi takve ludosti mogu pasti na um, i zar ja mislim da se samo nekome prohtije, pa će žena potrčati? Muškarci su uobraženi i pokvareni, a žena ima mnogo više poštenih nego nepoštenih, i sve tako, dok nisam priznao da je u pravu, a u sebi sam bio zadovoljan što se ne moram brinuti što se može dogoditi a što ne može. Vjerujem ti kao sebi, pa i više, ali sjedi sa mnom, tako je najbolje! Jer, svatko bi se nasmejao i odbio kao ludost i samu pomisao da se starica mogla zaljubiti u mladića, a eto, zaljubila se. Što nije učinila nikad, učinila je kad se najmanje moglo očekivati. Među živim ljudima sve se može dogoditi.

Nakon nekoliko dana serdar Avdaga me presreo i upitao zašto moja žena ne ide više Rabija-hanumi. I je li istina što se priča o mladom Pakri i o njegovoj snahi? Nije pošteno govoriti ono što čovjek ne zna, rekao sam. A kako mogu znati, kako itko može znati? Toliko je nevjerovatno, da bi čovjek pomislio kako mu se pričinilo, čak kad bi i vidio štogod što se ne gleda.

- Mnogo što izgleda nevjerovatno, pa se dogodi.

- Ne znam, zaista.

- Bojim se da ne učine kakvo zlo. Kad biste rekli da su opasni, da su vas napali, vrijeđali, prijetili, mogli bismo ih zatvoriti ili protjerati.

- Tko da kaže?

- Ti i Mahmut.

- Nikad me nisu krivo pogledali, ni ružnu riječ rekli. Kako bih obijedao nevine ljude?

- Da spriječimo zlo. A njima je svejedno gdje će živjeti.

- Zašto ne govoriš s bratom?

- Govorit ću.

Zar muž uvijek posljednji sazna?

Ali Avdaga nije stigao da govori s bratom. Možda mu je bilo nezgodno, možda mu je bilo žao, možda se nadao da će se petljanija nekako riješiti, možda je zakasnio za jedan jedini dan. Smiješna ludost njegove snahe pretvorila se u jato nesreća i naše sirotinjsko dvorište je zamuknulo u strahu pred zločinom, pa smo šutjeli u zamračenim sobicama, gledajući uplašeno u crne prozore i misleći na nemirne sjenke što su prolazile našim dvorištem.

Jedne noći, uoči petka (uvijek smo to dodavali, pričajući poslije: te noći uoči petka, možda zato što ta noć treba da bude posvećena molitvi i smirenom razmišljanju), Rabija-hanuma se posvetila brizi o svome mužu. Ona pusti u kuću svoga ljubavnika i njegovog oca, Ibrahima Pakru, uvede ih u sobu gdje je mirno spavao stari Muharem-aga, otac i sin ga složno izbodoše noževima, učinivši mu milost da umre u snu, ne prenuvši se ni na tren, ne vidjevši u posljednjem trenutku ni njih ni svoju ženu, te tako ne osjeti ni strah, ni žalost, a ni bol, možda. Ostalo je nepoznato da li su to učinili radi njega, da mu bude lakše, ili radi sebe, da ne bi počeo vikati, a to bi moglo da stvori neprilike i njima i njemu, ili zbog žene, da Muharem-aga ne zažali na nju, kad oprostaja više nema. Četrdeset godina su živjeli lijepo, pa zašto da se to pokvari na kraju? Onda su ga zavili u čaršaf, da ne bi ostajao trag od krvi, pa u pokrovac, da slični na denjak, prebacili ga preko konja, i na njegovom imanju na Gorici gurnuli leš u bunar. Kad su tako sve lijepo sredili, i konja odvedu u staju, a oni odu u svoj stan nad konjušnicom, jer su se pošteno umorili vukući teškog Muharem-agu. Rabija-hanuma nije odmah zaspala. Kako je bila čista i uredna žena, prvo je spremila Muharem-agin u sobu, na postelju stavila nove jastuke, okrvavljene jastučnice spalila u kuhinjskoj peći, okupala se, očitala nekoliko molitava za dušu mrtvog muža, pa sjela uz prozor, čekajući zoru. Bila je osjetljive duše i nije mogla da zaspri. Mislila je, mislila, sačekat će da prođe mjesec, najviše dva, dok ljudi zaborave Muharem-agu, a onda, onda, tko zna kakve je lijepe snove sanjala ta hrabra žena, koja za svoju ljubav nije žalila ni život svoga muža. Ne tiče me se, a volio bih da znam što je mislila, čekajući da prođe ta značajna noć. Je li mislila o dugom životu s Muharem-agom, je li dozivala u sjećanje sve ružne trenutke, je li ga mrzila otprije, je li se kajala, je li se bojala da se sve ne otkrije, je li mislila da je to njen vlastiti muž i da s njim može učiniti što joj je volja, ili se radovala što joj je pao kamen s vrata, što se oslobodila tamnice, što je uklonila smetnju na putu u novi život. Ili je mislila o tom novom životu koji joj je nudio sve što se činilo da je prošlo. Čarolija ljubavi vraćala je izgubljeno. I sanjala je o svom lijepom draganu, koji je toliko voli, da je spreman i da ubije za nju. Vrijedi sve učiniti za takvu ljubav i za svoju sreću, šaptala je možda poludjela žena koja se grčevito hvatala za život koji sahne.

Sutradan je rekla služavki, koja je dolazila ujutro a odlazila uvečer, jer hanuma nije trpjela da joj itko spava u kući, da je Muharem-aga otišao na imanje, u Brezik. Ponovila je to i dućanskim momcima kad su došli po ključeve, i još im napomenula da joj pred mrak donesu sav novac od pazara, pokazavši još jednom kako je odlučna i spretna i kako misli o svemu.

Sljedećeg dana jedan seljak na Gorici, neki Misirlija, u potrazi za vodom, jer su svi izvori u okolici presušili, zaviri u Muharem-agin bunar, pa prvo osjeti a onda i ugleda Muharem-agin leš, te kao bez duše otrča u sudnicu i ispriča kako je našao ono što nije tražio, a više bi volio da je pronašao vodu nego mrtvog Muharem-agu, i zbog Muharem-age, dobar je čovjek bio, i zbog stoke, ne zna što će s njom, pocrkat će od žeđi. Cijelo dvorište je odmah znalo tko su ubojice, a znala je i vlast. Pakre i Rabija-hanuma su zatvoreni i odmah su sve priznali. Otac i sin su izjavili da nisu imali ništa protiv Muharem-age, ali se drukčije nije moglo doći do njegova novca, a što se ubojstva tiče, to ti je kao u ratu, jurišaš, pa pogineš ili ostaneš živ, a eto, ni oni ni Muharem-aga nisu imali sreće, njih baksuzluk prati otkako su se vratili iz rata, pa evo i ovo.

Rabija-hanuma je o svemu govorila mirno. Kriva je sudbina i ljubav, rekla je, gledajući u mladog Pakru. Možda zaista, kao i mnogi ljudi, ni ona nije nalazila krivicu u sebi. Golu su je išibali mokrim konopcima i mrtvu objesili. (Oznojen sam se budio iz sna, noćima, sanjajući njeno staračko tijelo i ustavljenu uvelu kožu isječenu krvavim brazdama.) Oca i sina su zadavili i tako se završio njihov posljednji juriš. Čudno je da ubojice nisu pokušale da pobjegnu, a mogli su zbog gužve što je nastala, tad su serdar Avdaga i njegova dva pomoćnika, sasvim slučajno i sasvim neočekivano, u njihovoj sobi naišli na nepoznatog naoružanog čovjeka. U gužvi i metežu, kad je čovjek potrčao niz stepenice, njih dvojica su mirno čekala da se sve svrši, pa da pođu u tvrđavu. Za nepoznatog su rekli da ga poznaju iz Beograda, da je kod njih došao prošle noći, htio je da se skloni za neko vrijeme, ništa mu

nisu kazali o onome što su učinili, jer nisu htjeli da mu se predaju u ruke. Dogodilo se to u podne.

7. Mrtvi sin

Dogodilo se u podne.

Vraćao sam se kući, na nezarađeni ručak, kao i svakog dana, umoran od nekorisne upornosti s kojom sam tražio izlaz iz zazidanosti. Navikao sam da tražim i ne nalazim, jedno je zavisilo od mene, drugo ne znam od koga i ništa nisam imao da prebacim sebi, a nisam mogao da se ljutim što me ne prihvaćaju. Nekad sam, u ljutini, prijetio mržnjom, a nisam je osjećao. Ni sad je ne osjećam. I hvala bogu. Da sam drukčiji, da život nosim kao tegobu, da sam ogorčen, počeo bih da se gubim, da pijem, da mrzim, postao bih nezadovoljnik koji se okreće protiv cijelog svijeta. A ne mogu to. Usprkos svemu, živim kao i drugi ljudi, koji su bez moga biljega, veseo i tužan zbog običnih stvari, veseo zbog dobrih ljudi koji su pomalo zli, tužan zbog zlih ljudi koji su rijetko dobri, sretan zbog žene koja mi je olakšavala život i zbog djeteta koje je nosila. S djetetom će nam, doduše biti teže, ali, opet ćemo nekako živjeti. To je jedna od tajni ovoga svijeta: toliki ljudi žive teško, ni sam ne znaš kako ni od čega, a nitko ne umire od gladi. Znam, nije pravo što tog malog čovjeka dočekujem s utjehom što neće umrijeti od gladi, ali znam i to da nikad ne vjerujemo u svačiju zlu sreću i da uvijek postoji nada u bolje. Od svoje muke nisam uspijevao da stvorim ni veliku bol ni veliku misao. Rođen sam, izgleda, za sitne stvari, kao i većina ljudi i nije mi žao što je tako. Pošten sam koliko mogu, nikome ne želim suviše zla, htio bih da ljude više volim nego što ih žalim, molim se svojoj sreći da mimo mene prođe ono što me se ne tiče. Nisam se umorio.

Toga dana vraćao sam se jedinom mjestu na svijetu koje je moje, noseći u ruci struk karanfila što sam ga našao na sokaku, zgažen i prašnjav, pa sam ga oprao na česmi i pažljivo mu ispravljao latice, da obradujem Tijanuu jeftinom pažnjom. Čim sam s vrelog sunca ušao u sjenovit kolski prolaz koji vodi u naše dvorište, vidio sam kako je nepoznati čovjek skočio sa stepenica kuće u kojoj su stanovale Pakre i otrčao u staju pod kućom. Izveo je konja i u tritu ga uzjahao. Jedan stražar je pošao da stane pred konja, ali se brzo sklonio u stranu i učinio je pametno, jer bi ga konj zgazio. Konj je jurio prema kolskom prolazu, a jahač, povijen u sedlu, izvadio je kuburu iza pojasa. Priljepio sam se uza zid, zahvaljujući bogu što sam mršav i tanak, pa me valjda neće prignječiti. A onda sam zaboravio tutanj konjskih kopita i kuburu u jahačevoj ruci, jer su iz dvorišta zapucale puške, gađajući bjegunca, a mene je uhvatio strah da ću samo ja platiti glavom u ovom obračunavanju koje me se ne tiče. Kursumi su zviždali ispred moga nosa, prolijećući kao ljuti nevidljivi bumbari, ne pogodivši ni mene ni konjanika. I nikad se nisam obradovao nečijoj nevještini, nego tada, ne zbog konjanika, nego zbog sebe. Stražari su potrčali prema izlazu, da isprave što su promašili, ali ih je serdar Avdaga pozvao, i oni su se vratili. Sigurno zbog dvojice Pakra, da im i oni ne pobjegnu. Vidio sam kako je nepoznati konjanik utekao, vidio sam kako se stražari vraćaju po ubojice i znao sam da se sve svršilo, a još sam stajao prikrpljen uz neravni zid. Bila je malo stidna ta ukočenost i zaboravljenost, taj strah što mi je istjerao krv iz srca, ali sam o tome mislio poslije, tada nisam. Manite, ljudi! Tko to voli da pogine? Odljepivši se od zida koji me štiti sa strane odakle nije bilo opasnosti, pošao sam u dvorište. Pakre su još stajale na stepenicama, a stražari su išli prema njima, da ih povedu, kao da nisu znali sami ni hodati. Zašto nisu pobjegli? Nepoznati čovjek je pobjegao. Sreća mu nije bila naklonjena, tuđi događaji su ga skolili, ono što ga se nije ticalo trebalo je da mu dođe glave (nešto je kriv, sigurno), ali on je pljunuo na sudbinu, i raskinuo lanac slučajnosti koji ga je stegnuo. Sjetit ću se toga kad budem imao više vremena.

Avdaga je stajao usred dvorišta, zamišljen.

- Nisi htio da slažeš - rekao mi je kad sam prišao. - A kolike bi nesreće spriječio!

Zar na mene prebacuje svu krivicu?

Glas mu je hrapav, više tužan nego prijekoran. Kao da ima pravo! Nikad nisam slutio da i laž može spriječiti zlo. Ali ako ne bi bilo zla? Ostala bi sramota od laži i kajanje zbog zla nanesenog ljudima koji nisu učinili nikakvo zlo. Serdar Avdaga uvijek sumnja u zločin i često ima pravo. Ja ne sumnjam nikad, pa i ja imam pravo. A ono što se dogodi, ne može se spriječiti. Kad bi sve ljude strpali u zatvor, ne bi bilo zločina. Ali ni života. Mrzim zločin, ali više volim život i sa zločinom nego opće groblje. Ali, kako da mu to kažem, kad ni meni nije sasvim jasno. Niti on, pogođen bratovljevom smrću, koja je krvavo potvrdila njegovu crnu

misao o ljudima, može primiti ikakav drugi razlog osim razloga mržnje. I rekao sam, iskreno ga žaleći:

- Žao mi je, Avdaga. Žao mi je, zaista.

Avdaga je bez riječi pošao za stražarima koji su odvodili Pakre. Tada mi je prišao Mahmut Neretljak, usplahiren.

- Zar ne čuješ koliko te zovem?

- Što se dogodilo?

- Sad je sve dobro. Žena ti je pobacila.

- Kakvo ti je to dobro, crni Mahmute!

- Pa nije dobro, ali je moglo biti gore.

- Što je s Tijanom?

- Žene su s njom.

Požurio sam kući, nosio sam cvijet ulazeći u dvorište, da je obradujem, sad ne znam gdje je, izgubio sam ga odavno, gledajući tuđu nesreću, ne znajući za svoju. Mahmut je spleteno objašnjavao, kako je došao da me traži i kako su Tijanu spopali bolovi, pa je on otrčao po žene u susjedstvu i kad su ga istjerale iz sobe, vidio je mene u dvorištu i zvao me, ali ja sam se zablenuo u ono što me se ne tiče i nisam čuo, a možda je svejedno, i mene bi žene istjerale, kao i njega.

- Zašto nisi došao po mene?

- Bojao sam se pucnjave.

Kad sam pokucao, susjeda je odškrinula vrata i otresla se:

- Čekaj!

Čekali smo, ja gledajući u vrata iza kojih se mučila moja žena, Mahmut u dvorište u koje nije smio sići, zbog pucnjave.

Sad je izgledao uzbuđen, naknadno, zbog svega što se dogodilo i govorio je napreskok, jedva povezujući misli, ili se meni tako činilo, jer su i moje rasturene.

- Eto, tako ti je to, moj Ahmete. Netko posije kukolj a rodi mu pšenica, netko baci čisto sjeme pa ništa od roda... onu dvojicu, odvedoše ko ovce, što li ne pobješko, bogo moj... al ti nemoj da se žalostiš, mladi ste oboje, hoće li uvijek biti kruha, to ne znam, ali djece će biti... pa, vala, ni taj kruh nije najvažniji, eto, Muharem-aga Taslidžak ga je imao i previše i svega ostalog, pa mu žena ne dade da pojede svoju nafaku, a mi ćemo, daj bože, svoju pojesti, makar bila i tanka... e bože, pomoz ti i gladnima i sitima... a Avdagu odjednom pogodi i nesreća i sreća, izgubi brata a dobi toliki imetak, ne znam samo hoće li mu biti lakše ili teže što je s bratom jedva govorio, a imetak će mu olakšati tugu, kakva je da je...

Onda su nas svemoćne žene pustile u sobu. Tijana je ležala na čistoj, presvučenoj postelji, vlažne kose od vode i znoja, blijeda, upalih očiju, smanjena, izmučena, kao da je preležala tešku bolest. I pod je opran, je li to njena krv? Mladi ste oboje, bit će djece, rekao je Mahmut, tješeci me. Ne, neće više biti djece! Ona mi je važnija od tih nepoznatih opasnih bića.

Prstima sam joj dodirivao prozračnu ruku, ne usuđujući se da je poljubim. Pokušavala je da se nasmiješi, zbog mene i odmah zatvorila modre očne kapke, kao da se zamorila i tim slabim smiješkom. Sve mi je što imam i htio bih da joj to kažem, a bojim se da joj ne smetam, izgubila je mnogo krvi i san joj je potrebniji nego moje glupe riječi kojima ne mogu iskazati ništa od onog što osjećam. Zaboravio sam rat, nepravdu, poniženje, postao nesposoban za mržnju, sve zbog ljubavi prema njoj. Sve su mi oduzeli (govorio sam u sebi strasno), a ti si mi sve namirila. Da nisam našao tebe, bio bih ljut na život, pa ne bih imao ništa, kao ni sada, ali ne bih znao što je sreća. Zbog tebe se ne osjećam poražen, niti mislim na osvetu. Mislim samo na tebe, želim jedino da se vrati osmijeh na tvoje blijede usne i zdrava boja u tvoje obraze. Što sam tražio u gradu, zašto sam općinjeno piljio u luđake koji se love, dok si se ti grčila u mukama? Ne bi ti bilo lakše, ali bi meni bilo teže i to je pravo. Nikad te više neću ostaviti samu, sve što se dogodi, dogodit će nam se zajedno.

Ona to nije čula. Šaptao sam njeno ime, izgovarao sam budalaste riječi: spavaj, draga, želeći da joj san što prije vrati snagu, a bio sam na smetnji, budeći je iz nesigurnog zanosa.

Dok sam tako klečao, nagnut nad njom, žaleći što ne mogu da preuzmem makar dio njenih bolova, u sobu je ušao Mahmut, s čašom limunade u drhtavoj ruci. Tko zna gdje je to pronašao, ali sam morao priznati da je njegova razumna briga korisnija od moje uzaludne raznježenosti.

- Daj joj ovo - šapnuo je, dodajući mi čašu. Pružio mi je priliku da budem pažljiv, na njegov račun.

Podigao sam joj glavu, nježno je nudeći. Popila je, kratkim gutljajima, žudno, kao da je gasila vatru negdje u sebi i zahvalno mi se osmjehnula. Mahmuta nije ni pogledala. I opet je zatvorila oči.

- Sad će joj biti potrebna bolja hrana - opomenuo me Mahmut, kad smo izašli na verandu.

Klimnuo sam glavom, da, potrebna joj je jaka hrana, iako ne znam kako ću do nje doći.

- I dijete treba sahraniti.

Ležalo je, to bivše dijete, u okrvavljenom ručniku, u uglu verande. Sahranili smo na Alifakovcu tu krpnu mesa, tog nekadašnjeg trećeg iz naše obitelji, koji nije želio da se rodi. U pogrebnoj povorci, u kojoj smo bili samo Mahmut i ja, nosio sam ga pod pazuhom, na dasci, pokrivenog komadom čaršafa i zakopao u tuđu vječnu kuću, pored nekih starih kostiju.

- Umro je a nije se ni rodio - rekao je Mahmut i to je sav posmrtni govor tom malom bezimenom stvoru, za kojim više nisam ni žalio. Bio je radost mojim mislima, dok sam ga očekivao, sad nije ništa.

Sjetio sam se dvojice sinova berbera Saliha, odavde, s Alifakovca i pomislio da je bolje ovako, i ne dočekati sina, nego ga izgubiti u nekakvim hoćinskim moćvarama, kad odraste. Jer, tada već znaš tko je, zavolio si ga i tuga je teža.

- Sigurno - potvrdio je Mahmut. - Samo što Salih još čeka da mu se sinovi vrate.

- Zar još vjeruje da su živi?

- Čovjek može povjerovati u što god hoće. Jesi li bio kod njega? Trebalo bi da odeš.

- Što ću kod njega? I što ću mu reći?

- Reći ćeš mu da su ostali živi poslije tebe, eto što ćeš reći. Sve drugo, što mu treba, izmislit će sam.

- Možda ću i otići.

- Sevap je.

Zamolio sam Mahmuta da ode do Tijane, da zamijeni susjedu s kojom je ostala. Ja idem do Mula Ibrahima, da zatražim malo novca u zajam.

- Zatraži više. Nemam ni ja. Još nisam primio od trgovaca.

Nasmijao sam se. Bit će dobro ako da i malo, a za više nema nade. A i ovaj Mahmut je čudan, lako će i dati i uzeti, ne čuvajući ni svoje ni tuđe. Potkradao me, ali i pomagao, samo su krađe sitne i smiješne, pomoć ogromna: održala je i Tijanu i mene.

I eto, znam to, a opet, začudo, nisam mu naročito zahvalan, niti on očekuje zahvalnost. Možda zato što u meni živi misao, makar i pritajena, o njegovoj krivici i prognanstvu, pa čak i nižoj vrijednosti. Za druge je znao da tako misle o njemu, za mene, srećom, nije. Nisam, zapravo, ni mislio o tome, nesvjesno sam ga primao tako, kao da je to njegov pečat, njegov miris i obuzimao me stid kad bih postajao svjestan njegova povjerenja i svoje gluposti. Pa sam opet sve zaboravljao. Nikad ga nisam uvrijedio, bio mi je ugodan svaki susret s njim, osjećao sam da ima neke neuobičajene svježine u tom djetinjastom čovjeku, ali sam u sebi bio nepravedan prema njemu.

Kad me ugledao, Mula Ibrahim se nije iznenadio. Kao da je znao da ću doći, i nije mu ni milo ni krivo.

- Kao da si znao da ću doći. Nisi iznenađen.

- Nismo se svađali. Zašto ne bi došao?

- Ali ti nije drago.

- Nakrivo si nasađen danas.

- Nekad sam bio napravo nasađen. Nije mi mnogo koristilo.

I sam sam osjećao koliko sam neugodan. Je li to zbog iznevjerenog prijateljstva koje sam još žalio? Ili zbog njegove dobrote: čovjek je gadan i lako će izgrditi neotpornog. Nije se naljutio, samo je promijenio razgovor:

- Kako je Tijana?

- Hrdavo.

- Zašto? Što se dogodilo?

- Svašta se dogodilo. Pošalji kudgod svoje pomoćnike, šištim kao gusak.

- Nezgodno mi je da ih tjeram. Nemamo što da krijemo.

- Ako nemaš ti, nemam ni ja!

Ispričao sam što sam mogao grđe, a grdno je i bilo, koliko je dug mjesec dana kad se čovjek nađe u ovakvom čudu kao što sam se ja našao. Postao sam, hvala bogu, bauk, crna ovca, opasniji od razbojnika, samo ne znam čemu imam da zahvalim za tu sreću. Je li ljudima od vlasti potreban krivac, pa izaberu koga bilo, da bi opravdali svoje postojanje i

svoju surovost? Nije važno što netko učini, nego što oni kažu da je učinio. Sad je izbor pao na mene. Pa neka. Meni nije teško. Čak je ljepše ovako, nemam ni gospodara ni prijatelja, ni obaveza ni zahvalnosti. Nemam više ni straha, saznao sam kako tica živi, i mogu reći da je divno. Treba ruku da mu poljubim što me istjerao iz službe, jer sve ovo nikad ne bih doznao, ostao bih ma čiji rob dovijeka, misleći da drukčije ne može biti. Bio bih slijepac koji se izgubio u ratu i nikad ne bi progledao. Ovako mi je nepravda, hvala joj, pomogla da saznam kako je život lijep kad je slobodan, čak i kad je težak. A od svega mi je najdraže što sam uvidio kakvo je blago moja žena. Nesreća je kao vatra, istopi sve osim zlata. Ponekad, doduše, pomislim, da sam time i na gubitku, jer da je zla, a ne bi bilo čudno, imao bih se na kome istresti i olakšati sebi kad me pridave nevolje. A kako nad njom da se istresem? Ona, jadna trpi, podnosi glad, krpi stare haljine i još mene tješi, kao da je ona kriva. Nosila je dijete, nije ga iznijela, pobacila je, hranio sam je lošim vijestima i praznom ljubavlju, a od toga nitko nije ojačao. Sad bih morao da je nahranim i nečim drugim, vrednijim i samo zbog nje sam došao, da mi on pozajmi štogod novaca. Ovi što su mi dosad pomagali, nemaju ni sami, ne znam ni zašto ni odakle su nam pomagali. Njihova plemenitost je divna, jer je nisam ničim zaslužio, ali je tanka, jer su sirotinja. Sad sam došao u škripac i prisiljen sam da tražim od njega u zajam, nije mi lako, ali se obraz gubi u nevolji i činim to samo radi žene, srce me boli što strada bez grijeha i krivice. A ne bih ni njega molio da nismo nekad bili prijatelji.

- I sad smo - rekao je uzbuđeno.

- Nismo više, Mula Ibrahim, badava je. Bili smo, i mislio sam da ćemo biti vječno, ali nismo više. Žao mi je, ja nisam kriv.

- Ni ja.

- Onda je kriva sudbina. Što možemo.

Bio sam zlovoljan, kiseo, neprijatan i na dušu sam mu tovario teret svojih nevolja, a znao sam da nije kriv. Njegov strah je jači od svega u njemu i sigurno ga se stidi, ali ništa ne može protiv njega. Dobar je čovjek i u nekim drugim prilikama, manje surovim i manje bezdušnim, bio bi vrijedan svakog poštovanja. Ali, gdje su te bolje prilike i hoće li ih ikada biti? Ne znam, ne vjerujem, ali danas, vidim to dobro, i on je žrtva, kao i mnogi.

- Oprosti - rekao sam mekše.

Pogledao me zahvalno, olako sam ga oslobodio krivice, kao što sam ga olako i optužio i njegova dobra kukavička duša je odahnula. Htio je nešto da mi kaže, nešto lijepo, i pošteno, tako mi se učinilo po smekšanom izrazu lica, ali je odustao od namjere da se obaveze riječju, od koje nitko nema koristi, a on bi mogao imati štete. Požalio sam što se predomislio. Od te njegove neoprezne ljudske riječi imali bismo koristi i on i ja, on bi skinuo dobar komad hrđe s duše, mene bi utješilo saznanje da je čovjek, pored svega. I nikome to ne bih otkrio, da mu ne naškodim. Učinio je ono što je lakše, otvorio čekmedže, izbrojio novac, pa dodao više nego što je bio odredio.

- Ne znam kad ću ti vratiti.

- Svejedno. I dođi opet, ako budeš u nevolji.

- Bit ću u nevolji, dugo, bojim se.

- Ne volim što to kažeš. Onda nećeš učiniti ništa da bude drukčije.

- Zar sam ja kriv, Mula Ibrahim?

- Ako nije krivica, jest nesreća.

- U čemu je ta krivica, u čemu je ta nesreća?

Šaptao je toliko tiho, da sam morao prići sasvim blizu, kako bih razumio. Nije htio da ga čuju pomoćnici iza pregrade, a nije htio da ostanemo sami. Tako smo bili na mucu.

- Ne znam. Ne znam točno, jer te ne razumijem. Dobro se sjećam seljaka iz Župče i onog tvog smijeha kad smo stavili sultanovu sliku u prozor. I sad se oznojim kad na to pomislim.

- Bilo je suviše blizu to dvoje.

- Sve je suviše blizu u životu.

- Znam, i zlo i dobro. Ali zločin i podanička pokornost?

- Kako da izmijeniš sve što ne valja?

- Ne mislim da mijenjam. Ali vidim da ne valja.

- Treba li zato da upropastiš sebe? Vidiš, to i ne shvaćam. Da si buntovnik, stisnuo bi zube i borio se. Ništa ne bi izborio, ali bi imao neki cilj, makar i pogrešan. Ovako, hoćeš da kažeš, a ne prihvaćaš kaznu, začuđen si, uvrijeđen, pozlijeden. Onda nisi buntovnik. Buntovnici zadaju i primaju udarce, ne čudeći se. Možda sve ovo suviše voliš, pa ti je žao što

se događaju ružne stvari? Ne bih rekao. Ne, ne znam što si. Ne znam što hoćeš, a znam da se upropašćuješ. Zašto?

- Pijan sam govorio ono što i ne mislim. Zar je to veliki grijeh?

- Čekaj, ne ljuti se. Ne optužujem te. Razgovaramo. Misliš da je meni bilo lako?

- Tko ti je naredio da me otpustiš?

- Svejedno tko je naredio. Trtljao si, veliš, ono što ne misliš? Nitko ne pita što si mislio, nego što si učinio. Misao je samo tvoja, čin je svačiji.

- Kakav čin? Nisam ukrao, nikakvo nasilje nisam učinio, nikome štetu nisam nanio. Zar su prazne riječi čin?

- Tiše! Zašto uvijek želiš da te ljudi čuju? A riječ je čin, i još kakav. Da si ukrao, nasilje učinio, štetu nekome nanio, možda bi ti i oprostili. Ali ti si govorio o onome o čemu svatko pametan šuti. To ne praštaju.

- Rekao sam istinu!

- Utoliko gore. Riječ je barut, začas plane. Nezadovoljstava uvijek ima, svakakvih, ali nikad ne buknu sama od sebe. Riječ ih upali.

- Zašto onda štedimo tu riječ - barut? Zašto da ne planu ta nagomilana nezadovoljstva?

- Ne, nisi ti tako naivan. Nisi ti pijan trtljao ono što ne misliš! Sad vidim. I upropastit ćeš se, a neću znati zašto.

- Zar je poštenje tolika tajna, Mula Ibrahime?

- Poštenje mi nije tajna, nego tvoje ponašanje. Mnogo sam mislio o tebi. Pokušavam da te objasnim.

- I jesi li uspio?

- Kažem, pokušavam. Otišao si u rat sasvim mlad, bez ikakva iskustva, pošten kao i većina mladih ljudi. Iz rata si se vratio nezreo, kakav si i otišao. Samo zbunjen, jer nisi vjerovao da ljudi mogu biti tako surovi. Ali te još više zbunila surovost u životu bez rata. Mislio si, rat je strašan, ali zašto i život u miru? I činilo ti se da to ljudi ne vide, i da je tvoja dužnost da im to kažeš.

- Zar nije?

- Da nisi otišao u rat, život bi te polako ključao, kotrljao, brusio i neprimjetno bi ušao u njegove tokove, podešen, i ne misleći da li bi trebalo da bude drukčije. Eto, to je moje objašnjenje: rat ti je oduzeo godine životnog šegrtovanja.

- Naučio sam mnogo u ratu. I suviše.

- Ne za mir. Rat je surova ali poštena borba, kao među životinjama. Život u miru je surova borba, ali nepoštena, kao među ljudima. Razlika je ogromna.

- Učim polako.

A onda je naglo skrenuo razgovor, čudio sam se kako se i ovoliko izložio:

- Žao mi je Tijane. Žao mi je i tebe. Gledat ću da ti pomognem.

- Kako?

- Ne znam još. Razmislit ću.

Tako smo se našišitali, kao gusani, da zadržimo za sebe ono što bi drugi voljeli da čuju, a ona dva golobrada pisara iza pregrade sigurno su mislili da smo sebični i nepravedni. Malo će reći onima koji će ih pitati o našem razgovoru.

Ništa mi nije otkrilo ovo mudrovanje, osim da je Mula Ibrahim mislio o meni više nego što sam pretpostavljao. I to je nešto, iako nije mnogo. Njegovo objašnjenje je zanimljivo, ali mi nije od velike koristi. Bio sam u ratu i to ne mogu izmijeniti, izgubio sam vrijeme šegrtovanja, propustio sam sreću da me život izbrusi, kao rijeka oblutak i sad sam čudan drugima, nepoznat sam sebi. Tko sam, gdje, u kojem rafu, u kojem džematu? Kakav sam, dobar ili hrđav, površan ili mučan, što su mi ljudi i život, čemu težim, što očekujem od sebe i od drugih? Meni izgleda da sam sasvim običan, zašto sam onda drukčiji? Da li se sam izdvajam ili me izdvajaju? Volim ljude, ali ne znam što ću s njima. Tko bi razumio moje neprestano sjećanje na mrtve drugove u hoćinskim šumama i što su oni, optužba ili rana? Kome da kažem i koga se tiču moja sitna zadovoljstva, kojima bi se ljudi smijali a ja ih ne bih dao ni za čija tuđa, da slušam noć i njeno duboko hujanje, da općinjeno gledam sjaj mjesečine na lišću, da slušam ženino disanje u snu. I kako da objasnim ikome što žalim dvojicu Pakra, Mahmuta Neretljaka, berbera Saliha s Alifakovca, stare ratnike što prose pred džamijom, nove što odlaze u rat ne znajući što ih čeka. Što mogu učiniti s tom svojom nerazumnom mišlju, nikome ni od štete ni od koristi, nikome od potrebe, osim meni? Nepotrebna, luda, nekorisna, ali mi se čini da bi bez nje ostalo samo pola svijeta ili još

mного manje, pa ni to ne bi vrijedilo i da bez nje ne bih bio ja, nego netko drugi, gluh i sakat, stran i mrzak sam sebi.

Pred Sijavuz-pašinom Cifuthanom, gdje su stanovali sarajevski Židovi, kao u tvrđavi, susreo sam Asima Pecitavu. Nosio je stanovnicima Cifuthane vodu s česme kod Begove džamije. Pred dvorišnom kapijom, kroz koju je od jutra do mraka bezbroj puta prolazio, ljut na cijeli svijet, spustio je dva velika đuguma, da se odmori. Izgledao je premoren. Dva velika đuguma, puna vode, za drugoga, to je njegov život.

- Je li teško? - upitao sam nepotrebno. Asim me pogledao začuđeno, kao da ne razumije ili misli da sam lud. Bilo jedno ili drugo, ili obadvoje, odgovorio je na svoj uobičajeni način: počeo je da psuje, sočno i obilato.

- Imaš pravo - rekao sam. - Naročito ako ti je od tog lakše.

Mahmut Neretljak me dočekao na verandi, gladio je listove nogu da ublaži bol od grčeva što su ga sve češće hvatali. Rukom mi je dao znak da govorim tiho, Tijana spava.

- Jesi li dobio? - upitao je šapatom.

- Nisam. Ne da ništa.

- Znao sam. Bogami sam znao. Mula Ibrahimova duša je sitna. Ko zrno prosa.

- Kako si znao da neće dati?

- I ja sam tražio, u tvoje ime.

- Kad si tražio, nesretniče!

- Eh, kad! Kad je trebalo.

- I nisi mi rekao. A ni on.

- Da sam dobio, ja bih rekao. A on nema čime da se pohvali.

- A ako ti kažem da je dao?

- Je li dao?

- Jest.

- E znao sam. Bogami sam znao. Što da ti ne da? I ti si njemu valjao.

- Eto vidiš da mu duša nije sitna.

- Nekad sitna, nekad široka. Kao i u svakog.

Sad mu je bila vrlo široka: izbrojio sam pedeset groša. Odvojio sam Mahmutu polovinu, uzeo je novac, ravnodušno, ne rekavši ni da je mnogo ni da je malo. Samo ga je pogledao na dlanu.

- Da je ovog đubreta samo malo više, čovjek bi mirnije spavao.

- Što se tiče spavanja, bolje ti je ovako, ne bojiš se da će te tkogod opljačkali.

- E, to imaš pravo. Više ni vrata ne zaključavam. Nemam rasta.

Protresao je novac u šaci i stavio ga u džep. Upitao sam ga:

- Jesi li se uvijek nadao da ćeš se obogatiti?

- Pa, svatko se nada.

- A sad?

Odmahnuo je rukom, nasmiješivši se zagonetno, i otišao.

Eto lijepe priče o čovjeku koji cijelog života sanja bogatstvo a živi u sirotinji, koji je više propatio zbog nade u bogatstvu nego zbog siromaštva. A sad se konačno mora odreći svoga sna. Ako mogne da se odreče. Jer, ni ranije nije imao više razloga da vjeruje u čudo. Sad, u starosti, čak mu je i potrebija ta ludost.

Uskoro se vratio, noseći janječju đigericu u čistom papiru.

- Kad se probudi, ovo joj isprži. Nemoj prije, da ne otvrdne. Hoćeš li znati?

- Zar je i to neka vještina?

- Pa, nije.

Prvu đigericu sam bacio, druga, što sam je kupio, pregorjela je pa sam je ja pojeo, treću je pojela Tijana ali, čini mi se, više zato da me ohrabri nego što joj je prijalo.

Kroz nekoliko dana je ustala i polako počela da radi kućne poslove. Tako je ostalo samo šaljivo sjećanje na moju nespretnost, i ne samo tu jednu, i Tijana se od srca smijala što sam vezana vreća.

- Zar bi voljela da ti je muž vješt ženskim poslovima?

- Ne bih, bože sačuvaj.

- Pa što se onda smiješ?

Ali sam ušutio, sjetivši se da bi mogla upitati: a u čemu si vješt? Sa zahvalnošću sam zapamtio njenu velikodušnost, što joj nije palo na um to pitanje, iako se samo nametalo. Zaboljelo bi me da je rekla istinu. Čemu sam vješt, zaista? Ničemu, izgleda. Toliko sam nespretnan, da ne mogu naći ni posao koji bih znao da radim. A to je kao da ne znam ništa.

Ali to nije moja krivica, dođavola i ne bi bilo pravo da mi se prigovara. I eto, čak i takve sitnice su znale da me uznemire. Zažalio bih zbog prigovora, ali sam nezadovoljan i što me nitko ne krivi nizašto, lakše bi mi bilo kad bih mogao da dokazujem kako nisam kriv. Ovako, sve odjekuje u meni, i zamišljeni prijekor i zamišljena obrana, sve u meni, kao da se kamenje odronjava u pećini. U suprotstavljanju bih se nekako opravdao, samome su mi ostajale teške sumnje. Nešto nije u redu sa mnom ili sa svijetom, ili je u redu i sa mnom i sa svijetom, ali ne možemo vezu da uspostavimo, nikakvu. Da li je itko uspostavlja ili ljudi lažu, pretvarajući se da nema raskida ili im je svejedno, a održavaju samo privid. Da li je moguća ikakva veza između čovjeka i svijeta osim moranja? Ja ne biram ono što imam. Ne biram, u stvari, ništa, ni rođenje, ni obitelj, ni ime, ni grad, ni kraj, ni narod, sve mi je nametnuto. Još je čudnije što to moranje pretvaram u ljubav. Jer, nešto mora biti moje, zato što je sve tuđe, i prisvajam ulicu, grad, kraj, nebo koje gledam nad sobom, od djetinjstva. Zbog straha od praznine, od svijeta bez mene. Ja ga otmam, ja mu se namećem, a mojoj ulici je svejedno i nebu nada mnom je svejedno, ali neću da znam za to svejedno, dajem im svoje osjećanje, udahnujem im svoju ljubav da mi je vrate. Ljudima ne mogu udahnuti svoju ljubav i oni ne mogu da mi je vrate. Gledaju me hladno, sumnjičavo odmjeravaju opasnost koja im od mene prijete i, zatvoreni svakako, zatvaraju se još više, na prvu neočekivanu riječ, na prvi nenaviknut pokret ili odmah napadaju, braneći se, jer više vole da ubiju nego da strahuju. Ljudi se u stvari boje, zato su surovi. Napad je obrana koju naređuje opreznost i tako nema lijeka surovosti, jer nema lijeka ljudskoj nesigurnosti. Ali što je sa mnom? Ne mogu da napadam, ne mogu čak ni da se branim. Ja sam talambas po kojem biju, ali nekakav gluhi talambas koji niti sam ječi niti koga saziva.

8. Junak koji se boji usamljenosti

Kad bi me umorilo uzaludno očekivanje da se, nekim čudom, poruše zidovi oko mene, kad bi mi dosadilo besciljno hodaње po gradu, kad bi mi razgovori s ljudima postali nezanimljivi jer se ne razumijem u poslove, ili mučni jer me hvatao strah da ću postati ruševina, kao i većina onih koje sam susretao, odlazio sam u staru biblioteku što je mirisala na papir, prašinu i mastilo i satima ostajao s knjigama i sa bibliotekarom Seid Mehmedom. Najčešće smo bili sami. Ponekad bi došao neki stariji đak medrese ili rijetki ljubitelj knjiga, pa bi se opet sve utišalo i stari rukopisi su na policama šutjeli kao i prije, mirni, mudri, mladi već stotinama godina. Ovdje sam tih, tiši nego obično. Osjećao sam da vrijeme nije samo protjecanje, nego i prisutnost. Vidljivi trag nečije ruke što je davno zapisala neravne redove, prkosi smrti, a riječi i njihov smisao žive neprekidno, kao izvor koji ne presušuje, kao svjetlo koje se ne gasi. Sve ljudsko ipak ne umire. Na Seid Mehmeda sam se toliko navikao, da sam pored njega mogao šutjeti satima. On je šutio i sam i s drugima. U početku mi je bilo neobično da šutim sa živim čovjekom u praznom prostoru biblioteke i pokušavao sam da povedem ma kakav razgovor, o ma čemu, o svačemu, tražeći ga, ispipavajući ono što ga se tiče. Ispipao sam da ga se ama baš ništa ne tiče, ni čovjek, ni bog, ni život, ni smrt ali je njegovo znanje o mnogim stvarima bilo veliko. Ponekad bi me gotovo zaprepastio poznavanjem života, filozofije, književnosti, ili nekom umnom primjedbom koju sam samo od njega mogao čuti. Ali, avaj, sve što bi rekao, bilo je kratko, kao da je munja bljesnula u dugoj noći. Jer, prije toga i poslije toga, Mehmed Seid je bio potpuno odsutan, u nekom svom dalekom svijetu koji s našim nije imao spona ni mosta. Dok ga nisam upoznao, želio sam da ga riječima, ma kakvim, probudim i oživim. Poslije sam odustao.

Sjedio je nepomičan, zagledan u zid, u pod, u sunčanu zraku i, ne vidjevši ništa, plovio tihom strujom svojih nesaznatljivih maštanja iz kojih ga moj govor nije mogao vratiti na ovaj svijet. Kad bi se njegov odsutni ali sretni, stišani osmijeh počeo gubiti, a lice se stvrdnjavalo i stezalo, postajući uznemireno, kao u strahu, on bi se s mukom dizao i nesigurno odlazio u drugu prostoriju. Zadržavao se kratko, samo koliko mu je bilo potrebno da se omami afijunom, pa se vraćao oživljen, da bi uskoro uplovio u svoje sanjarije. Tako je najobrazovaniji čovjek u gradu bio i najjadniji. Ogromno blago je ležalo u njemu naslagano a neiskorišteno i gore je bilo nego da ništa ne zna. Ili je bio najsretniji, jer mu ništa nije trebalo, ništa ga se nije ticalo, a svejedno mu je da li što zna ili ne zna. Mada mi nije jasno da li bi slike mašte u njemu bile življe da je znao manje. Ili ih je njegovo znanje učinilo plemenitijim. Pitao sam se samo onako, bez razloga i bez potrebe, jer odgovor i kad bi ga bilo, nema značaja. Sigurno nitko ne bi učio ni stjecao znanje, da bi mu opijumska maštanja bila bogatija. Sve njegovo je tajna. Potpuno je zazidan u sebi, kao mogila. Ništa u njoj ne vidiš, ništa o sebi ne govori.

Jednom, dok još nisam bio otkrio šarenu nirvanu u njemu, dogodilo se da sam mu izgovorio jednu svoju pjesmu, zbog nečeg siguran da će je razumjeti. Odlučio sam se iznenada, kad mi je izgledao izuzetno blag, spreman da bude blizak, kako mi se činilo. Povjerio sam se pjesmom o izgubljenosti nakon rata:

U življenju, u trpljenju
srce blijedi,
srce vene,
sjena slijedi,
bivšeg mene,
u trpljenju, u življenju.
Izgubih se u traženju.
Ja sam bio,
ja sam i sad.
Nisam bio,
nisam ni sad.
Izgubih se u traženju.
U lutanju, u snovima
noć me rubi,

dan me vraća.
Dan se gubi,
život kraća,
u snovima, u lutanju.
U nadanju, u čekanju
život snijem,
a snom živim.
Srce krijem,
srce krivim.
Što ne živim,
što još snijem,
u čekanju, u nadanju.

Pažljivo je saslušao stihove do kraja, učinilo mi se da je iznenađen, čak kao da mu je zbog nečeg neprijatno, protumačio sam to kao nezadovoljstvo pjesmom i meni se učinila veoma loša. A onda se na njegovom blijedom, mršavom licu pojavio osmijeh:

- A! Pjesnik, dakle! Zalutali i objiesni.
- Zašto »zalutali i objiesni«? Zar tako misliš o pjesnicima?
- Ne mislim ja, nego Kuran.
- Ne sjećam se.

- Podsjetit ću te. Kako bog kaže o Muhamedu? »Mi Poslanika nismo pjesništvu učili. Njemu pjesništvo ne dolikuje.« A sjećaš li se poglavlja »Suara«, o pjesnicima: »Pjesnike slijede zalutali i objiesni.« »Zar ne vidiš da pjesnici lutaju dolinama i govore ludosti, a »Cilj im je da se rugaju i da razvrćaju. Stići će ih kazna koja će ih uništiti i uniziti.« Otkad lutaš dolinama i govoriš ludosti?

- Otkako sam se vratio iz rata.

- Pa da, »sjena slijedi bivšeg mene«, sjena rata, naravno. E pa, prijatelju, mogu ti reći da od tog vremena nisi uzeo Kuran u ruke. Jer bi vidio da je grijeh to što činiš.

Nasmijao sam se:

- Primam taj grijeh na dušu. Pa dobro, kad si me već osudio, možeš li mi objasniti zašto je tako? Kome smeta pjesnikova riječ?

- Nisam te ja osudio. Kuran kaže: »U obrani vjere nastupajte u safovima! Alah voli one koji se bore u zbijenim redovima, čvrstim kao zid.« A tebe Alah ne voli jer ti nastupaš sam, razbijaš saf, podrivaš čvrsti zid. I ne samo da ne braniš vjeru, ti si protiv nje.

- Još i to!

- »Vjera je zakon koji uređuje cijeli život. Poezija je izvan tog zakona, ona ga ne priznaje, traži slobodu za riječ i misao i odriče savršenstvo svijeta koji je bog uredio. Snom živjeti, u nadanju, u čekanju, znači ne pristajati na ovo što jest. To je pobuna.

- Neka me bog sačuva da mi ti budeš tužilac! Što onda nije pobuna?

- Čitanje molitava.

- Čitaš li ti molitve? Jesi li branilac vjere u redu čvrstom kao zid?

Osmjehnuo se tužno ili blago podsmješljivo. I nije odgovorio. Naišlo je vrijeme njegove šutnje, povukao se u svoje snove. Pogled mu se ugasio, okrenut nekud unutra, u sebe, nečem važnijem i ljepšem nego što su smušeni stihovi i nekakav Ahmet Šabo. Rugao se, očito. Samo, kome? Meni ili sebi? Ili svakome? Govorio je budan, ali i u svome umjetnom snu i van njega, on je daleko od ovog našeg svijeta i od ljudi i ne tiče ga se kako uređuju stvari među sobom. On se odriče svega što nije koloplet njegovih nestvarnih slika, koje nikakav ljudski poredak ne može poremetiti. Gledao sam ga zbunjeno, gotovo sa strahom, kao da je umro. Mene se tiče baš to što se njega nikako ne tiče. Tada sam čuo kako se netko pokrenuo iza mene. Okrenuo sam se: u vratima je stajao mlad čovjek, prepoznao sam ga po mršavom licu i vrelin očima. Student Ramiz! Izbjegavao sam da se susretnem s njim, a eto, nisam izbjegao. Već mjesec dana drži uvečer propovijedi u Ali-pašinoj džamiji, govoreći sirotinji s Crnog vrha, Berkuše, Bjelava, Koševa, ono što pametan čovjek nikad ne govori javno. Slušao sam ga jednom, pošto sam čuo kako ljudi šapatom preporučavaju njegove riječi, jedva sam našao mjesto kraj vrata, a izašao sam prije nego što je završio govor. Pobjegao sam, uplašen! Pamtim što je govorio one mračne noći u hoćinskim šumama, ponovio sam to u nevrjeme i na svoju nesreću i znao sam da može svašta reći, ali ne ovo, ne ovako!

Nikad ni od koga nisam čuo toliko oštih riječi, toliko prezira prema ljudima na vlasti, toliko ludog slobodoumlja, kao te večeri, slušajući vatrenog al-azharskog studenta, koji nije

znao što je strah ili nije znao što je vlast. Rekao je, sjećam se i sad svog zaprepaštenja, da postoje tri velike strasti - alkohol, kocka i vlast. Od prve dvije ljudi se nekako mogu izliječiti, od treće nikako. Vlast je i najteži porok. Zbog nje se ubija, zbog nje se gine, zbog nje se gubi ljudski lik. Neodoljiva je, kao čarobni kamen jer pribavlja moć. Ona je duh iz Aladinove lampe, koji služi svakoj budali koja ga drži. Odvojeni ne predstavljaju ništa; zajedno, kob su ovoga svijeta. Poštene i mudre vlasti nema, jer je želja za moći bezgranična. Čovjeka na vlasti potiču kukavice, bodre laskavci, podržavaju lupeži i njegova predstava o sebi uvijek je ljepša nego istina. Sve ljude smatra glupim jer kriju pred njim svoje pravo mišljenje, a sebi prisvaja pravo da sve zna i ljudi to prihvaćaju. Nitko na vlasti nije pametan, jer i pametni ubrzo izgube razbor, i nitko trpeljiv, jer mrze promjenu. Odmah stvaraju vječne zakone, vječna načela, vječno ustrojstvo i vezući vlast uz boga, učvršćuju svoju moć. I nitko ih ne bi oborio da ne postaju smetnja i prijatna drugim moćnicima. Ruše ih uvijek na isti način, objašnjavajući to nasiljem prema narodu, a svi su nasilnici i izdajom prema vladaru, a nikome to ni na um ne pada. I nikoga to nije urazumilo, svi srljaju na vlast, kao noćni leptiri na plamen svijeće. Jesu li sve bosanske valije zatvorene, protjerane ili pobijene? I čitava njihova svita. A uvijek dolaze novi i dovode svoju svitu i ponavljaju gluposti svojih prethodnika jer drukčije ne mogu. I tako, ukrug, neprestano. Bez kruha narod može ostati, bez vlasti neće. Oni su bolest na narodnom tijelu, kao guke. Kad jedna guka otpadne, izraste druga, možda grđa. Ne možete bez nas, kažu nam, razbojnici bi se namnožili, neprijatelj bi nas napao, nered bi u zemlji nastao. A tko drži ovu zemlju, tko je hrani, tko brani? Narod. A oni nas globe, kažnjavaju, zatvaraju, ubijaju. I još natjeruju naše sinove da to čine. Oni bez vas ne mogu, vi bez njih morate. Njih je malo, nas je mnogo. Samo da prstom maknemo, koliko nas ima, te zgdije ne bi bilo. I učinit ćemo to, braćo moja satrvena, čim odrastu pravi ljudi koji neće dopustiti da im vampiri sjede za vratom.

Tada sam izašao iz džamije, zburnjeno gazeći po nogama zablenuh mahaljana u poderanim čarapama, koji su, zaustavljajući dah, slušali ove plamene riječi pobune. Odakle mu tolika hrabrost? Idući kući, udarao sam o kaldrmu, kao pijan, jedva vjerujući svojim usima. Kako je smio da kaže i kako su ljudi smjeli da slušaju? Ispričao sam Tijani, zadivljen, zburnjen. - Bogami je hrabar - rekla je oduševljeno. Ali mi ja napomenula da više ne idem u džamiju. Možda se bojala da mi se ne zgadi moja šutnja. I eto, sad je mladić o kome sam dugo na javi mislio i u snu sanjao, stajao preda mnom, s knjigom u ruci i gledao me pažljivo.

- Znamo li se odnekle? Jesmo li se gdje susretali?

- Slušao sam te jednom u džamiji.

- A ranije?

- Ne bih rekao.

Odricao sam se slučajnog susreta, bojao sam se moguće opasnosti.

- Pjevaš pjesme? - upitao je, odustavši. - Kome? I zašto?

- Sebi. Nizašto.

- Kao slavuj?

- Zar treba drukčije?

- Ali ti si čovjek.

Njemu nisam mogao odgovoriti što bilo, sva njegova misao je usmjerena prema pobuni i sve treba njoj da služi. Dobro se sjećam svega što je govorio u džamiji i najradije bih o tome poveo razgovor. Mislio sam kako je zavodljiviji njegov zanos i ljepša njegova hrabrost od svega što je rekao. Htio sam da ga pitam, zar do slobode da se dođe nasiljem? Zar se protiv zla mora upotrijebiti zlo? I tko će to drugo zlo iskorijeniti? I kako ga zaboraviti? Ali ako to kažem, zamržit će me, prezret će me. Zadržat ću se na poeziji. Ali što da kažem? I ovdje sam sam, i ovdje sam kriv, i ovdje razbijam zbijeni red, čvrst kao zid.

Rekao sam, približavajući se i odvajajući, da se osjećamo sapeto i prigušeno, čak i kad nismo pobunjenici. Dovoljno je što mislimo. A čovjek osjeća potrebu ne samo da misli nego i da kaže, čak i veću potrebu da kaže nego da misli. Tako se prazni, oslobađa napetosti. Riječ je odliv suviše krvi, rasterećenje od muke, privid slobode. Vlast bi trebalo da je njeguje i potiče, a ne da je guši, da priređuje svečanosti govorenja, ili još bolje, psovanja, kao pjevanje, kao molitvu, kao čišćenje. Tako čine neka plemena u Africi, u tome su mnogo pametniji od nas, a možda i u mnogo čemu drugome. Trebalo bi davati nagrade i ordene za psovanje. I za poeziju, jer je to isto. I trebalo bi narediti da što više ljudi sluša i učestvuje. Poslije bi lakše vukli svoj neizbježni teret.

- Zar je zaista neizbježan?

Htio sam da razvijem tu zabavnu sliku, da se segačim izmišljajući što bi se sve moglo stvoriti od tog divnog sabora psovanja, urlanja, ruganja, uz gusle, uz tambure, uz bubnjeve, hodajući, sjedeći, vičući u nebo, grmeći u zemlju, ali me Ramiz prekinuo u toj mojoj slasti pretjerivanja, u trenutku kad nisam mogao da se složim s njim, a nisam mnogo držao do onoga što sam govorim.

- Zar je taj teret zaista neizbježan?

- Bojim se da jest.

- Ne, nije. Ljudi će zbaciti nametnuti teret, a neće se zavaravati olakšavajući ga. I sve je bliže taj dan što je teret teži i što je manje riječi za utjehu.

- Tko će to učiniti?

- Narod.

- Narod je pust broj, rasuta snaga. Nema jednog cilja, ništa mu nije zajedničko, osim neposredne koristi i straha. Izdijeljeni smo. Selo selu neće pomoći ako naiđe opasnost. Svatko se nada da će njega mimoići.

Odmahivao je glavom, ne slažući se sa mnom.

- Narod je rasuta snaga samo ako ne vidi zajednički cilj ni tajnu korist po sebe. Ako sazna, ako se uvjeri, može sve. Ali prvo treba otjerati ove koji vladaju.

- Recimo da je i to moguće. Ali netko mora povesti narod, osloboditi ga straha, pripremiti ga na žrtve, da bi ga doveo do pobjede.

- Zar je to nemoguće?

- U tom slučaju, vođe bi stekle ugled i zasluge. I što bi se dogodilo? Počeli bi da žive od tih zasluga, svakog dana bi postajale sve veće, njihov ugled bi se pretvorio u moć. Tako bismo, umjesto stare vlasti, dobili novu, možda i goru. To je povijest vlasti od pamtivijeka. Sve se ponavlja, od oduševljenja do nasilja, od plemenitosti do tiranije, uvijek i zauvijek.

Nasmijao se, pomalo prijekorno, čini mi se. S mojim malodušnim predviđanjima se nije složio, vjeruje u sposobnost naroda da svoj život uredi sam, kako mu najbolje odgovara i da raskine začarani krug u kojem se od junaka stvaraju tirani. Bez junaka se ne može, oni su gruda koja za sobom vuče usov. Samo ne treba dozvoliti da uprljaju svoju slavu. Stari Rimljani su svoje heroje slali u izgnanstvo i tako ih čuvali za besmrtnost. Ako je to suviše surovo, mi bismo svoje junake mogli vraćati na poslove s kojih su došli. Nije se složio ni s mojim mišljenjem da riječ treba da bude utjeha i rasterećenje, jer je to konačno priznavanje poraza. Riječ mora biti pobuna i poziv u borbu, sve dok ima zla u svijetu. Inače je laž, opijum i ljudi će sanjati ružičaste snove, kao nesretni Seid Mehmed, a mutna voda neka sve nosi. Odakle mu ta tvrda vjera, koju odbija svaka vjerojatnost? Toliki su se nadali, a nisu dočekali. A novi koji dolaze, opet vjeruju. Čovjekova nada je jača od iskustva, ne može je pokolebati tuđi neuspjeh. Ili on pristaje na sve što ga može zadesiti, čak i na smrt? Ne znam kako se može pristati na smrt, a možda je njegov zanos prihvaća kao dio čina. Ili ne misli o njoj. On može i to, jer može sve sa sobom. Da li misli i o čemu drugom? Ima li obitelj koja ponekad poželi prijatelja kome govori o običnim stvarima, djevojku kojoj šapće o ljubavi? Ili je stalno upaljena vatra koja gori i sagorijeva, zaboravljajući na drugu toplinu, bližu? Upitao sam ga to, da prekinem razgovor o stvarima koje poštujem ali ne razumijem. Uhvatio me ispod ruke i poveo u drugu, praznu sobu. Nije se bojavao da sa džamijske propovjedaonice govori glasno o čemu se drugi ne usuđuju ni da misle, a o sebi je mogao samo da šapće, bez mogućeg trećeg, ako bi se uspavani Seid Mehmed slučajno probudio.

Ima prijatelja, rekao je tiho, i ne jednog, drago mu je kad ih stječe, žao kad ostavlja i nijednog ne zaboravlja, s njima je sigurniji. I nas dvojica bismo mogli postati prijatelji, ali bi volio da se promijenim, da postanem čovjek, što i jesam, ali nemam hrabrosti da to i pokažem. Mogao bi da me zavoli i ovakvog, dobrog i bespomoćnog, ali ne bi mogao i da me poštuje. A to je polovično prijateljstvo. Ima i djevojku, veoma je voli i žao mu je što mora na duže vrijeme da se odvađa od nje i tako se njihova ljubav pretvara u stalno čekanje. Ali da nije tako, on ne bi bio ono što jest. A ako bi sve napustio i vratio se u svoje mjesto da bude učitelj, da u bašti uzgaja ruže ili sadi krumpir, ne bi bio više sposoban ni za pravu ljubav i možda bi nju okrivio što se odrekao svoga sna. Sve joj je to rekao i ostavio da sama bira. Izabrala je čekanje. Teško je, a opet lijepo. Kad se uvečer vrati iz džamije, zatvori oči i, zamišljajući je u svojoj sirotinjskoj sobi, priča joj što je govorio ljudima i kako su ga oni željno slušali. (A ja sam ružno pomislio, iako me dirnula ta mladićka nevinost, da bi ta daleka djevojka, umorna od čekanja, mogla s nekim bližim i običnijim mladićem da šapuće u noći o bližim i običnijim stvarima nego što je bezizgledna borba za sirotinjsku sreću.)

Ima i obitelj, majku, udovicu, udatu sestru i brata, kovača, koji živi s majkom. Otac mu je poginuo u dubičkoj vojni, a on se u Al Azharu izdržavao podučavajući bogate a glupe đake. Nagutao se tada gorčine, pretrpio dosta poniženja, nagledao se bogataškog bijesa i sirotinjske muke i uvidio kako je svijet ružno uređen. Znao je to, doduše, i ranije, jer za to ne treba mnogo pameti, ali je svoj životni put saznao odjednom, u trenu, kao da ga je munja obasjala. Sve mu je otkrio jedan derviš hamzevijskog reda. Upravljači nisu potrebni, ni vladar, ni država, sve je to nasilje. Dovoljni su ljudi koji se dogovaraju o svemu, obični ljudi, koji obavljaju svoje poslove i ne žele da vladaju nad drugima, a ne daju da itko vlada nad njima i dovoljna je božja milost koja će im pomoći. Derviša su ubili, ali su njegove riječi ostale u njemu. Sve, osim božje milosti: ljudima je dovoljno ono što sami među sobom mogu da uredi. Dobro mu je, jer drukčije ne može. Nije uvijek lako, ali se već navikao na teškoće, grdnje ga se ne tiču, zatvor je obična nevolja, batine su neugodne, ali mlad je, izdrži. Teže je kad misli na majku, brata, djevojku, na toplinu kućne vatre i običnog razgovora koji ne pamti godinama. Ali odbacuje od sebe te misli, ne dozvoljava sebi slabost.

Volio bi da ovdje nađe prijatelja. Ne pristalicu, ne sljedbenika, ima ih, nego pravog prijatelja s kojim se drukčije razgovara i drukčije šuti, nego s ostalim ljudima, ma koliko nam bili dragi. Prijateljstvo se ne stvara, ono nastaje, kao i ljubav. Bit će mu drago ako postanemo prijatelji. Pružio sam mu ruku, dirnuo me njegov strah od usamljenosti i potreba da se veže uz drugog čovjeka. Neće izneveriti svoju misao, ali uz nju može ponekad da bude hladno i pusto. Neće mu mnogo pomoći moje prijateljstvo, ali mu može poslužiti kao unutrašnji zaklon. Izašli smo na sokak. Pozvao sam ga da svrati do moje kuće, jednostavni smo ljudi, rekao sam, i nastojat ćemo da mu bude ugodno, koliko do nas stoji. Prešutio sam da ćemo ga pozvati i na ručak, potrebno mu je. Ne bih rekao da jede često. Tako sam, zbog običnog razgovora, zaboravio na opreznost s kojom sam ga dočekao.

Neobičan mladić. Bit će divan čovjek ako ne uspije u onome što želi, strašan ako uspije. Bio bi ponosan na svoju čistu misao i poslije, kad bi već odavno bila uprljana. Sad je protiv nasilja, zavest će ga u ime slobode. Sad je za slobodu, ugušit će je u ime vlasti. Borit će se surovo za svoje uvjerenje, smatrajući da je plemenito, ne znajući da je postalo neljudsko. Bit će najljući neprijatelj protiv sebe bivšeg i čuvat će, kao amajliju, ogrubjelu sliku svoga nekadašnjeg zanosa. A ako ne uspije, kao i toliki drugi, ako mu sadašnji bivši zanesenjaci presijeku put, njegovo stradanje će učiniti više nego pobjeda. Sačuvat će se u ljudima dirljiva uspomena na žrtvu i na misao koja nije postala stvarnost. I, začudo, to je najljepše od svega što čovjek može da učini: da pokuša i da ne uspije. Ostaje tako da živi želja i vjera da će jednom doći sanjani raj, a s tom željom lakše se živi. Ako proroci razočaraju, sinovi tamne. Proroci treba da umru prije nego što išta ostvare. Dovoljno je što su još jednom razgorjeli staru nadu. Zašto da je gase djelom koje razočarava? Možda treba da prođe neko dugo vrijeme, da se u dušama nakupi dosta te neokaljane ljepote, pa da ljudi, očišćeni, ostvare prastari san.

Otrijeznila me kiša što je počela da pada i istjerala mi iz glave smušene misli kojima sam se branio od tuđeg zanosa. Žurio sam kući i nisam htio da se sklonim. Ali sam se pokajao kad sam vidio serdar-Avdagu kako stoji pod jednom strehom. Pomislio sam da se vratim, nije mi potreban ovaj susret, svejedno mi je što će misliti da ga izbjegavam. Zastao sam, pa produžio i tako se smeo, da sam išao kao žaba na zmiju. Dočekao me ljubazno.

- Često si u knjižnici.

- Merhaba, Avdaga.

- Svaki dan te vidim.

- Imam dosta vremena. A i ti izgleda.

- Nisam znao da si prijatelj s Ramizom.

- Danas smo se prvi put sreli - sлагao sam.

- Baš prvi put! O čemu ste razgovarali? Ispričao sam o Ramizovoj obitelji, o djevojci, o želji za pravim prijateljima, o svemu onome što je za Avdagu neviđena glupost.

- I samo to?

- A o čemu je još trebalo da razgovaramo?

- Je li spominjao ono što govori u džamiji?

- Ne znam o čemu govori u džamiji. Zašto me to pitaš?

- Razgovaramo.

Kiša mu se cijedi niz nos. I meni, sigurno. Lakše mi je, nije me strah, izgleda smiješan.

- Avdaga, zar ti je od nevolje da ovako kisneš? Od brata ti je ostalo veliko imanje, mislio sam da ćeš ostaviti posao. Ne mogu vjerovati da voliš ovo što radiš.

- Ja volim ovo što radim.
- Pa, ne znam. Naporno je.
- Snažan sam.
- I ružno.
- Ružno? Zašto ružno?
- Dobro, recimo čudno. Što te se tiče što ljudi rade?
- Mene se tiče što ljudi rade. Mnogo je hrsuza.
- Je li više hrsuza nego dobrih ljudi?

Gledao me, kao da se čudi što to pitam. Toliko je iznenađen da znam što misli i kad ništa ne kaže. Više je hrsuza, naravno, i da nema njega zavladao bi cijelim svijetom. On mora da zna što ljudi rade, što govore, što misle, s kim se sastaju, a najbolje bi bilo da ne govore, da ne misle, da se ne sastaju, najbolje bi bilo da je sve zabranjeno. Zašto ljudi putuju, zašto idu u druge gradove, zašto sjede po kavanama, zašto razgovaraju, zašto šapuću, zašto izlaze iz kuće? Da može, sve bi ukinuo, a pošto ne može, ostaje mu samo da bdije nad životom, nepovjerljiv prema svemu što je u njemu živo i što se kreće. On je najzabrinutiji i najodgovorniji čovjek na svijetu i savjest ga muči zbog svega što ne može da predvidi i preduhitri. A sva zla bi spriječio kad bi sve ljude zatvorio. Na žalost, nitko ga ne shvaća. Ali nije vrijedilo da mi to objašnjava. Rekao je samo:

- Ako opet vidiš Ramiza, zapamti što govori.
 - Neću ga vidjeti.
 - Ako ga vidiš, kažem. Potražiti će te sigurno. Isti ste, samo se ti bojiš.
 - Znaš što govori, znaš koga će potražiti, zašto sam ti ja potreban? Je li ti to naredio Džemal Zafranija?
 - Ne tiče te se tko je naredio.
 - Reci mi, Avdaga, molim te, da ti naredi da me uhapsiš, ti bi sigurno poslušao, iako znaš da nisam kriv.
 - Nitko nije bez krivice.
 - I da ti naredi da me ubiješ, ti bi poslušao. Zašto, Avdaga?
 - A zašto ne bih poslušao?
 - Alahemanet, Avdaga.
 - Pitao sam te za Ramiza. Što ne odgovaraš?
 - Ja tebe pitam: zašto? Ti mene pitaš: zašto? I samo tako pitamo i čudimo se. Alahemanet, Avdaga. Neka je bog na pomoći i meni i tebi.
 - Bogme će tebi pomoć biti potrebija - rekao je zamišljeno.
- Pokisnuli smo do kože obojica, vodeći ovaj smiješni razgovor.

9. Dječje svirale

Ne umirem od želje za radom, ali kako drukčije da se živi? Želio sam službu više nego ikad. Tijana je vezla ženske košulje i tako nas izdržavala, a mene je bilo stid što samo ona radi. Mahmuta su napustili trgovci, izgleda da su se Grci u čudu pitali kakvim to neobičnim jezikom govore kad su ponosno progovorili grčki u Solunu. Mahmut im je objasnio da on zna drugi dijalekt, antiohijski, i tako se izvukao, ali je ostao bez zarade. Tijana me uvjeravala da je posao sasvim jednostavan, da je vez umiruje, a dobro se plaća i ne visi nam nad glavom briga o sutrašnjem ručku. I sve bi bilo u redu da ja nisam sjedio besposlen. Ovako je baš ružno, navalio sam se slaboj ženi na leđa i ona ispašta za moju krivicu.

- Nisi ti kriv - umirivala me. - A ne radim za tuđina, nego za nas.

Ili me grdila kad bih objesio nos, pokunjen:

- Eh, bože, velike li nesreće, žena ga hrani! Hajde, molim te, ne budi smiješan. Radim li štogod ružno?

Nije mi dozvoljavala da odnosim gotove košulje mušterijama, ljutila se ako bih počistio sobu, držala me čisto i uredno, čuvajući moje muško dostojanstvo i svoj ponos trgovačke kćerke, kao da nam je to bilo najvažnije u ovoj sirotinji. Od sestre je dobila nešto novca za svoj dio očevine, mnogo manje nego što je vrijedilo, ali mi nismo očekivali ništa i bili smo zadovoljni, osjećajući se, za čudo, sigurnije s tom sitnom kamaricom srebra. Kao da smo se zauvijek ogradili od nevolja.

Mahmut Neretljak je odmah namirisao taj novac i uzbuđeno šaputao s Tijanom, izmišljajući najneobičnije načine i putove kako da ga udvostruči, udesetostruči, sve dok u njegovoj mašti nije izraslo pravo bogatstvo. Tijana je nepovjerljivo odmahivala glavom, ali nije prekidala to zidanje kula u zraku. Ja sam se samo smijao toj igri u kojoj je Mahmut bogzna već koji put sanjao svoj neuništivi san, a ona to slušala kao lijepu bajku, ali sigurna da neće učiniti nijedan nesiguran korak jer nije voljela kocku. Mahmut je čak znao u što bi trebalo utrošiti zarađeno bogatstvo. Trgovac Šabanović prodaje kuću, četiri sobe, hajat, doksat, loza ispred kuće, bašta oko kuće, u bašti ružičnjak i izvor, kao oko.

- Popričekat ćemo mi za takvu kuću, pa i za manju - rekla je Tijana razumno, ali su joj oči čežnjivo sjale.

Iznenada se, međutim, ukazala prilika ne baš da steknemo bogatstvo, ali da se novac bar udvostruči. Svojim vezama, koje su uvijek zapletene, Mahmut je saznao od rođaka svoga prvog susjeda, da mladi trgovac Husaga, brat kazandžije Abida ide u Carigrad po robu, pa je pitao i sebe i nas, kako bi bilo da mu damo novac da Husaga i za nas kupi kakve robe. Mladić je pošten, vješt, za dvije godine stekao je lijepu radnju i još ljepši ugled, lanjske godine je donio čitav karavan robe i već sve rasprodao. Najbolje bi bilo da nam kupi skupu tkaninu, koliko mogne, to se najviše traži i odmah se može prodati bazrdanima. Kad mu isplatimo troškove, pa i kad damo nešto za trud, ostalo bi više nego dvostruko. Na kraju je rekao da je Husaga već pristao da nam učini tu uslugu, nema od toga ni muke ni štete. Tako smo doznali da je s Husagom već govorio i sve dogovorio, nas je naknadno ubjeđivao. Izgledalo je čudnovato i nekako suviše nalik na Mahmuta, pa sam sad i ja sumnjičavo mahao glavom, a Tijana je otvoreno odbila, govoreći da je to prazna priča i kome to novac pada tako s neba?

Ipak smo pristali da s mladim trgovcem razgovaramo i da mu zahvalimo na ljubaznosti, a reći ćemo da smo novac, na žalost, potrošili, nije ga ni bilo mnogo. Nismo mu to rekli. Husaga je rastjerao sve naše sumnje i strahovanja. Bio je mlad, ali toliko ozbiljan kao da su iza njega duge godine života i iskustva i više je sličio na učenog muderisha nego na mladog bazrdana. Rado će nam pomoći, rekao je, njegova usluga je sitna, samo da kupi i da vidi kako će se natovariti, učinio bi to i za običnu ljudsku ljubav, a drago mu je što ima i ljepši razlog jer su Tijanin i njegov otac bili prijatelji. A čini i zbog mene, zna što je sve bilo sa mnom i kako sam nekriv stradao. Novac mu ne treba, ima dosta svoga, a platit ćemo kad donese robu. Prodat ćemo lako, on će nam pomoći jer je nezgodno da sam otkupi, bilo bi protivno svakom trgovačkom običaju i izgledalo bi da daje milostinju. Ovako je sve čisto. Dali smo mu novac, naravno, a on je napisao priznanicu i ovjerio je pečatnjakom. Poželjeli smo mu sretan put i rastali se kao dragi rođaci.

- Šteta što nismo imali više - uzdahnuo je Mahmut. - Mogao bi i ti poći u Carigrad.

Tijana je presjekla taj razgovor.

- U Carigrad! Da ostane dva mjeseca! A što bih ja radila za ta dva mjeseca!

- I druge žene ostaju same - rekao sam braneći pravo svog nestvarnog puta u Carigrad.

- Druge ostaju, ja ne bih mogla.

- Nemoj snaho tako, možda će jednom i poći. Zamisli, Carigrad, trgovine, karavani, veliki hanovi, svakakav svijet! Nemoj tako, grehota je.

- A nije grehota da ja ostanem sama!

Ne primjećujući njegovu uzbuđenost s kojom je zamišljao tu nedostižnu sreću, bacala je na mene ljutite poglede kao da se spremam da već danas krenem u Carigrad. I ja sam se durio kao da me zaista sprečava da pođem na put, sebično mi oduzimajući slobodu odlučivanja. Zašto ne bih otišao kao i ostali ljudi? Mahmut je izašao ne primijetivši kako varnica sijevaju među nama. Sigurno će se napiti misleći o putu u bogati Carigrad. A naša ljutnja je odmah splasnula, postala je smiješna kao i povod.

Pobune su trajale kratko, toliko kratko, da ih nije vrijedilo ni dizati. Pogotovu što sam znao, ma koliko bio ljut, da mi ništa ne može zamijeniti nju, ovakvu kakva je, uskogrudu u svojoj ljubavi, netrpeljivu prema svemu što bi joj moglo uzeti ma i djelić mene, njene svojine. I ubrzo sam se, iz trajave pobune i tobožnje želje za slobodom, vraćao u čvrstu tvrđavu njene ljubavi, kao smireni bjegunac koji nije ni odmicao daleko od kapije. Život nam nije naklonjen i sami stvaramo svoju malu zajednicu, svoj kozmos u kojem namirujemo jedno drugome sve što nam nedostaje. Kad sam bio ugrožen mislio sam samo na nju, hrabreći se njenom prisutnošću. Kad mi je bilo teško spominjao sam njeno ime kao u molitvi, nalazeći olakšanje. Kad osjetim radost, trčim da je podijelim s njom, zahvalan joj, kao da mi je ona daruje.

Dobar je čovjek i lijepa žena, ali ono što je samo za mene, to sam sam stvorio. Čak i da je imala velikih mana, ja ih ne bih znao. Potrebna mi je savršena i ne mogu dopustiti da to ne bude. Dao sam joj sve što nisam našao u životu, a bez čega ne mogu. Čak se i umanjujem pred njom, da bi ona bila veća, i ja pomoću nje. Bogato je darujem, da bih mogao da uzmem. Ja sam osujećen, ona je ostvarena i tako sam obeštećen. Ona mi namiruje izgubljeno, i dobivam više nego što sam želio da imam. Moje želje su bile maglovite i rasute, sad su sakupljene u jednom imenu, u jednom liku, stvarnijem i ljepšem od mašte. Njoj priznajem sve što ja nisam, a opet ništa ne gubim odričući se. Nemoćan pred ljudima i slab pred svijetom, značajan sam pred svojom tvorevinom, vrednijom od njih. Nespokojan pred nesigurnošću svega, siguran sam pred ljubavlju koja se stvara sama iz sebe, jer je potreba pretvorena u osjećanje. Ljubav je žrtva i nasilje, nudi i zahtijeva, moli i grdi. Ova žena, cijeli moj svijet, potrebna mi je da joj se divim i da nad njom osjetim svoju moć. Stvorio sam je kao divljak svoga kumira, da mu stoji iznad pećinske vatre, zaštita od groma, neprijatelja, zvijeri, ljudi, neba, samoće, da traži od njega obične stvari ali da zahtijeva i nemoguće, da osjeća oduševljenje ali i ogorčenje, da se zahvaljuje i da grdi, uvijek svjestan da bi mu bez njega strahovi bili preteški, nade bez korijena, radosti bez trajanja. Zbog nje, isključive i ljudi su mi postali bliži.

Husaga se vratio iz Carigrada brže nego što smo očekivali. Pozvao me u svoju praznu radnju i skrušen, izmijenjen, smršavio i potavnio, saopćio mi, žaleći, da mu je u Carigradu propao sav novac i njegov i tuđi. I još se zadužio. Nije izgubio u trgovini, nitko ga nije orobio ni opljačkao, sve je propio. Nikad to nije činio, sad je učinio. Ne zna što mu je bilo, dogodilo se jedne večeri, došlo je samo od sebe, iznenada, kao bolest, kao ludilo, pio je, plaćao pjevače, bacao pare, htio da se tuče s prijateljima što su ga molili da se ne upropašćuje i za nekoliko dana i noći ostao bez ičega, pa pozajmio da se može vratiti. Žao mu je, zbog nas i zbog brata Abida, ali da se ubije, ne može. Ako hoćemo, pozajmice i vratit će nam naš novac. Ako nismo u nevolji, dao bi nam kroz godinu dana, s kamatama.

Nismo u nevolji, rekao sam, pričekat ćemo. Svakome se to može dogoditi, a nećemo mu se još i mi popeti na vrat, dosta mu je nevolje i bez nas. Vratit će kad mogne. Što sam drugo i mogao da mu kažem? Da tražim novac, da čovjeka još dublje ukopam? Suđeno nam je da para bježi od nas i velikodušno sam mu produžio dugovanje na daleko, možda i nepostojeće dogodine i to s osmijehom, kao da ležimo na zlatu. Bio mi je zahvalan zbog te ludosti, a što je najčudnije i ja sam bio zadovoljan, kao da sam svršio dobar posao. Da sam dobio novac bila bi mi gorka ta pobjeda, i sigurno bih se stidio. A što smo ispali budale, to će se zaboraviti. I lako ćemo sebi oprostiti. I Tijana i ja smo nesposobni za život, ali na nekakav lak način koji nas ne zabrinjava. Tijana trgovcu ništa nije predbacila, niti ikome drugome.

Nije nas čak uvjeravala da je predosjećala nesreću, kao što je obično činila. Nasmijala se i rekla veselo: - Eto, kakvi smo mi trgovci!

I Mahmut se ponašao drukčije nego što sam očekivao. Mislio sam da će odricati svoju krivicu jer je on samo glasno razmišljao, a mi smo odlučili, čak nije ni riječ rekao kad smo novac dali Husagi, što je bila istina. Prevario sam se, nije se branio. Došao je da primi grdnju, doduše tek drugog dana, dok nas prođe bijes i svu krivicu primio na sebe.

- Ako mislite da sam spavao, varate se - rekao je pokajnički. - Nisam ni oka sklopio. Uvalio sam u nevolju najbolje prijatelje. Izgubili ste ono posljednje što se ostavlja za kakvu-takvu sigurnost. Čak sam i sebe ošteti jer sam i ja bio sigurniji s tom vašom crkavicom. Mogao bih reći: tko bi se tome nadao od Husage? Ali neću. Od Bosanca se može svemu nadati. Godinama živi kao pametan čovjek, a onda sve učini da bi dokazao da je budala. Vi to možda i ne znate, moje je iskustvo veće. Kriv sam. Namirit ću vam gubitak.

- Što govoriš, odakle ćeš namiriti?

- Prodat ću dućan i dat ću vam vaš novac.

- Ostat ćeš bez radnje.

- Nisam se s radnjom ni rodio.

- A zašto bi to učinio? Nisi ti kriv.

- Kriv sam. Vi se u poslove ne razumijete.

Pregonili smo se tako, nadmećući se u velikodušnosti, dok Tijana nije odlučno prekinula tu djetinju raspru, rekavši da je sve to glupost i da badava gubimo vrijeme. Samo, da joj više ne dolazimo s tim djetinjarijama i da prestanemo sanjati o lakim zaradama i bogatstvu. Njoj ne treba, naviknula je na sitnu nafaku, a ne treba ni nama dvojici jer smo za trgovinu sposobni koliko i ona za hodanje po konopcima. Tako nam je obojici pošteno izvukla uši, i Mahmutu, uvrijedivši, doduše, njegovu trgovačku sujetu, ali ga oslobodivši odgovornosti i meni, ni krivom ni dužnom, pa sam, ljutit, pomislio kako je Mahmut bio siguran da će ona tako reći i zato je tobože navaljivao da nam nadoknadi izgubljeni novac. Jeftino je prodavao svoju plemenitost ne bojeći se štete, a bilo bi zabavno da smo pristali na njegovu ponudu, makar i od šale. Kako bi se uvijao kao crv da povuče riječ! Ali se sve lijepo svršilo i svi smo bili zadovoljni svojim držanjem. Stari sipljivi lupež je igrao na siguran ulog Tijanine dobrote. Otišao je tobože nezadovoljan što nismo prihvatili njegovu žrtvu. A za dva dana me počeo salijetati s novim prijedlogom.

Tijana je odnijela mušterijama gotove košulje, a ja sam pošao u biblioteku da nastavim čitanje Mevljinih stihova o Sarajevu. Kao da je govorio o meni i o današnjim ljudima, kao da nije prošlo cijelo stoljeće. Zar vrijeme stoji? - pitao sam se ne znajući da li mi je to utjeha ili nova gorčina. Zar se ljudi ne mijenjaju? Upitao sam to i Seid Mehmeda, u onom kratkom trenutku između dva zanosa, kad jedan iščezava a drugi još ne počinje. Jedino je tada svjestan i jedino se tada ne smiješi i tužno i vedro.

- Ljudi se mijenjaju - rekao je. - Ali nagore.

- Nemoguće - odgovorio sam vatreno. - Ako i nisu bolji, ljudi su pametniji. Znaju da moraju urediti stvari među sobom, drukčije će ih đavo odnijeti.

- Đavo će nas svakako odnijeti - zaključio je Seid Mehmed ravnodušno.

Upitao bih ga zašto tako crno misli o ljudima, što mu se dogodilo, što su mu učinili, zbog čega se toliko krije, od čega bježi, ali on ne dopušta nikome da mu priđe bliže. Grakne kao zloslutna ptica i odleti. Otišao je u drugu sobu, ostavivši me gorka, da sam odgovaram na svoja pitanja. Ne mogu da mu vjerujem, moje srce odbija njegovu beznadnu misao, protiv života je i protiv ljudi. Svih ljudi. A da je samo jedan drukčiji, vjerovao bih u njega više nego u sve ostale. A nije samo jedan. Više je dobrih ljudi na svijetu nego zlih. Mnogo više! Samo se zli dalje čuju i teže osjećaju. Dobri šute. Zar se to ne može preokrenuti?

Volio bih da porazgovaram o tome s Ramizom. On bi sigurno rekao da će se ljudi izmijeniti nabolje, bez tog uvjerenja cijeli njegov život bi bio besmislen i sve ono što čini. Ako bi zvučalo i neuvjerljivo, ja bih mu povjerovao. I zbog njega i zbog sebe.

Mahmut me sačekao na sokaku, moker kao sudoper. Kiša pada cijeli dan.

- Što to radiš?

- Ništa, stojim. Bio sam u kavani, zagušljivo, sve jedan na drugome sjedi zbog kiše.

- Hoćemo li kod mene?

- Što nam smeta ovdje?

Stali smo u jednu kapiju, pod strehu, gledali kako kiša pada i kapljice odskaču od kaldrme. Uskoro su mi noge bile potpuno mokre. Sad je svejedno da li ću otići ili ostati. Kakvi će ljudi biti sutra, bolji ili gori?

- Ružno vrijeme - kaže Mahmut, brišući lice maramom. - Ne volim kišu, ne volim vjetar, ne volim zimu. Nekako si jadan, kašlješ, bole te leđa, boli te duša. A ne volim ni ljetnu žegu, nisi nizašto. Ima li gdje god na zemlji kraj gdje je uvijek proljeće?

- Ne znam. Možda i ima.

- Ja nisam vidio. A da znam, išao bih tamo da živim. Ovako, nevolja. Ili te sunce prži, ili te zima reže. Ružno. Naročito kad je omorina. Da izludiš. Eto, sinoć, ja legao, a ono pritisnulo, vidim, promijenit će se vrijeme, ne mogu da dišem, ne mogu da spavam, a kasno je da izađem na sokak. Žena stenje, hukće, prevrće se. Smiri se, bog te ne ubio, kažem joj. Taman mi san na oči, a ti me probudiš.

Prevrćem se od muke, veli, vidiš kakvo je vrijeme, udavi. I ja, što ću, vidim, od sna nema ništa, oči ko fildžani, mozak se uzburljao, pa pustim mislima na volju, otjerati ih svakako ne mogu. Pa mislim, koliko li ljudi u ovom gradu sad ovako gleda u mrak, bez sna, kao ja, koliko li spava, koliko, da oprostiš, nešto radi, koliko se s dušom rastaje, koliko li se rađa. Koliko se rađa! I eto, dođe mi nešto da sračunam koliko je stanovnika u gradu bilo prije godinu dana, koliko će biti kroz godinu, dvije. Misli mi se brkaju i prepliću, kao kućine, nikako ih razmrsiti, pa ustanem, upalim svijeću i počnem da računam, na olovku. I evo kako je ispalo: u našoj kasabi ima oko šest hiljada domova, sa po troje djece, otprilike. Djeca za tri godine otežaju po tri oke. Osamnaest hiljada djece, puta tri oke, to je pedeset četiri hiljade oka ljudskog mesa. Moja začuđena misao je zastala nad tom ogromnom gomilom ljudskog mesa koja poraste za godinu dana. Nasmijao sam se:

- Pobogu, računaš ih na oke, kao janjce!

- Nisu to janjci, nego djeca, u tome i jest ono! I svake godine rastu i svake godine dolaze nova. Žetva može omanuti, ali ljudski porod neće. Sad ih je osamnaest hiljada, razumiješ li?

- Razumijem to za djecu, ali tebe ne razumijem.

Otresao je kišu s brade i s mokrih rukava i nezadovoljno zamahao glavom što ga ne razumijem.

- Evo što mi je palo na um: djece ima više nego odraslih. A roditelji su obično slabi prema djeci. Pazi sad: kad bi netko imao novaca, kad bi kupio nešto što je za djecu, pa to rasprodao, lijepe bi pare zaradio.

- Kad bi, kad bi! Okani se maštanja, molim te.

- Nije ovo nikakvo maštanje. Uskoro će vašar u Višegradu, i moglo bi se kupiti nekoliko tovara dječjih svirala. Po paru komad. Ako bi se uzelo tri hiljade, pa dobro, dvije hiljade, to je dvije hiljade para čiste zarade. Tko ne bi dao dvije pare za svoje dijete?

- Ima prećih stvari nego što su svirale djeci.

- Pa, kad ne mogu štogod preće, ljudi će kupiti svirale.

Zar će on cijelog života misliti o trgovini, o zaradi, o poslovima? A ovo o sviralama moglo je samo njemu pasti na um. I pametno je i glupo, i tužno i veselo, sve nekako istovremeno.

- E što ti možeš izmisliti, ne može nitko. Kakve su te sad svirale spopale!

- Nisu svirale, nego čista para. Prodaš po radnjama i samo metneš zaradu u džep.

- A odakle ti novac?

- Novac? E, to je ono.

Snuždio se i dugo brisao kapi kiše s poplavljenog nosa. Rekao sam, smijući se:

- To je ono cigansko: kad bismo imali brašna kao što nemamo masla, dobar bismo kačamak napravili.

- Pa, nije baš tako. Moglo bi se naći i brašno i maslo.

- Kako?

- Ti imaš.

- Ja? Dat ću ti sve što imam.

- Ako ćeš dati, onda nema brige. Ja odoh u Višegrad po svirale.

- Nemam ništa, čovječe božji! Odakle mi?

- Imaš očevu kuću.

A, to je on smislio! Neće mirovati dok me ne rastavi od ovog posljednjeg što imam. To je kod njega kao bolest. Šutio sam, on me poticao:

- Što kažeš? Ovako ti stoji mrtvo i nekorisno.

Ne kažem ništa i ne mislim ništa. Zaista stoji mrtvo i nekorisno. A ovaj posao nije loše smislio.

Ludo je, ali nije loše.

- Je li ti žao kuće?

Nije mi žao, nimalo mi nije žao. Ništa me ne veže za nju, osim nejasnih uspomena koje ne oživljam, odavno već nisam bio na zgarištu, ne vrijedi se vraćati na uzaludne uspomene da te boli pustoš. Treba prekinuti nepotrebnu vezu i predusresti mogući bol. Djetinjstva već odavno nema. Što čuvam na tom staništu duhova, gdje ni kosti pokojnika ne počivaju? Ni bol ne osjećam, samo prazninu. Zašto je ne zatrpati?

- Što misliš?

- Mislim, što bi bilo kad bi i ti propio novac kao Husaga. Od Bosanca se možeš svemu nadati.

- Bosanac stječe pamet pod starost, kad mu više ne treba. Nisam više za ludosti. Onda, pristaješ li? Znam tko bi kupio kuću.

- Sakrit ćemo od Tijane, naljutila bi se. Pa ako novac propadne, znat ćemo samo ti i ja.

- Neće propasti.

Rekao je to odlučno, kao da se zaklinje.

- Neprestano misliš o poslovima. Kako to da nisi založio kuću i dućan?

- Pa, znaš - odgovorio je snuždeno. - To je ženino.

Nadao sam se svemu od njega i da će slagati i prevariti i ukrasti, bio sam uvjeren da se pretvara nudeći da nam namiri izgubljeni novac, ali nisam vjerovao da će se ovako segaćiti s nama.

- Pa dobro - rekao sam ljutito - znači, lagao si da ćeš prodati dućan da nam vratiš novac. Znao si da smo budale i da nećemo pristati. Hvala ti, Mahmute, na takvom prijateljstvu.

- Ma ne, zaboga! - zamahao je mršavim rukama, kao da se brani od udaraca. - Nisam lagao! Govorio sam sa ženom da prodamo dućan, pristala je, tako mi boga! I prodao bih, da se Tijana nije onoliko naljutila. A ostalo bi i meni nešto, za svirale, ne bih tebe molio. Kako lagao, čovječe božji!

Đavo da ga nosi, nitko živ ne bi uhvatio kad laže a kad istinu govori. I sve mu je toliko zapetljano, zamršeno planovima, željama, računima, lažima i tko zna čime još, da se sigurno i on sam teško snalazi. On je istinit i lažan, pošten i nepošten, stvaran i nestvaran, bez međe i prijelaza i samo je tako cjelovit. Pa, neka ga! Ne mogu birati ljude kakve želim, niti u njima samo ono što je dobro. Moram da primim ili odbijem ljude koje mi život šalje, i ono što je u njima, nerazdvojeno. I možda bih grdno pogriješio kad bih prihvatio samo svece, kad bi ih i bilo, jer su sigurno nepodnošljivo dosadni. A kad sam još vidio kako mu je žalost zasjenila vodene staračke oči, zato što se pobojavao da će mu propasti prilika o kojoj je sigurno dugo sanjao ili zato što je iskreno vjerovao u svoju laž, suzbio sam svoju sitničavu srditost i vratio mu njegovu šašavu nadu. Eto ti je, ludi stvore! Ako ja ništa ne dobijem, ništa i ne gubim. A što ti dobivaš a što gubiš, nije moje da određujem. Moj pristanak, koji mu je vratio sanjanu priliku, neoštećenu, vratio mu je i sigurnost, istog trenutka, kao da ni traga žalosti i sumnje nije bilo u njemu. A samo tren je prošao kako je pokunjen gledao svoju nesreću. Taj fanatik jedne ludosti nikad nije duže sumnjao u svoju sreću, doći će, jednom, kad bilo i uvijek se prilagođavao čak i njenoj sjenci, kao da ga sigurno čeka na nekom uglu, na nekom životnom zaokretu. I shvatio sam da on mene ne vara. On ide svojim putem, za svojom željom, ne obazirući se na mene.

Sokakom, ispod kestenova, koraćao je serdar Avdaga kao da kiša ne lije, kao da je najljepše vrijeme za šetnju. Išao je naprijed i natrag, a onda bi stao, uvijek na istom mjestu, na istom odstojanju od nas i strpljivo gledao i čekao.

- Nekog čeka, tebe ili mene - rekao je Mahmut.

- Sigurno tebe.

- Zašto mene?

- A zašto mene?

Tako smo serdar-Avdagu velikodušno poklanjali jedan drugome, kad već nismo mogli izmoliti da ga đavo ukloni s naših očiju i s ovog pokislog sokaka.

- Hajde da vidimo - predložio je Mahmut. Nije mogao da izdrži tu neizvjesnost. Kad smo naišli pored serdara, lijepo smo ga pozdravili, nadajući se da će se na tom završiti.

- Kuda si pošao, Ahmete?

Mene je čekao!

- Ti, Mahmute, možeš svojim putem.

Bilo je to naređenje.

Mahmut me pogledao, zbunjeno se osmjehnuo, kao da mu je žao što me ostavlja s Avdagom ili mu je drago što njega nije zapala ta sreća i, uljudno pozdravivši, mršav, zguren, mokat, ali sigurno sretan, otišao niz sokak.

- Jesi li dobio mjesto?
- Nisam.
- Nisi? A zašto?

Šutio sam misleći kako je bezobzirno otjerao Mahmuta, ne stideći se svoje surovosti, možda i ne znajući da je surov. Svoju grubost nije ublažio ni osmijehom a kamoli riječju. Ljudi to i ne očekuju od njega, ne ljute se, ne vrijeđaju. Mislim na Mahmutov ponizni smiješak i snishodljiv pozdrav, uplašio se i nije ga zaboljela uvreda. I ja sam se uplašio! Morao sam da kažem: - Mahmut je moj prijatelj, idemo poslom, zašto si ga otjerao?

Nisam to rekao.

Dužnost mi je bila da ga obranim od poniženja. I sebe. A nisam. Progutao sam uvredu, možda sam se i ja osmjehnuo i sad me to peklo, kao rana. Stidio sam se svoga kukavičluka, a ipak sam mislio: dobro je što ništa nisam rekao, da ga ne naljutim. Oboje istovremeno! Dva čovjeka u meni, sasvim različita, potpuno oprečna, živjela su snažno u isti trenutak, jedan zadovoljan što nije na sebe navukao opasnost, drugi duboko nesretan što je đubre, i oba podjednako iskrena, oba u pravu. A samo trenutak ranije, pod strehom, mislio sam o dvojnosti Mahmuta Neretljaka kao o čudu. A svi smo isto čudo i pokora. Serdar nije ni slutio za moje muke:

- Od čega živiš ako ne radiš?
- Žena mi radi.
- To nije dobro, osilit će se. Muž mora da radi.

- Ne mogu da nađem posao.

- O, brate, ne možeš da nađeš posao! Hoćeš li da budeš bibliotekar! Mehmed Seida će otpustiti. Nije više nizašto.

- Neću nikome da oduzmem kruh.

- Oduzet će drugi.

- Za to neću biti kriv.

- E baš si budala. Ali ima i drugih mjesta. Hoćeš li da budeš pisar kod sudca?

- Da li mi to nudiš ili se šališ?

- Nudim.

- Ako nešto nudiš, onda nešto i tražiš.

- Malenkost.

- Da čujem!

- Onaj Ramiz, student, svašta govori u džamiji. Nadam se da se ne slažeš s njim.

- Ako govori svašta, kao što kažeš i ako je to svašta ružno, onda se ne slažem.

- Kadija traži da se sve zapiše što govori.

- I ja treba to da zapišem?

- Kadijine pisare će poznati i govorit će drugo.

- Pa, vidiš, Avdaga, glava me boli, evo već tri dana. Ništa ti zapamtiti neću.

- Ne moraš pamtit. Zapiši.

- A onda, Džemal Zafranija je nešto ljut na mene, neće mu biti pravo što meni daješ taj posao.

- Džemal-efendija mi je i naredio da ti ovo kažem.

Eto, kakvu budalu šalju na mene! Slutio sam, on mi je potvrdio.

- A što nije došao sam da mi to kaže?

- Ne znam.

- E onda mu reci da ne mogu.

- Možeš, samo ako hoćeš.

- Dobro. Onda neću.

- Nećeš?

- Neću.

- Kažeš, nećeš!

- Kažem, neću! Nikad se tim poslom bavio nisam, neću ni sad.

Vrdao sam i eto na što sam izvrdao! Začudo, nisam više osjećao strah. Ni njegov pogled nije prijeteći, kao što sam očekivao. Izgledao je iznenađen, gotovo zaprepašten. Bilo je to valjda prvi put da je ovo čuo i doživio. Ljudi nisu takvi, on sigurno zna da su drukčiji. Što je onda ovo?

Zbunio sam ga, ne nadajući se tome, ne nadajući se ničemu. Gledao me kao nerazumnog dječaćića, kao luđaka, kao prikazu. Čak se i osmjehnuo, ne vjerujući, kao da je

šala, čudan nesporazum i uskoro će sve proći, on nije dobro čuo ili ću reći da sam se šalio, ispričat ću se, a on će me izgrditi i svijet će opet biti uspostavljen u svom poznatom redu. Ali ništa nije prolazilo, izgubljenost je ostala, poremećenost je trajna, a on nema lijeka za to nepoznato stanje. Našao je samo staru, pohabanu riječ, okušanu bezbroj puta, ali je i ona zvučala neuvjerljivo:

- Pokajat ćeš se za to, Ahmete Šabo!
- Gore bih se pokajao da te poslušam.

Više zaista nije imao što da kaže. Šutio je i zurio u mene, izgubljen, a kad dođe sebi, mogao bi samo da me ubije ili da ode. Otišao sam ja, ostavivši ga ukočenog na kiši, pod kestenom i nisam se okrenuo da vidim je li pao mrtav od kapi. Kamo sreće! Bilo bi divno da se pretvori u kamen i da vječno ostane pod kestenom, nepomičan, kao spomenik vjernosti koja ništa ne razumije. Bilo bi divno, bio bi to spas jer me ledeni grč uhvatio u srcu čim sam se odvojio od njega. Pred njim nisam osjećao strah, sam sa sobom sturao sam se s nogu. Lijepo, ponio si se junački, sad ćeš to platiti. Ali se nisam kajao, nisam mogao, a strah neka čini svoje. Ne mogu biti nepošten, a ne mogu biti hrabar. Onda ću stradati u strahu a pošteno. Nisam znao da se i to može. Mahmut me sačekao na kraju sokaka.

- Ružno vrijeme, srećom.

Nije ni slutio kako je ružno vrijeme, ali zašto: srećom ?

- Zato što brzo završiste razgovor.

- Meni se učinilo dugo.

- Što je htio?

- Nudi mi posao.

- To je dobro.

- Ali da zapišem sve što ramiz govori u džamiji.

- To ne valja.

- Poslao ga je Džemal Zafranija.

- I što si rekao?

- Rekao sam: neću.

- Pogriješio si. Trebalo je da kažeš: ne mogu, nemam kad, bolestan sam, imam kijavicu, žena mi je sama, ruka mi je otekla, a ne: neću.

- Rekao sam što sam rekao. Mogu li sad vratiti riječ?

- Možeš. Ali ne treba. I neka si rekao.

Zaključak mu je neočekivan, kao i uvijek. Objasnio ga je ovako:

- Jest da je glupo, ali je pošteno. Sad će ti se nasloniti na kosti, ama neka vidi da nismo svi kukavice. Ja nikad nisam smio tako reći, a želio sam, ne umijem ni kazati kako sam želio. Teško je cijelog života biti kukavelj, jest, doduše, da ćeš duže živjeti, ali ne znam da li vrijedi. Za mene vrijedi, jer ne mogu drukčije, pa i ne pokušavam. Skrešem, opsujem, kažem: neću, kažem: hoću, za inat, sve u sebi, ne smijem glasno, u sebi, da se ne rasprsnem od muke. Ali to nije ono pravo, dok ne izađe iz tebe. Iz tebe je izašlo. Naškodit će ti sigurno, ali, brate, halal ti vjera. Da si pametan i da si malo mislio, nikad to ne bi rekao i spavao bi mirno, a ovako ćeš čekati sjekiru za vrat, pa i ja s tobom, jer je mene kačilo i bez tebe, a sad će misliti da smo isto. Pa vala, neka, ne žalim. Što god bude, bit će s prijateljem.

Velika muka, a tanak ponos. Hrabar je, ipak. Kažem mu u šali:

- Kud se ne sprijatelji s kakvim muftijom, a ne sa mnom!

- Vala, džaba ti ga bilo. Za korist, ne kažem. Bilo bi bolje. Ali za dušu, da mi je drago kad sa sjetim, ti si mi potaman. Kojekakav, ali ljudevan. Od tebe i zbog tebe samo šteta i strah, ali neka!

Sjetio sam se kako je govorio o svojoj ženi. Tako bi mogao i o meni, rekao bi otprilike ovako: luda, nikakav, tri ovce ne bi umio sačuvati, jad i golja, sad je budalast ali je ranije bio još budalastiji, upropastit će svaku priliku koja mu se ukaže, uletjet će u svaku zamku koja mu se namjesti, nevolja i sebi i onima oko sebe, ne, zaista, boljeg prijatelja ne tražim. Ali sad nije imao vremena za takvo izražavanje ljubavi, kojeg bih se rado odrekao u korist svoga neprijatelja. Zbunila ga je serdar-Avdagina prijetnja, a još više moj odgovor, ali nije zaboravio na posao. Zurio je da prodamo moju spaljenu kuću. - Dok ti se nije štogod dogodilo - rekao je ozbiljno.

Završili smo posao, ugovorili prodaju, obavili potrebne stvari na sudu, sve na brzinu, kao da sam se spremao na bijeg. Zato što sam iznenada osjetio žaljenje, nizašto, ta pustolina mi ne treba, ah eto, nekakvu vezu sam prekidao, odvajao sam se konačno od nečeg što nije ni postojalo više, postojalo je nekad, možda. Što bih s tim? Da čuvam sjenke?

Pod ovim našim nebom veze se često prekidaju i od pojasa pojasu ne ostaje mnogo. Ali u jednom trenutku sam zaželio da sačuvam te sjenke, poslije mi je bilo žao što nisam poslušao svoju slabost. A kajao bih se i da sam poslušao, zašto da me muči prošlost koje više nema. Mahmut je napregnuto čekao da primim novac i ne sluteći o mojim mukama, srećom, jer bi ga kap udarila da je znao koliko se kolebam. Kad smo sve svršili, Mahmut se ispravio, odahnuo, sinuo, vedar i poletan, a ja sam se uvukao u sebe, potišten, ali on to nije vidio od sreće. Kupac je gledao u nas začuđeno i pisar u sudu je gledao začuđeno, kao u dvije budale, što smo i bili. Jedna luda prodala je jeftino jedino mjesto mogućih uspomena na svoje mrtve, da bi novac dala drugoj luđi, za najšašaviju stvar na svijetu, za hiljadu bezvrijednih dječjih svirala.

Mahmut je otputovao sutradan u rano jutro, ne znam kako je i noć prespavao, od nestrpljenja, od planova, od snova. Vratio se drugog petka, oslabio, neispavan ali sretan, s hiljadu i po svirala. Put, gladovanje i štednja su ga ubijali, a nada vraćala u život, i evo, sipljivi pobjednik, na kraju snaga, jedva vukući zgrčenu nogu, ponosno je ušao u kasabu, klimav kao trula taraba, sigurniji u sebe nego ikad. Rasprodao je robu po dućanima, ne baš onako povoljno kako je računao, uredno mi podnio obračun i jedva primio novac za trošak putovanja, sretan zbog prve trgovačke zarade u životu. A u gradu, u čaršiji, u mahalama, po kućama, hiljadu i pol Mahmutovih svirala pištalo je na dječjim ustima, dižući takvu larmu, da su golubovi bježali u strahu, a ljudi se hvatali za glavu od muke. Mahmut je hodao sretan što je gradu darovao ovu zaglušnu svirku a djeci ludu radost, a ja sam se smijao i pomalo stidio, krijući da sam i ja kriv za ovaj urnebes. Smijao sam se, a tuga me obuzimala.

U što se to pretvorilo stanište mojih uspomena? U piskavi zvuk dječjih svirala! Nisam to smio učiniti. Ta pustolina mi je bila potrebna, vezivala me s djetinjstvom i sa životom iz koga je moj protekao. Morao sam sačuvati sjenke, da ne ostane prazna misao, bez traga i uporišta i tuga zbog izgubljene prošlosti. Moje i njihove. Sada, sam, opet sve počinjem iz početka.

10. Mladić čista srca

Ostao sam u kavani duže nego obično i mnogo duže nego što sam namjeravao. Nisam imao srca da odem zbog Mahmuta Neretljaka: veselio se svom trgovačkom uspjehu i častio svakoga tko bi našao. I mrak je pao, i poziv na večernju molitvu se čuo s Begove džamije, a Mahmut je pio i častio, ponosan i oduševljen već danima, nikako da se navikne na svoj jadni uspjeh. Pričao je neprestano, hvalio se, dobrodušno se smijao na sve otvorenije i sve otrovnije podsmijehe, ne primjećujući ih, i izdašno trošio novac zarađen na sviralama. Bio sam ljut zbog ovoga što čini i začuđen što ismijavanje prima kao šalu. Hvalili su, tobože, njegovu pamet, kako se samo sjetio djece i svirala, a nijednom trgovcu to nije palo na um, pitali ga kakav je novi posao smislio, da se oni u to ne upuštaju, jer je s njim teško izaći na kraj, preporučivali su mu da proda dućan, nije on za male poslove i čudili se što je dosad krio svoje sposobnosti. Oznojen, zagrijan pićem, ponesen srećom, Mahmut se prijateljski povjeravao ljudima da ga je dugo pratila nesreća, a kad te nesreća uzme na zub, bađava ti je i pamet i sposobnost, ništa ti za rukom ne polazi. Ali se namjerio na dobrog čovjeka koji je vidio što on vrijedi, i kao da je čini odmah nestalo. Sad je stao na svoje noge, na malu stopu, doduše, ali stao, našao je oslonac i nada se da je kobi nestalo, zato što mu je jedan čovjek povjerovao. Nitko ne zna, možda samo on, kolika je to pomoć kad ti netko povjeruje. Kao da ti srce osnaži, kao da ti kičmu učvrsti. Smislio je nekoliko poslova, dobro ih je smislio, i nada se da će uspjeti. U poslovima nikome neće smetati, toga neka se nitko ne boji. Svakome će pomoći i savjetom i novcem, koliko bude mogao, jer želi da sa svima bude dobro i da sa svakim živi u ljubavi.

U zadimljenoj kavani ljudi su se glasno smijali, udarali ga po mršavim ramenima da se povijao kao šibljika i posprdno zahvaljivali na dobroti i velikodušnosti. Smučilo mi se.

- Hajdemo - zvao sam ga. - Dosta je bilo.

- Nije dosta. Ne mogu ostaviti ljude danas.

A onda mi je šaptao, lukavo namigujući, da su mu sada ovi ljudi potrebni zbog poslova. Pomoći će i oni njemu, i on njima, zaradit će pare. Nije mu zbog para, nego zbog drugih stvari. Kojih stvari? Kojekakvih. Svatko nosi ponešto na duši. Pa eto, kako da kaže, prijatelji smo, što da krije od mene: mora zaraditi da začepi usta onom psu. Kojem psu? Svome zetu, karadžoz se njime ozetio. Kad mu se kći udala, Mahmut je obećao bisernu grivnu i struku dukata, bilo je to prije onoga dok je mislio da će cijeli život provesti u gradu i da će se obogatiti. Zet je tražio, zato je obećao. Ako uzimam ružnu, ne moram голу, rekao je otvoreno. A nije bila ružna, bog mu je svjedok, sličila je na majku. Bisere kupio, dukate nije mogao, zbog onoga, i zet mu krv popi. Grđi ih, kune u kamen, što se vezao za prosjake, ženu tuče, a kako otac da gleda nesreću svoga djeteta? Dođe mu da ga ubije, ali bi tako unesrećio i sebe i svoje. Da nemaju djece, vratio bi je kući, da odahne, da proživi kao čovjek, ali imaju, troje, stekli su ih ni sami ne znaju kako, sva u svađi i neslaganju, a ni ona neće da odbjegne, zbog sramote. E pa, nabavit će on te proklete dukate, neka se zasiti krvnik, neka mu se dijete smiri. Ni bolesti neće dati na sebe, ni nemoći, ni smrti čak, dok ne oduži taj dug!

Ta priča mi je zaustavila dah. Zar je toliko ozbiljan razlog njegove ludosti? Onda to nije ludost, nego golema tuga. Bio sam nepravedan prema njemu, i suviše. Ništa mu ne bih mogao pomoći, ništa olakšati, ali sam bio nepravedan. A onda sam posumnjao u istinitost te dirljive priče. Kako bi Mahmut mogao sve dosad kriti takvu muku? Zar je ne bi otkrio da nam smekša srce? I zašto nikad nije rekao da ima kćerku? Odakle sad kćerka? Tko zna zašto mu treba ta laž. A ako nije laž, onda je možda nekad i bila istina, ali se iskrenula u varanje samoga sebe. Kćerku i zeta je izmislio, ili svoju muku s njima, i uzaludno je tragati za istinom. Uzaludno ga je i zvati da prekine svoje slavlje. Ovo je njegov veliki trenutak, dugo očekivan.

Ne znam da li ga je zamišljao u mnogim godinama nevolja, da li je pripremao riječi koje će izgovoriti, i zadovoljstvo koje će sebi pružiti, kad jednom uspije u životu. Nije uspio, znaju to svi, zna i on, ali mu je suviše dugo da čeka pravi uspjeh, pa je ovaj jadni početak zamislio kao uspon prema željenom cilju. Nije to cilj, toga je svjestan, cilj je mnogo veći. Ali je prvi korak uspješan, slobodan, pun obećanja. Čini su pale, kob ga je milostivo ostavila na miru, sejtanima je dosadilo da mu podmeću klipove, a sad ostaju samo njegova vjera u sebe i

njegova sposobnost, da bi dohvatio sagledljivu sreću. Ne radi novca, bog mu je svjedok. A radi čega, to bi i on teško mogao objasniti. Možda zbog prava koje je platio ove noći da sjedi s ljudima zajedno, ne iza vrata, kao uvijek, da govori o sebi kao i ostali, da sluša njihove podsmijehe primajući ih kao prijateljsku šalu ili kao pohvalu, da osjeti ili izmisli njihovo poštovanje. Sve to prima, ganut, zahvalan, sve možda i podsmijeh, samo neka nije kao drugih večeri, neka nije kao klupa, kao zid, kao pas. Pa ako je njegova moć večeras i privid, sutra će biti stvarnost i on nema što da žali. Ovo sjedenje s ljudima, rame uz rame, u lijepom razgovoru, to nije privid. A ako sutra opet ničega ne bude, ostat će sjećanje. Ali Mahmut nije mislio tako daleko. Možda ima i pravo. Njemu nije važno kako jest, nego kako on misli da jest. I hvala bogu što je tako. On je večeras drugi Mahmut Neretljak, željeni, godinama sanjani, bez sipnje u prsima, bez grčeva u nogama, bez skrivenog jada u srcu. Šteta što varka neće potrajati duže.

Nije se naljutio kad sam rekao da idem kući, nije me ni zadržavao, velikodušno mi je mahnuo rukom, kao da me otpušta. Večeras nije sam. Dosad sam, za nevolju, zamjenjivao ove ljude, i ovaj razgovor, i ovu toplinu. Sad može bez mene. Neka mu bude, sutra će me opet naći.

Požurio sam kući, mrak je sve crnji i sve hladniji, sokaci tamni i pusti, ljudi su se sklonili u kuće, otjerao ih je mrak, kao ptice. Tijana me čeka u praznoj sobi, sama, nije pravo što je ostavljam samu, reći ću joj da neću više, mada to činim iz obzira prema drugima, ali što me se tiču drugi, što me se tiče Mahmuit Neretljak i njegova ludost, za svakoga imamo razumijevanja osim za svoje najbliže, smatramo da nam njihova vjernost prirodno pripada, kao vlastita koža. Nadam se da me neće dočekati ljutito, jer joj onda neću priznati da sam kriv i puhat ćemo jedno na drugo sve do lijeganja. Propast će mi uživanje u lijepom kajanju i pjenušava sreća zbog svoje dobrote. I zbog njenog praštanja. Bit će divno ako bude pametna i ne prekori moju nepažnju. Ako bude tražila svoje pravo, osporit ću joj ga i neću priznati svoju krivicu, baš zato što sam kriv. Ali to hoću da kažem ja a ne ona. I posvađat ćemo se, ona će plakati i nabrajati moje bezbrojne grijehe, ja ću bjesniti i zazivati bogove za svjedoke, da sam najnesretniji od svih ljudi i da me nitko ne razumije. Poslije ćemo se izmiriti, iznenada, i bit će lijepo, kao poslije kiše, kao poslije grmljavine. Bit će lijepo, ma kako me dočekala.

Pred ulazom u dvorište presreo me Mula Ibrahim, advokat, moj nekadašnji prijatelj i poslodavac. Hodao je, tobože šetajući, to je korisno pred spavanje, i sigurno je u mraku dobro naprezao oči da prepozna moju sjenku, da mu ne promaknem.

- Uđi - šapnuo je i sakrio se u tami dvorišnog prolaza.
- Sigurno si čekao dugo. Obično se vraćam ranije.

Rekao sam to samo da nešto kažem, da prikrijem čuđenje što ga vidim ovdje i u ovo vrijeme. Osjetio sam i strah. Što se to dogodilo? Prijeti li mi neka opasnost? Ali sam se odmah umirio, pomislivši da on ne bi došao ni u blizinu moje kuće kad bi postojala i slutnja opasnosti. Iza njega možeš mirno ići po zaleđenoj rijeci, kao iza lisice.

- Je li te tkogod pratio? - upitao je oprezno, ne odgovorivši na moju zbunjenu riječ o zakašnjenju.

- Zašto bi me netko pratio?
- Razgovarao sam danas...

Prošao je moj susjed, ulični čistač, pijani Žučo.

Mula Ibrahim se pribio uza zid i ušutio, sakrivši se iza mene. Nasmijao sam se:

- Čega se bojiš? Pijan je, ne bi prepoznao ni sebe, da se vidi u ogledalu, a, kamoli tebe.
- Danas sam razgovarao sa Šehagom Soćom o tebi. Sam je pitao - dodao je pošteno.
- Što Šehaga ima da pita za mene?
- Mogao bi ti pomoći. Rekao je da dođeš.
- Kako će mi pomoći?
- Može ti naći posao. On može sve.
- Što bi tražio od mene za tu uslugu?
- Ništa. Spomenuo te, pričali smo o tebi, ispričao sam ono što znam, i eto, rekao je da ga posjetiš. Otiđi, svakako.

- Možda ću i otići.
- Ne možda, nego sigurno.
- Dobro, sigurno.
- Imaš li novaca?
- Imam. Hvala ti.

- Eto, samo to. Nikome ne govori da sam dolazio.

Pogledao je iza kapijskog direka, da ga tko ne vidi i zakoračio u mrak. Gledao sam za njegovom sjenkom što se stapala sa mrakom i želio da potrčim za njim, da ga upitam zašto je dolazio ovamo, krijući se tamom, premro od straha. Smiješan je ovaj njegov strah od svakoga, od ničega, ali za njega nije ništa manji zato što je nama smiješan. Bila mu je potrebna velika hrabrost da se uputi prema mojoj kući i da razgovara sa mnom odbačenim, nepriznatim, makar i ovako škrto, kao da mi je mahnuo rukom u prolazu.

Zašto se brine za mene? Da li zbog sjećanja na Dnjestar, kad sam ga oteo od smrti, ne misleći na svoju? Objasnio sam mu da to nisam učinio ni iz dobrote, ni iz sažaljenja, ni zbog svjesne odluke. Bio je to nerazmišljeni čin, kao da sam pamet izgubio, i nisam znao što radim. Mogao sam isto tako da ga ostavim u bujici, bez razloga i bez sažaljenja. Zato mi ne duguje ništa, rekao sam mu to davno. Ali se ne pamti razlog nego čin. On pamti moj čin i svoj strašni trenutak, kad se uneredio od straha, raspamećen, pred smrću čiji je ledeni dah već osjetio. A nekakva luda je uporno vukla čamac kroz pobjesnjele valove, zbog njega, nepoznatog (a ja mislim da sam se samo držao za dasku, da ne propadnem). Sigurno se tada najiskrenije u životu molio za život drugog čovjeka, makar dok ne izađe na obalu, i za pobjedu nad smrću, njegovom i svojom. I nikada nikome nije želio toliko sreće kao njemu, jer mu je od njega sve zavisilo. Zapamtio je sve, i tu ludu rijeku, i taj ludi predsmrtni trenutak, i tog ludog mladića, a poslije, ni otriježnjen, nije mogao zaboraviti da samo njemu i čudu duguje život. Prvi život mu je dao otac, u Sarajevu, ja drugi, na Dnjestru. Onaj nije želio, za moj bi dao i dušu. Morao je zapamtiti roditelja, naročito važnijeg. Doduše, mogao je i zaboraviti, mnogi zaboravljaju, ali je njegova nevolja što je dobar čovjek i želi dobro dobrim da vrati. A ljudi su ga natjerali da dobro vrati nezahvalnošću. I možda je njemu bilo teže nego meni. Sigurno je bilo teže. Ne zaboravlja, došao je večeras, iako se boji. Nije smio da poruku pošalje po nekom drugom. Došao je sam. Za njega je to isto kao da je jurišao na utvrđeni sanac.

Želio sam, nekad, da ga usred noći probudi stid i kajanje zbog nezahvalnosti, a eto, možda je njegova duša prostranija nego što sam mislio, pa se nosi čak i sa strahom koji bjesni u njegovoj krvi. Neka ti je bogom prosto, pomislio sam. Onda kad je digao ruke od mene, nemajući hrabrost da me spase, zbog drugih. Neka ti je bogom prosto, kažem i sad, samo blaže i toplije nego nekad. Nije mogao da ostavi svoj mučni strah kod kuće, nosio ga je u sebi cijelim putem, kao vatru na košulji, kao zmiju oko vrata, kao groznicu u tijelu, i sigurno je taj strah bivao sve teži, nikako lakši, dok je prilazio zabranjenom mjestu. I došao je, oprljen vatrom, izgrižen ujedima, izranjavan ubodima, iznutra, iz samoga sebe, da mi, kao ratnik, donese vijest o pomoći. Neka ti je bogom prosto, poštenu čovječje, kome ne dozvoljavaju da to bude: izvršio si dužnost, umirući od straha. Počinjem da cijenim tu vrstu hrabrosti. Ona je možda i veća nego kad straha nema.

Ispričat ću Tijani smiješnu priču o junaku koji je to postao zbog straha i o poštenju rođenom iz stida. Sada, dok se vraća, pošto je učinio ono što nije pametno ali je pošteno (kako bi rekao Mahmut), strah mu je još veći, ali i zadovoljstvo samim sobom. A možda i nije, možda se već kaje zbog nerazmišljenog postupka, ali ja to neću znati i zapamtiti ću samo njegov podvig.

Kad sam ušao u sobu, zastao sam na vratima, iznenađen. Tijana nije bila sama, na sanduku je mirno sjedio serdar Avdaga. Lakše bi mi bilo da sam ugledao kurjaka. Je li Mula Ibrahim znao da je Avdaga u kući? Onda je njegova hrabrost još veća. Pogledao sam Tijanu bez riječi: Što hoće ovaj? Odgovorila mi je tobožnjim osmijehom: otkud znam! Pozdravio sam se s Avdagom, očekujući da objasni zašto me obradovao svojom posjetom. Ali se on nije žurio da ista kaže, kao da je sasvim prirodno da upadne nekome u kuću, nepozvan i neočekivan.

Ali, nije bilo prirodno, čak ni njemu, čini mi se, izgledao je zbunjen, zato je šutio i značajno se nakašljavao, smrknut i ukočen. Rekao je samo da se nadao... khkh... da će me zateći kod kuće, mrak je već davno pao... khkh... pa sam morao da objašnjavam, više zbog Tijane nego zbog njega, kako Mahmut slavi svoj trgovački uspjeh, i bilo mi je žao da ga ostavim.

- Jad - rekao je Avdaga kratko.

- Nimalo gori od drugih - odgovorio sam. A Tijana, nezadovoljna i Avdaginom primjedbom i mojim odgovorom, rekla je da je Mahmut dobar čovjek, samo nesretan. To je njeno najveće opravdanje za svakoga.

Za Avdagu je to najgora pokuda. Sigurno misli: da išta vrijedi, uspio bi u ma čemu, a ne bi ostao fukara. Dobar ne može biti kad je lopov. A nesretan je zato što su ga uhvatili. Svi su ljudi mogući krivci, a oni koji su osuđivani kao krivci ne mogu nikad više biti pravi ljudi. Ništa nije rekao, samo je zejtanjavi pogled prenosio od mene do Tijane, kao da ne razumije o čemu govorimo. I još gore, ne zna kud da nas smjesti: nismo ni zlikovci ni ljudi od reda. Pa što smo onda?

- Čudni ste vi ljudi - rekao je zamišljeno, sabljajući se na sanduku, kao da ga nešto pritiskuje.

Znao sam da nas sad određuje i smatrao sam da je bolje ne pogoršavati svoj položaj u njegovoj glavi, i ne učiniti ništa što bi ga ozlovoljilo. Bolje da ostanemo čudni i nejasni nego sumnjivi. Njegovi ga preziru, ali ga puštaju da održava strah među ljudima, i on to čini sasvim pošteno, slušajući svoju strogu savjest, koliko i svoje gospodare. Više je volio da kazni stotinu nevinih nego da pusti jednog krivog, ali je svakome nalazio krivicu po svojim mjerilima. Zato sam ostavio da njegova troma misao mirno odleži, neuznemirena ničim što bi je usplahirilo. Ali Tijana nije mislila tako. Ona ne može šutjeti na nepravednu riječ, makar nakon toga i umrla od straha, i nikad nije uzela nauk za poslije.

- Zašto smo čudni? - upitala je oštro i ja sam znao da je sad ništa ne može zaustaviti. - Jesmo li čudni zato što nikome nismo učinili zlo, što nikoga nije zaboljela glava zbog nas, što nikome nismo nanijeli nepravdu? Ili smo čudni što mirno podnosimo nepravdu koja je nama nanesena? I što bi trebalo da učinimo, Avdaga, pa da ne budemo čudni? Da psujemo, kunemo, da se tužimo, da mrzimo ljude, da o zlu radimo?

- Kud ti ode!

- Jesmo li čudni što nam u kuću dolazi prezreni Mahmut Neretljak? Kažeš za njega: jad. A vidiš, kad nas je nesreća pogodila, nesreća kažem, jer druge riječi nemam, nitko za nama ni glavu nije okrenuo, nitko nam nije pomogao, jedino on. Bogzna što bi bilo od nas bez njega. Kruh nam je donosio od svoje sirotinje, to mu nikad zaboraviti neću. I sad je on jad, a mi smo čudni! Gdje ti je srce, Avdaga? Što hoćeš od nas?

U početku su me uplašile njene oštre riječi, ali kad sam vidio koliko ga je zbunila, uživao sam i u njenoj oštrini i u njegovoj zbunjenosti. On se, izgleda, izgubi čim ga se netko ne boji, evo već drugi put to vidim. Možda zato što smo mu nejasni, što nas još nije odredio, pred onima koje smatra krivcima sigurno se ne zbunjuje. A možda je nesiguran pred ženom. Stari neženja, koji je sa ženama, tim tajanstvenim sojem, progovorio svega nekoliko riječi, sad je vidio što je to ženska glagoljivost, i još iz tako lijepih usta. Gledajući je začuđeno, Avdaga se okretao prema meni, kao da traži pomoć. Ali pomoći nije bilo, zadovoljno sam gledao kako se peče na jakoj vatri, i želio mu još veće muke. A ona je, naljućena uvredom, pokrenuta riječima, samo čekala da on kaže što bilo, pa da nastavi svoju litaniju, da se na njemu naplati za svu gorčinu posljednjih mjeseci.

- Ja sam mislio...

Ne bih rekao da je išta mislio, sve je u njemu ispreturala. Možda se pokajao što je upao ovamo (još ne znam zašto), a možda nije mogao na to, zbog čuda što ona ne osjeća strah pred njim, kao drugi, što ne bira riječi koje će mu reći, kao drugi, što ne misli na njegov krvavi posao, kao drugi. A bez tog straha, koji nosi nad sobom kao barjak, što lebdi oko njega kao oblak, bez tog mača što sasijeca ljudima hrabrost, on je razoružan i nemoćan. Neka mu je bog milostiv, ali sad su mu se i one dvije jedine misli koje ima upopriječile u glavi, kao dvije kosti u grlu.

Odlučio sam da mu pritekнем u pomoć, iz straha da se ne počne spašavati surovošću, kako ne bi ostao ponižen. Krajnje je vrijeme da to učinim, možda je trebalo da se umiješam i ranije.

- Da nisi malo nepravedna, ženo - rekao sam pomirljivo, nadajući se da će me shvatiti. - Avdaga nije mislio ništa hrđavo.

- Ne znam što je mislio, znam što je rekao. Pa ako neće da nam pomogne, zašto nas vrijeđa?

- E pa, ne vrijeđa, nemoj ni ti tako.

Sad je Avdaga došao do riječi:

- Drugo sam mislio, ne to o čemu ti govoriš. Mislio sam: niste baš bogati.

- Slobodno reci da smo sirotinja. Je li to grijeh?

- Nije grijeh. Ali sam mu nudio mjesto. Odbio je.

- Neću da upropastim čovjeka, Avdaga.

- On je sebe svakako upropastio.

- Što onda hoćeš od mene?

- Ništa. Samo, ne znam, ne razumijem, odbiti mjesto a biti ovakva sirotinja.

Eto što njega kopka! Ali kako da mu to objasnim? Ne mogu da budem nepošten, nisam zvijer, ništa mi čovjek nije učinio... Što god bih rekao, kao da bih govorio o njemu. A čini mi se da zbog sebe i pita. On ubija ljude, uvjeren da čini poštenu stvar. Ja ne znam da li sam i u ratu ubio nekoga, a kad bih vidio mrtvace poslije bitke, jeza me podilazila od pomisli da koji od njih nije pao od moga metka. Kad bih mu to rekao, mislio bi da lažem, ili da sam potpuni slabić. Ne bi mi vjerovao ni zbog toga što poznaje dosta, veoma mnogo bezobzirnih ljudi.

Nikako nije mogao sebi da objasni zašto sam odbio njegovu ponudu. Dobio bih posao, od mene ne traži mnogo, pa čak nitko ne bi ni saznao da sam nešto ružno učinio. Samo bih ja znao, a ne vjeruje da bi mi to smetalo! Da sam mu spomenuo savjest, ne bi razumio. Njegova savjest je državna i ne zna da može biti i svoja vlastita.

- Vidiš, Avdaga, najteže je objasniti ono što je najjednostavnije - pokušao sam da nađem rupu u njegovom oklopu. - Eto, da li bi ti, recimo, ubio čovjeka da bi uzeo njegov curak, ili konja, ili imanje?

- Ne bih, bože sačuvaj.

- Pa zašto misliš da bih ja to učinio?

Šutio je neko vrijeme, pa zatresao krupnom četvrtastom glavom.

- To je drugo.

- Ili misliš da Mehmed Seida nije grehota izbaciti iz službe?

- Mehmed Seid nije više nizašto.

- Sigurno misliš da nije grijeh ni Ramiza uništiti?

- To će drugi odlučiti.

- Ali misliš da nije grijeh. A zašto? Zato što je netko rekao da je opasan po državu.

- On je protiv države.

- Teško državi za koju je opasan jedan jedini čovjek - rekla je Tijana narogušena. - A nije on opasan po državu, nego po nekoga tko misli da je država.

Sad sam se i ja začudio njenim riječima, a ne samo Avdaga.

Očima sam joj davao znak da prestane, da se stiša, opasno je prešla dozvoljenu granicu, ali ona nije vidjela moje žmirkanje, niti je više vodila računa o ma kakvoj granici.

- Je li moj otac bio opasan po državu? - nastavila je ogorčeno, otkrivajući razlog svoje žestine. - Ne, ni za koga on nije bio opasan. A opet su ga ubili. Nekome su naredili, i taj je poslušao. Možda samo zato što je nešto rekao u piću, ili se nekome učinilo da je rekao. Tuđi život je jeftin, Avdaga. Mnogo ih je koji nikoga neće požaliti. Pa zašto i od poštenih ljudi stvarate zlikovce? Neka ostanu makar za čudo.

- Kao rijetke životinje - dodao sam, smijući se, kad već nisam mogao ništa drugo.

- A tebi hvala što si nas posjetio. Ali ako si dolazio da Ahmeta nagovoriš na ružno djelo, uzalud si dolazio. A sad je vrijeme da se spava. Kasno je.

Tako ga je istjerala, nimalo obazrivo.

Ne znam što bi Avdaga učinio da sam ja to rekao, na nju se nije ni namrštio. Samo je premještao duge noge i ruke, kao da nigdje nisu na svome pravom mjestu. Činilo mi se da je i ranije htio da ode, ali ne zna kako, da ne bi ispalo ni kao poraz ni kao prazna srdžba. Izabrao je najnerazumniji način: pogledao me, pokazavši glavom na Tijanu, i nespretno se osmjehnuo, bez riječi, kao da mi kaže: takva li je ona! I kako mu je izgledalo da se lijepo izvukao, ustao je, udarivši se po stegnima, i rekao, opraštajući se (mislio sam da se ruga, ali ne, bilo je sasvim ozbiljno):

- Lijepo se narazgovarasma. Ne zamjerite.

Baš se lijepo narazgovarasma, kao da smo se motkama mlatili!

Ali ne bih rekao da je otišao uvrijeđen. Tko zna što je ušlo u njegovu otpornu glavu, a što mu je samo prolepršalo pored ušiju. A onda mi je palo na um da je čak mogao osjetiti poštovanje prema nama, zato što ne pristajemo na podlost, i što mu kažemo što mislimo. Možda, jer Avdaga je surov ali nije pokvaren, ne zna za milost ali nema lukavstva. On je izvrnuti, unakaženi narodski čovjek, koji drukčije ore i kopa nego njegov otac, ali je nešto ljudskog moglo da se zadrži u njemu. Neko zrno, neka naplavina, neko blijedo sjećanje. Ali sve ovo govorim napamet, jer ne znam kakva se čuda događaju u duši jednog dželata.

Ispratio sam ga do sokaka, ne znajući što da mu kažem. Nisam htio da ublažavam ni da utvrđujem ono što je rečeno.

- Žena ti je opasna - rekao je, pošto smo sišli niz stepenice, da ga ne bi čula, pomislio sam. - Sad znam zašto nisi pristao. Zbog nje.

- Kako zbog nje? Odgovorio sam ti odmah, ne pitajući nju.

- Ne bi joj smio na oči da si pristao. A ja se čudim: zašto? Vidio sam zašto. Hvala bogu što se nisam ženio. Nego, nisam ti rekao zašto sam došao.

Dobro se sjetio, makar i na kraju.

- Poručio ti je Džemal-efendija da dođeš sutra u Begovu džamiju, u podne. I rekao je da nemaš pravo, ne ljuti se na tebe.

- Zašto da dođem u džamiju?

- Bit će sva ulema. Govorit će se o onom studentu, Ramizu.

- Što će se govoriti?

- E, to ne znam. A Ramiz je zatvoren u tvrđavi, jesi li čuo?

- Kada?

- U prvi mrak. Uхватili su ga ljudi kojima je govorio. I predali vlastima. E tako, i dođi, sigurno.

Pošao je, pa se vratio.

- Kad sam došao, tvoja žena nije bila sama.

- Nego?

- S Osmanom Vukom. Otišao je kad sam ja došao.

- Sigurno me nešto tražio.

- Možda te i tražio. Samo da znaš.

Nije vjerovao nikome, kako bi vjerovao ženama. I upozoravao me da pripazim, ali s te strane sam miran, hvala bogu.

Avdaga je otišao u mrak, a mene ostavio rasturena, zbog Ramiza. Govorio je kako misli na obitelj i kuću, sad misli još vrelije. Mrzio je sve Avdage ovog svijeta a još više njihove gospodare, ponižene je pozivao u borbu protiv njih, a mislio je na toplinu prijateljskog razgovora. I na djevojku je mislio. Sigurno joj sada u tvrđavskom zidanu, zatvorenih očiju, govori kako su ga surovi ljudi vukli večeras, ne njegovi, oni su ga čekali u džamiji, kao i svake večeri, i kako misli na njih, i kako misli na nju, jer su mu ostavili samo misao. Sad je sam, užasno sam, i možda se sjeća željenog prijatelja, možda i mene, možda njegova misao oblijeće oko moje glave, a ja je ne vidim, samo slutim. Ne znam kako mu je, možda pusto i teško, možda je crna praznina oko njega, u nedogled, on je mislio na svakoga, na njega ne misli nitko. On bdije, uznemiren, ljudi spavaju. A može biti i da se varam. Možda je njegovo lijepo srce zadovoljno što je učinio koliko je mogao, možda vjeruje da ljudi ne spavaju zbog njega, sjeme njegove riječi klija u njima, možda je uvjeren da će neki drugi Ramiz zauzeti njegovo mjesto i boriti se za ljudsku sreću. Ne mogu svi ljudi biti sebični i uplašeni. Vidio sam ga kao sitnu svijetlu točku u mraku ove noći, u mraku ovoga svijeta, i činilo mi se da mi je taj nepoznati mladić najbliži čovjek na zemlji. Uzalud je, ne mogu pomoći ni njemu ni sebi. I ma što je učinio, svijetla točka će se pretvoriti u puhor, a moja večerašnja tuga zbog njega postat će sjetno sjećanje. Ali sad me u grlu guše suze zbog kobi ovoga svijeta. Samo, neka to ostane u meni. Ne mogu uzbuđenu Tijanu uznemiravati novim uzbuđenjem.

- Je li štogod rekao? - upitala je, misleći na Avdagu.

I ja ću misliti na njega, da ne mislim na Ramiza.

- Kaže da si opasna.

- Možda sam pretjerala. Nije trebalo da govorim onako.

- Zašto nije trebalo? Govorila si istinu.

- Ne, ne, pretjerala sam. Nisam baš ispala pametna.

Uzalud sam je uvjeravao da je bila u pravu i da je zbunila Avdagu. I kasno mi je palo na um koliko griješim: da sam joj zamjerio što se zatrčala, branila bi svoj stav. Ali kad nije trebalo da se brani preda mnom, počela je da se optužuje. Grdila je sama sebe i istovremeno željela da je branim, a njeno srce će zapamtiti da sam bio uz nju. A onda mi je otkrila ono što sam znao: bila je takva zbog oca, već je počela da zaboravlja, na svoju sramotu, ni za grob mu ne zna, nekad je mislila da će umrijeti od bola i od tuge i sad jedva i pomisli na njega, a sjetila se, i opet je zaboljelo zbog Avdage. Kažu da ga je on ubio.

- Smiri se. Ne misli više na to. A za grob ćemo raspitati. Potražiti ću seljake.

- Zašto? Obično je govorio: Kad umrem, svejedno je gdje ću biti.

- Govorit ćemo o tome poslije. A sad pokušaj da zaspiš.

- Ne mogu. Krivo mi je što sam onako govorila. Natovarit ću ti još veću nevolju na vrat.

Plakala je u mom zagrljaju, uzdišući, mučena zlim slutnjama. Otirući joj suze, što su odlijevale bol, tješio sam je lakomislenim razmišljanjem, da slutnje ne donose nesreću, i da zlo dolazi nenajavljeno. Ali i dobro. Nevolje su nas stizale kad smo bili najmanje krivi, zašto nas ne bi zaobišle kad mislimo da smo pod krivicom. A onda, više ima nevolja nego krivica, a najmanje je nevolja pri ljudima koji imaju najviše krivice, pa je šteta što nismo više krivi. Ali svijet se ne upravlja po razumu ni po posijanim uzrocima, da bi ljudi od njih žnjeli posljedice, nego po najluđim slučajnostima, a mi smo svoje zle slučajnosti već potrošili, ostale su nam samo dobre. I dok sam raspetljavao svoju spletenu obranu našeg prava na sreću, želeći da govorim, da ne bih mislio, ona je zaspala, duboko dišući, obrazom priljubljena uz moja prsa, snom oslobođena straha. Ostali smo budni samo ja i mladić gore u tvrđavi.

11. Neću da mislim na Ramiza

I probudio sam se misleći na njega, nepoznatog, a kao da sam znao njega jedinog među ljudima. Izdvojio se svojim stradanjem, kao da iskupljuje sva naša zla. Ne, nijedno neće iskupiti, sva će ostati, netaknuta, a njegova žrtva nema svrhe. Što može jedan čovjek, što može i stotina? Jedan pijetao, milioni spavača. Zašto su ga zatvorili? Mogli su ga mirno pustiti da viče, nitko se ne bi probudio. Znao je što ga čeka, je li želio da strada? Je li se nadao da će svojim stradanjem podići ljude? Neću da mislim na njega, nekorisno je. Otišao sam u pekaru da uzmem kruh. Pekarski radnici su veseli, razgovaraju, šale se, smiju.

- Vidim, smijete se. Jeste li čuli štogod lijepo?

- Nismo, zato se i smijemo.

- Što ima novo, ljudi?

- Sve je poskupjelo, je li to novo?

- Vi bdijete noću, a po noći se svašta događa, drijemaju, ljubavnici se kriju. Za nas se ništa ne događa.

- Zar niste ništa saznali?

- Sve što se po noći dogodi, po danu se sazna. Saznat ćemo.

Neću da mislim na Ramiza. Tijana me dočekala budna.

- Zašto si ustao tako rano?

- Nije rano, ljenjivice. Pekari su već drugu peć ispraznili.

- Jesi li bolestan?

- Pobogu, zar izgledam bolestan? Zar ne smijem ustati kad mi se ustaje?

- Spavao si nemirno, čula sam kako se okrećeš.

Sjednem na postelju do nje. Crna kosa joj je rasuta po jastuku, oči joj vlažne od sna, usne nabubrile kao u djeteta.

- Kako si lijepa kad se probudiš!

- I nikad više? Samo kad se probudim?

- I nikad više. Samo kad se probudiš. Hoću da te naljutim, zar ne vidiš?

- Nećeš uspjeti.

- Onda ću reći istinu, za inat. Lijepa si uvijek i uvijek to znam, ali neću da kažem. Sad moram, osjećam to svakim damarom.

Neću da mislim na Ramiza.

- I što još osjećaš?

- Hoću da te mirišem, kao cvijet. Hoću da napunim oči tvojom slikom, da ništa više u njih ne stane.

Neću da mislim na Ramiza.

- A sad mi reci, što ti se dogodilo?

- Zar ti ne smijem reći koliko te volim?

- Braniš se od nečega. Misliš na nešto drugo.

- Mislim kako sam sretan.

- Zašto baš jutros?

- Mislim često.

- Sretan, pored svega. Čega to?

Uvijek me stjera u kut, ništa od nje ne mogu sakriti. Nije vrijedilo ni da pokušavam. Ispričao sam o Ramizu, kako je zatvoren u tvrđavi, to mi je sinoć rekao Avdaga.

- Zašto si sakrio od mene?

- Da te ne uznemirim.

- Odmah sam vidjela da nešto kriješ.

- Kako si vidjela?

- Nikad nisi tako nježan kao kad ti je teško. Sličiš na dijete koje se skriva.

- I ne znam ga dobro, a žao mi je. Nitko sad neće ni prstom maknuti.

- Tko može išta da učini?

- Ne može nitko. A on se možda nada, dići će se ljudi, tražit će da ga puste.

- Ne vjerujem, i on zna da neće.

- Kako bi bilo da odem do Zafranije, da ga zamolim?

- Zašto ti? Odmah će pitati: zašto baš ti?

- Nismo prijatelji, a kao da jesmo. Nikoga nema.
 - Ništa mu ne možeš pomoći, samo ćeš sebi odmoći.
- Kaže to nerado, jer je poštena, ali kaže, da me zadrži. I kaže još više:
- Što možeš, kriv je. Govorio je protiv njih.
 - Badava je, neće ga pustiti.
 - Ne misli više na njega.
 - Ne mislim, nema koristi.

Nema svrhe, nema smisla, nema koristi. Uplašila su nas, ne usuđujemo se da tražimo čak ni milost ni za koga. Nitko ni riječ neće reći za njega. A što mogu ja? Ni ime, ni djelo, ni položaj, ni bogatstvo, ni obitelj, ništa ne stoji iza mene. U ime čega bih govorio? U ime sažaljenja? Što moje sažaljenje znači ikome? I zašto? Za nepostojeći dug savjesti, za čovjeka prema kome nemam obaveza, za krivicu koju ne praštaju. Neću da mislim na ono što je nemoguće. Neću da mislim na Ramiza.

Doručkovao sam, nisam znao što jedem, Tijana me gledala kao bolesnika, kiselim osmijehom krijući svoju zabrinutost. Rekao sam da idem malo u grad, da prohodam.

- Zašto ne ostaneš kod kuće?
- U podne je nekakav skup u džamiji. Zafranija je pozvao i mene.
- Zašto tebe?
- Ne znam.
- A kakav je skup?
- Zbog Ramiza. Ne znam.
- Ništa ne govori, molim te, ništa! Obećaj mi.
- Ma neću, što imam da govorim. Ne bih ni išao da smijem.
- Oh, bože, kud sad i to. Vрати se odmah, čim se završi. A jest, sinoć te tražio Osman Vuk. Nije htio da kaže što hoće.

Sasvim sam bio zaboravio na njega.

Vlažni krovovi, vlažne tarabe, vlažni sokaci, prohladan zrak, modro nebo, mlado sunce. Ne znam kako, odjednom sam zaboravio sve, koračam kao kroz rosu, kroz svježnu vodu, kroz lisnatu šumu, tijelom mi juri iskričava krv, obuzima me tiha bezrazložna radost, sve je u meni jasno i svijetlo, poput planinskog izvora. Neću da mislim na Ramiza.

Koliko li je sati? Neću da mislim, do podne. Do podne.

Tražio sam mogućnosti izvan ovih kojima sam pritisnut. Ili se tijelo pobunilo protiv more koju mu je nametnula misao. Tijelo je pametnije od uma, zna sve o sebi, sve što mu treba, sve što mu ne treba, čak i ono što mi ne znamo. Tijelo je kao biljka, kao srna. Ne znam je li sreća ili nesreća što to ne može biti potpuno.

A u podne, neću moći ništa da izbjegnem. I čim sam se sjetio svega, opet sam osjetio tromost udova i spletenost misli. I opet sam čovjek koji se muči i ništa ne zna. Ne mislim baš pametno i ne mučim se suviše teško, ali dovoljno da mi jutro ne bude više blistavo.

Neću da mislim na Ramiza, a mislim. Ne mogu drukčije.

Pobjegao sam od njega u blaženu rajsku prazninu, ali sam samo trenutak bio biljka, srna, zdravo tijelo. Ne bih želio da to ostanem. Bit ću radije ludi čovjek koji misli o nečemu što ga se ne tiče, što ne može popraviti i što je od njega daleko kao nebeska zvijezda. Ništa ne mogu učiniti, ali mislim. Toliko mogu. Mučit ću se mišlju o dobrom čovjeku koji u tvrđavi čeka smrt. Mislit ću i zaboraviti. Kao i tolike druge stvari. Polako postajem smetlište istrulih jada, žaljenja, stida, mrtvih zakletvi, poniženog ponosa, i sav taj smrad nazivat ću iskustvom. Već osjećam kako zaudara, još osjećam, poslije će mi biti svejedno.

Otišao sam od kuće da se nađem s kim bilo, da čujem štogod, da porazgovaram, da se raspitam. A nisam se našao ni s kim, nisam čuo ništa, nisam porazgovarao ni o čemu. S kim, što, o čemu? Nitko ne zna, nikog se ne tiče, nitko neće da kaže. Ili će reći ono što znam, da je najbolje gledati svoja posla. Naišao sam na svadbeno veselje u jednoj avliji. Vrata su otvorena, avlija puna mladog svijeta, udara nevidljiv saz, igra kolo, čuje se smijeh, i pjesma, i veseo razgovor. Nitko od njih ne zna za Ramiza, ni za skup u džamiji, ni za kakvu tešku stvar, i proživjet će tako, ne znajući. Vidio sam ih u prolazu i dugo ih nosio u mislima. Đavo vas odnio, govorio sam. Blago vama, govorio sam. Zašto nisam kao oni? Zašto ne vodim brigu o svome životu? Zašto me se tiče ono što me se ne tiče? Možda ću ozdraviti, možda ću sazreti. Jednom. Ne znam kada.

Neću da mislim na Ramiza. Sad ne mislim na Ramiza, već na ono što će se o njemu govoriti. Podne je blizu.

Ušao sam u džamiju, ne gledajući tko sve stoji u dvorištu, i sjeo u kraj, blizu vrata. Kad se džamija počela puniti, promatrao sam izdvojen, neprimijećen, srećom, jer su svi gledali u one koji su ulazili posljednji, muderise, važnije imame i vaize, istaknute pisare, i glavnog kadiju u pratnji Džemala Zafranije. Džemal se smješkao svima, ne vidjevši nikoga, a kadija je prošao namršten, zagledan u neku zamišljenu točku pred sobom. Mula Ibrahim je ušao među posljednjima, ne gledajući pošao prema meni, a kad me vidio, zastao je i počeo da traži bolje mjesto, praveći se da me ne primjećuje. Ima pravo, jer, zaista, što ću ja na ovom skupu? Svi će pomisliti da sam samovoljno upao, ili me netko pozvao greškom. Ovi ljudi su mozak i snaga grada, i kad bi se kojim čudom svod džamije srušio, grad bi ostao bez pameti i bez značaja. Uza svu žalost koju bih zbog toga osjećao, bio bih sretan da se ja spasim, makar i jedini, jer ne bi bilo pravo da se nađem na spisku s tako značajnim ljudima. Nije to bila pakosna nego smetena misao. Ništa od jutros nisam jeo, osjećao sam muku u stomaku, crijeva su mi burljala, ruke gorjele. Ako me potjera napolje, pojurit ću preko ljudi prema vratima da se dočepam zaklonjena mjesta. Mislit će da bježim sa skupa.

Počele su da mi padaju na um najluđe misli. Avdaga će ustati i reći kako me zvao da svjedočim protiv Ramiza, a ja sam odbio. Sjetit će se i sijela kod hadži-Duhotine, spomenut će i da mi je žena kršćanka, a ako spomene što mu je sinoć sve izgovorila, svi će se okrenuti da očima probodu to čudovište koje se zove Ahmet Šabo. Znao sam da je to smiješno. Sve bi sa mnom mogao svršiti serdar Avdaga, sam, ili Džemal Zafranija, ili posljednji pandur, a ne bi trebalo zamučiti ovoliko gospodu. Ali uzbuđeni mozak je kao usplahirena životinja koju uhvati strah i kojoj se čini da je sve protiv nje.

Zašto su me pozvali?

Gore, u pročelju, ustao je Džemal Zaframija, i počeo da govori. Zažmurivši kratkovidim očima, a činilo mi se da samo mene gleda, smiješeći se ljubazno a opet odlučno, ljubazno u svoje ime, odlučno u ime kadije, rekao je da je po naređenju časnog i poštovanog kadije efendije, čiji su ugled, poštenje i mudrost poznati i izvan našeg grada (poklonio se kadiji, a on je slušao mirno, i nimalo mu nije nezgodno što ga tako stidno hvale), po naređenju, koje mu čini čast, zamolio je najuglednije ljude da dođu na ovaj skup, na čemu im on, u svoje ime, zahvaljuje. Povod za ovaj skup je sitan i nevažan, ali je pravi razlog vrlo važan, i on će ga, s dozvolom i po naređenju čestitog kadije, saopćiti, najkraće što može, da bi pametniji od njega mogli da kažu što misle. U našem gradu je boravio neki probisvijet Ramiz, poznata ništarija, koji za sebe tvrdi da je student Al Azhara, što je sigurno laž, a ako je istina, to je sramota za njega a ne za Al Azhar. Nitko nema ništa protiv toga što je on bio u gradu, naša gostoljubivost i otvorenost poznata je svakome. Nitko nije ni protiv toga što je on držao predavanja, riječ je svakome slobodna, ali se taj bezvjernik i neznalica usudio da ljudima govori najstrašnije stvari, koje častan čovjek ne može ni ponoviti. (A onda ih je ponovio, kao da je zaboravio što je rekao, kao da sam za sebe misli da nije častan, što je sigurno greška učinjena u govorničkom zanosu, a ne iskrena misao.) Taj bjesomučnik je napadao naše zakone, vjeru, državu, čak i presvijetlog cara. Pa iako je to strašno i jedva shvatljivo, ne bi nas zbog toga pozvali. U pitanju je teža i važnija stvar. Taj zlikovac je sipao otrov cijeli mjesec dana, iz noći u noć, pred punom džamijom. I nitko, baš nitko, za punih trideset dana nije ustao da odbije takvo bogohuljenje, da ga omete u govoru, da ga prijavi vlastima. (Eto, nisu ga vlastima predali ljudi kojima je govorio, nego drugi, njihovi!) I pita sad, gdje su pravi vjernici? Gdje je bila i što je radila vlast za toliko vrijeme? Bili smo slijepi i gluhi, moramo to reći, uspavali smo se i pustili da najgori neprijatelj govori narodu što mu na usta dođe. A vlast, koja mora da zna što sumnjivi ljudi rade, prstom nije maknula. Možemo li trpjeti da svaki zločinac, samo kad mu se to prohtije, pljuje na naše svetinje? Možemo li ostaviti narod da ga truju mračni čovjekomrsci?

- Neće više! - rekao je kadija mrko, prekinuvši lijepo izvedeni Zafranijin govor, koji se očividno još nije bio završio, još je mnogo lijepih ukrasa i obrta ostalo u govornikovom grlu, na veliku štetu našu i njegovu, ali je on tu kadijinu grubu neobazrivosť prihvatio kao pohvalu, kao najljepši završetak i točku svojim riječima. Kao kadijin potpis ispod svega što je rekao. Zato je blistao kao mlada na vjenčanju. - Vi ćete reći što imate, ali ovakvog zlodjela u mome kadiluku više neće biti, a ni ovakve nesmotrenosti. Nadam se da ćete reći sve što mislite, bez obzira što ja mislim. A sad, govorite!

Kad je kadija ovako umiljato dao riječ slušaocima, nastala je kratka stanka, sigurno da uhvate dah, ali su ubrzo došli sebi i požurili da se izjasne. Odugovlačenje bi moglo sličiti na oklijevanje, možda čak i na neslaganje, a od toga neka ih sam bog sačuva!

Prvi je ustao moj nesuđeni dobrotvor, gluhi narodni prvak, Mula Ismail. Ne znam kako je uhvatio da je riječ o neprijatelju carstva, ali tu nije pogriješio. Pred nama je pitanje nepoštovanja vlasti, rekao je, pitanje nepoštovanja zakona, pitanje nepoštovanja vjere. A to sluti na kugu. A i mi smo nesložni, a nesloga među Muslimanima sluti na kugu. Cijelog ovog mjeseca zavijali su psi, i to sluti na kugu.

Nisu ga zaustavili, nitko se nije ni osmjehnuo dok je iscrpno govorio o uzrocima i predznacima kuge, nekako se to uklapalo u razgovor o Ramizu. Onaj tko donosi kugu, sigurno je opasan. To, doduše, ne treba dokazivati, ali je potrebno reći. Muderis Rahman je objasnio korijen i razloge nastanka hamzevijskog učenja, koje odriče svaku vlast i propovijeda nered, u kojem svatko treba da se brine o sebi. Iz mnogih podataka, godina, imena, mutnih izraza, izvukao sam za sebe zaključak, a bogzna je li tako, da se to učenje pojavilo, ne znam kada i ne znam gdje, kao posljedica siromašenja i nezadovoljstva seljaka, čiji su uvjeti života bili teški. Danas je to učenje besmisleno, kao i onda kad je nastalo, i još besmislenije, jer svatko vidi da današnji seljaci dobro žive i da poštuju carsku vlast. Smatra da s ovim naučnim činjenicama treba upoznati neznalice i zabludjele, bez obzira što ih je mali broj, kako ne bi nasjedali varalicama.

Muderis Numan je svoj govor zasnovao na tvrdnji da je pogrešno svako učenje kojemu vjera nije temelj. Vjera je nepogrešiva jer je božji zakon, a odstupanje od božjeg zakona je grijeh i bogohuljenje. On odlučno zastupa slobodu mišljenja, bez toga nema napretka ni sreće, ali slobodu mišljenja u okviru Kurana, jer mišljenje izvan Kurana nije slobodno nego nazadno. Teško griješi, i neprijatelj nam je svaki onaj tko slobodom smatra slobodu od božjih zapovijesti. To nije sloboda nego najgore ropstvo. A robovanje mraku i sotonu smrtni je grijeh, protiv koga se mora poći u sveti rat.

Ilijaz-efendija je rekao da mu je žao i da ga je stid što dajemo toliko slobode onima koji je ne zaslužuju. Kao da smo pamet izgubili, kobimo sami sebe, zazivajući propast. Naša je dužnost da bdijemo, da sve znamo, da se suprotstavljamo. On tu dužnost vrši u svom džematu, bdije, zna, bori se. Mladi ljudi su pošli krivim putem, pjevaju oko džamije dok se klanja namaz, govore ružne riječi, preziru ugledne ljude, ismijavaju svetinje. On ih grdi, sramoti, pokušava da vrati na pravi put, ali malo može učiniti sam. što radi muslim, što rade stražari? Kao da se to njih ne tiče. Neće klonuti, borit će se dok je daha u njemu, ali moli kadiju da mu pomogne, kad neće oni koji su dužni.

Himzi-efendija, naib, vidi smisao ovog skupa u neophodnom zaoštavanju borbe protiv neprijatelja. Kao sucu, njemu su ruke vezane ako drugi ne vrše svoj posao. Potrebno je da stvari postanu ovako očevide, kao u slučaju spomenutog Ramiza, pa da se svi pokrenemo. A zar je trebalo dopustiti da dođe do ovoga? Zar nije bolje spriječiti nego liječiti? Zar nije bolje mirno spavati nego čekati da zlo preraste u gore? I nije Ramiz jedan, s njim je najlakše. Ima na stotine mladih Ramiza, treba to otvoreno reći, koji nam bacaju klipove pod noge i ometaju nas u naporima da izvršimo svoj sveti zadatak, da učvrstimo vjeru i carstvo. I to sada, kad neprijatelji na našim granicama motre pažljivo što se kod nas događa i čekaju priliku da nas napadnu. Ti ljudi su otvoreni saveznici naših neprijatelja, a saveznici naših neprijatelja su također naši neprijatelji, i ne treba ih štedjeti. Ne treba ih štedjeti, ni njih ni one koji ih štede.

Tada su počeli da se nadmeću u oštrini, strogosti, napadima na nekakve krivce kojih je bilo sve više. Nitko nije htio da zaostane ni za pedalj, a ne zaostati značilo je biti stroži i tvrdi. Stenjali su, vikali, rezali, nabrajali zločine, zahtijevali kazne i istrebljenje, bolje da nas bude malo, ali dobrih nego mnogo a svakakvih, bolje da je neprijatelj na drugoj strani sanca nego u vlastitim redovima. Sve se zažarilo od vatre i gnjeva.

Ramiz je zaboravljen, on je već unaprijed osuđen.

A onda je ustao bjelobrađi hafiz Abdulah Delalija, Šehagin najbolji prijatelj, koga sam uvijek susretao s poštovanjem, zbog blagog osmijeha i lijepe riječi za svakoga. Zar će i on pridružiti svoj glas ovom bjesomučnom zavijanju? Zar nije mogao da šuti? Boji li se da će ga okriviti zbog slobodoumlja ako ništa ne kaže? Je li i šutnja sumnjiva? Ili riječima koje ga se ne tiču, kupuje svoj mir. Jer mu ništa drugo ne treba. Smučilo mi se.

U početku je govorio što i ostali i svi su slušali pospano. A onda je zasvirao na svoju sviralu, i snene učtivosti je nestalo, odjednom. A meni su se noge odsjekle od straha. Je li lud! Rekao je da je protiv svega što je govorio taj Ramiz, jer mrzi nered i nasilje. A što je mladić toliko vremena govorio svašta, krivi smo mi, svi. Kadija ima pravo. Samo kadija ne kaže zašto smo krivi. Zato što nam je svejedno, ništa nas se ne tiče osim nas samih, suviše mislimo na svoju korist i na dobra ovoga svijeta. Čudimo se što nam nitko ništa nije rekao,

što su ga ljudi krili. A ja se vidite, ne čudim. Zašto bi nam rekli? Kakve mi veze s narodom imamo? Malo, i sve manje. Granica se uspostavlja između nas i naroda, i preko granice šaljemo samo pandure. Ovo nije jedna država, mi stvaramo svoju, narod svoju. Između tih dviju država nema mnogo prijateljskih odnosa. I ne krivicom naroda. Krivica je u nama, u našoj oholosti, sebičnosti, bezobzirnosti, u hiljadu glupih navika bez kojih ne možemo zamisliti život. Jedino sebi zadržavamo pravo da mislimo, da ukazujemo na put kojim treba ići, da određujemo krivice i kazne. A Kuran kaže: Sve rješavajte zajedno, u dogovoru! Mi smo iznevjerili Kuran. Iznevjerili smo i običnu pamet, jer se ne trudimo da dobro uradimo ono što smo proglasili svojim pravom. Hrdavo mislimo, jer smo izdvojeni, pokazujemo pravac put neprohodnih trnjaka a ne put širokih džada, nepravedno određujemo kazne a još nepravednije krivice. Eto zašto je jedan buntovnik mogao govoriti ljudima toliko vremena a da mi to ne znamo. Narod ga je sakrio, zar vam nije jasno? A mi sad tražimo još veću strogost, zahtijevamo bezobzirniju surovost, hoćemo strahom da uvedemo red. Je li to ikome dosad uspelo? Jeste li kadgod pomislili, po čemu će nas narod zapamtiti? Po strahu koji sijemo? Po bezobzirnosti kojom se branimo? Po teškom životu o kojem se ne brinemo? Po praznim riječima koje prosipamo? Takmičili ste se ovdje tko će težu prijetnju izreći, tko će crnje nasilje tražiti, tko će stroži zakon predložiti. A nitko ne pomisli na naše greške, nitko ne spomenu dublje razloge naših nevolja, nitko se ne začudi što ovakvih pojava nije bilo i ranije, što ih nije bilo više. A zašto? Ne mislim da svi mislite tako kao što govorite, bilo bi strašno kad bi to bila istina. Ne vjerujem ni da to činite iz koristoljublja, bilo bi nedostojno zvanja koje vršite. Je li to onda iz straha da se ne zamjerite nekome tko je iznad vas? Ako je tako, duboko vas žalim. Ali, za ime boga, ne širite strah i izvan ovog kruga, ne naplaćujte se za svoje poniženje! Kaznite krivca po pravdi i po zakonima, i najstrože ako treba, ali ne izmišljajte krivce među onima koji to nisu. Natjerat ćete ih da postanu krivci. I ne upotrebljavajte velike riječi i krupne razloge da biste namirili svoje sitne račune. Odgovorniji smo pred narodom i pred poviješću nego što i sami mislimo. Molim kadiju i sve vas, da mi ne zamjerite što govorim ovako otvoreno. Suviše poštujem i vas i sebe da bih šutio a mislio drukčije, ili govorio drukčije nego što mislim.

Kad je sjeo, nastao je tajac. O, poštena ludo, pomislio sam uzbuđeno, ne usuđujući se da pogledam oko sebe.

Dok je govorio, pojedinci su se ljutito dizali, uzvikivali riječi neslaganja i ogorčenja, ali ih je kadija umirio odlučnim pokretom ruke, i mirno saslušao hafiz-Abdulaha do kraja. Sigurno mu nije ni svejedno ni pravo, ali se na njegovom smrknutom licu ništa nije moglo pročitati. Zašto ga je pustio da govori? Je li zaista tako širok? Je li htio da pokaže kako svatko može da kaže što hoće? Ili je želio da se nesretni čovjek iskaže potpuno? Jesu li i mene pozvali, misleći da ću izgovoriti ono što se ne smije?

Sjetio sam se sijela kod hadži-Duhotine. Zar hafiz Abdulah nije govorio isto što i ja? I još gore. Strah mi je ledio kosti dok sam ga slušao u ovom uznemirenom, uvrijeđenom mnoštvu. Da nije bilo kadijinog zapovjedničkog pokreta rukom, hafiz bi prošao gore nego ja, i njegove stare kosti bismo skupljali u vreću.

Ne ustavši, kadija je završio razgovor, rekavši da je, bez obzira na neka usamljena pogrešna mišljenja, skup pokazao visoku svijest i opravdao njegova očekivanja. Razlike u mišljenjima nije bilo i ta jedinstvenost će nas potaknuti na veće napore za očuvanje i učvršćenje svega što nam je sveto. Ako to ne čine oni kojima je to dužnost, učinit će ljudi koji opću korist pretpostavljaju svojoj, i koji su spremni da brane istinu od svih neprijatelja. Rekavši da će o ovom razgovoru obavijestiti valiju i sve vlasti, zahvalio nam je i otpustio nas kući.

Izlazeći, Mula Ibrahim mi je neprimjetno klimnuo glavom, trepnuvši očima, i odmah se okrenuo. Zar mu nije opasnije da mi se sad javi, poslije ovolikih prijetnji? Ili misli da mi je u ovom trenutku pažnja potrebna?

Razmišljao sam da li da počem za njim, da ga upitam što misli o ovom skupu, ili da ga ostavim na miru, jer što god mislio ne smije reći, a možda se toliko uplašio da i ne misli ništa. Ali, začudo, ohrabrio me što mi se javio. Odlučio sam da sačekam dok svi izađu, da se ne guram u uskim vratima sa širokim ljudima.

Pred džamijom se Džemal Zafranija oprostio s kadijom, duboko mu se poklonivši. Sačekao me, nasmiješen. Sigurno je zadovoljan ishodom skupa, mada ne vjerujem da je mogao išta drugo očekivati.

- Što kažeš o ovom razgovoru?
- Ima pametnih ljudi.

- Ima, zaista. A znaš da sam se bojao da ti ne ustaneš.
- Zašto bih ja ustao?
- Sigurno ti je žao Ramiza. Ti sa zadušna baba.
- Žao mi je svakoga. Iako se ne slažem s Ramizovim mišljenjem.
- Drago mi je da to čujem.
- Što će biti s njim?
- Za ovo što je učinio, kazna je smrt.
- Zar se ne bi mogla tražiti milost? Dvadeset četiri su mu godine.
- Nitko mu sad ne može pomoći, ni muslim, ni kadija, čak ni vezir. Mogao bi ga spasiti samo jedan jedini čovjek.
- Tko je to?
- Ti.
- Ja? Što to govoriš!
- Zato sam te i zvao.

Pomislio sam da tjera šegu sa mnom i s Ramizom. Vidio je to, možda, po mome stvrdnutom licu i začuđenim očima, i požurio da mi objasni. Prijatelj sam s tim studentom. Dobro, nismo prijatelji, ali se nikome nije povjeravao kao meni. Ne treba da se plašim, zna da smo razgovarali o najobičnijim ljudskim stvarima, i baš je to imao u vidu kad se sjetio mene. (Sve mu je ispričao serdar Avdaga. I to mi je čudno; čudno je da mi je povjerovao.) Ramiz je drugima izlagao svoja uvjerenja, meni je otkrivao svoja osjećanja. Onda sam mu ja bliži nego drugi, i mogao bih mu reći što drugi ne može. Zna i to da se ne slažem s Ramizovim mišljenjem. Zna, u stvari, da ja i nemam nikakva mišljenja, samo žalim što ljudi nisu anđeli, pa bi na zemlji vladao raj. Pa i to je dobro što se ne slažemo, jer bi Ramiz prema istomišljeniku bio tvrd i nepopustljiv. Jesam li primijetio da ponekad lakše razgovaraju ljudi koji ne misle isto, ako nisu neprijatelji. Zar nas dvojica, on, Džemal, i ja, nismo dokaz za to? A evo što bi trebalo da učinim ako želim da ga spasim. Ramiz je ostavio prilično traga u gradu, govori dobro, kako izgleda, ili vješto, što je svejedno, obećavao je mnogo jer nije morao da izvrši ništa, bio je uvjerljiv jer nije morao da bude obazriv, i ljudi su ga slušali kao mesiju, tražili su da govori češće i na više mjesta. To nije čudno, lakše je nagovoriti ljude na zlo i mržnju nego na dobro i ljubav. Zlo je privlačno, i bliže je ljudskoj prirodi. Za dobro i ljubav treba izrasti, treba se pomučiti. Zlo nosimo u sebi kao izvornu strast, a može postati pogubno ako se predstavi kao jedino dobro. Ljudi su zapamtili njegove riječi, i sad će ih prepričavati, ponavljat će ih kao molitvu, suprotstavljat će ih svakoj teškoći i svakoj nevolji. Njegova slava postat će veća, zato što je u očima naroda žrtva a ne krivac. A on ne smije ostati mučenik, ni njegove riječi posijano sjeme, svejedno što će vrijeme opametiti većinu zavedenih. Treba mu skinuti oreol mučenika, moramo zatrti sjeme njegovih riječi, da ne iznikne nijedna hrđava posljedica. Kako? Jednostavno. Da se sam odrekne svega što je govorio. Ja treba da ga nagovorim. Nitko drugi ne bi mogao.

Približio mi se toliko da me gotovo doticao usnama, kao da je šaptao mome nosu, dah sam osjećao, kiselkast, i jak istočnjački miris. Okretalo mi se u glavi, jedva sam sabirao misli, držeći ih na okupu, da ne odlete baš sad, kud koja, kao uplašeni vrapci. Što da kažem? Kako da se izvučem? Uvijek traže moj odgovor iznenada, ne dajući mi vremena da se snađem. Znam što treba da kažem, ali kako sebi da ne naškodim? Rekao sam, odlažući odgovor, kao da želim doći do daha:

- Ne vjerujem da će pristati.

Zafranija nije kao ja, on ima spreman odgovor na sve:

- Težak je strah od smrti, moj Ahmete. Neka ode u džamiju i kaže ljudima da je pogriješio kad im je onako govorio, da je bio osobno ogorčen i tako se svetio, a sad je razmislio o svemu i, kao pošten čovjek, žali što ih je upućivao krivim putem. Ako to kaže, to ili slično, pustit ćemo ga. Samo, neće moći ostati ovdje, morat će otići.

- U progonstvo?
- Živ.
- A ako ne pristane?
- Ostat će ovdje. Mrtav.
- Bit će ubijen?
- Grijeh mu je težak. Ili misliš da nije?
- Jest.
- Onda, pristaješ li?
- Mogu li malo da razmislim?

- Zašto? Ne činiš ništa hrđavo. Spašavaš mu život.
- Nije hrđavo, ali je neobično.
- I za njega je bolje ovako. Ne volim surovost. Zaista! To je pećinski način rješavanja sukoba među ljudima. Ne volim ubijanje. Ne voliš ni ti. A valjda ni on.
- Ne znam, teško mi je da se odlučim.
- Čovječnost ti je, izgleda, samo na jeziku. A pravo da ti kažem, i tebi sam htio da pomognem.
- Meni da pomogneš?
- Sam kažeš da ste bili vrlo bliski. Tko bi povjerovao da ti je pričao samo o kući i djevojci?
- Ni ti ne vjeruješ?
- Vjerujem dok mi treba.
- Javit ću ti sutra.
- Bit ćeš pametan, nadam se.

O, bože nepravedni, što ćeš još navaliti na moju glavu! Nije ni najpametnija, ni najgluplja. Toliki krivi i nekrivi prožive život neprestano ziječajući. Zašto baš mene izabra da mi nikad ne bude dosadno? I uvijek moram da rješavam nerješive zadatke, kao treći brat u priči. A volio bih da mi malo bude i dosadno, i lako, i glatko, i da mirno spavam ljetni dan do podne, i da se budim bez misli i bez muke, i da ne mislim na sutrašnji dan sa strahom.

Branio sam se pred serdar-Avdagom, pričajući mu dirljivu priču o mladićevoj kući i djevojci, a otkrio upravo ono što njima treba. E baš sam našao koga ću ganuti! Što da radim? Ako odbijem Zafranjinu ponudu, neće me poštediti, sam je rekao, upetljat će me u Ramizovu krivicu. Znaju da mi nije pričao o kući i obitelji, i učinit će sve da iscijede iz mene istinu. Ako bih je rekao, bio bih suučesnik i krivac, jer ga nisam prijavio, dokaz će im biti moje priznanje. Ako ne bih rekao, opet bih bio kriv, dokaz će im biti njihovo uvjerenje. Ali kako da mu izađem na oči i predložim da se odrekne svega što je govorio? Nije važno što će odbiti, a odbit će sigurno, nije najteže ni što ću opet biti prepušten Zafranjinom milosti. Jest zlo, ali nije najgore. Ne mogu, nikako ne mogu da podnesem, i u zamišljanju uvijek tu zastanem, produžetka nema, ni izlaza: ne bih mogao da podnesem njegov užasnuti pogled, kad bih mu to rekao. Što bih mu rekao? »Žao mi je, natjeran sam, primoran.« Ali ako ne budemo sami, ako s nama bude stražar, ne bih to mogao reći, ne bih smio. »Bilo bi za tebe najbolje.« Ali on nije želio da njemu bude najbolje. A njegov pogled bi bio strašniji od svega što bi odgovorio, postidjen, zaprepašten. Postidjen, zbog mene. Uvrijeđen, zbog sebe. »Zar i ti, pjesniče, koji pjevaš samo za sebe, kao slavu? - rekao bi njegov prezrivi pogled. - Mislio sam da si čovjek. Mislio sam da imaš dušu. Nudiš mi život i sramotu. Mogao sam onda bolje unovčiti svoj život. Oni su bolji od tebe, nude mi smrt i čast. Nude mi da me narod zapamti po dobru. Ti mi nudiš da narod pljune kad čuje moje ime. I što bi bilo od mene kad bih te poslušao? I ti bi se morao uplašiti! Sve bih mogao postati, samo ništa dobro. Vucibatina, lupež, ubojica, krvnik. Kad bih sebe ubio, zašto ne bih i drugoga? Kad bih pristao da mi prebiju kičmu, zašto bih štedio tuđu? Što bi me spriječilo? Kad ne bih imao časti ni savjesti, sve bi mi bilo dopušteno. Ne, prihvatit ću njihovu kaznu, poštenija je od tvoje ponude. A izabrao sam tu mogućnost davno, kad sam pošao ovim putem.« Kako mogu tražiti da izda svoju misao? I ja bih poslije toga mogao postati sve, samo ništa dobro.

Mislio sam da su ljudi izdijeljeni, i jesu, a eto, opet se među njima stvaraju neraskidive veze. Putovi su nam ukršteni, kao rasuti konci. Zar sam mogao i pomisliti da ću zbog nepoznatog mladića preživjeti ovakvu muku? Ako ga ne izdam, uništiti ću sebe; ako ga uništim, izdat ću sebe. Ne mogu ni jedno ni drugo, a trećega nema.

Kad mi je teško, bježim u samoću. Kad mi je još teže, tražim dobre ljude.

Svratio sam u Mula Ibrahimovu radnju. Spremao se da pođe na ručak, pomoćnika nije bilo iza pregrade. A opet sam šaptao, iz navike, i zbog svega što sam čuo u džamiji.

- Na koga je kadija mislio da nije izvršio svoju dužnost?

Bojao sam se da neće odgovoriti, ali nisam mogao da ne upitam. Odgovorio je, ipak. Izgledao sam možda suviše potišteno.

- Mislio je na muselima. Ne trpe se. Namješta mu krivicu.

- Prijeti i drugima.

- Red je, tobože, poljuljan, a kriv je muslim. Usput će mnogi platiti. Dvije muhe jednim udarcem.

- Zašto uvijek prijete? Zar ljudi nisu dovoljno uplašeni?

- Što je više straha, više je reda. Po njemu i njegovom strahu, red bi bio savršen. A, bogami, i po meni.

- Posavjetuj me, Mula Ibrahime, traže da razgovaram s Ramizom. Da porekne sve što je rekao. Pustili bi ga ako to učini.

- Razgovaraj, svakako.

- Neće pristati. Odbit će.

- Reći ćeš im da je odbio.

- Kako ću mu pogledati u oči?

- Lijepo. Reci mu: moje je da ti predložim, tvoje je da odlučiš. Svakako će ga ubiti.

- Misliš?

- Napravili su od njega strašilo. Kako da ga puste?

- Mula Ibrahime, najradije bih se vratio nad svoju rijeku.

- I tamo bi te našli.

Svugdje će me naći. Nema mi spasa.

Kod kuće sam zatekao Mahmuta, potrošio je sav novac i skrušen je kao i ranije. Sve sam ispričao Tijani i njemu, odmah, gotovo s vrata, da se ne rasprsnem. Odgovorili su potpuno suprotno od onog što sam očekivao.

- Kako bi mogao toliko uvrijediti čovjeka? - rekao je Mahmut ogorčeno.

A Tijana:

- Ostat će živ, a to je najvažnije.

A onda su polako zamijenili mjesta i obrnuli mišljenja. Mahmut se češkao po čekinjavoju bradi:

- Doduše, nije rješenje ni smrt.

Tijana je uzbuđeno razmišljala:

- Znao je što ga čeka i nije se bojao. Kako mu možeš reći da ne bude ono što jest?

Tako smo ostali na početku, ni na čemu.

- Oh, bože - uzdisala je Tijana.

- Vidi ti nevolje - vajkao se Mahmut.

Ali njegova nemirna misao ne može da ostane na vajkanju, želi da nađe izlaz:

- Kako bi bilo da se razboliš? Pojedi sirov krumpir, pa će ti vatra skočiti kao u najvećoj groznici. A ja ću dovesti Avdagu da vidi.

U nevolji, to mi se učinilo prihvatljivo, razboljet ću se i bez sirovog krumpira, od muke, od straha, od neizlaza. Ali, badava, ne bih mnogo dobio time. Odakle da groznica dođe baš danas? A sačekali bi da prođe, i kad bi povjerovali. Ne mogu jesti sirov krumpir godinu dana.

Mahmut je izrazio mišljenje da će me oni ostaviti s Ramizom, pa ću mu reći: tako i tako, brate, spašavaj, na velikoj sam ti nevolji. Zaboravio je da je Ramiz u još većoj nevolji.

Tako smo dugo grickali tri posne misli, a rješenje nismo našli. Toliko sam mogao učiniti i bez njih, ali mi je lakše što nisam sam.

12. Tuga i bijes

Ni sutradan nisam našao izlaz, a nisam ga više ni tražio. Otupio sam od nekorisnog razmišljanja i mozak je mlio uprazno. Čekao sam da dođu po mene, da me povedu, kud me odvedu. Možda ću na tom putu odlučiti da li ću se poniziti ili uništiti. Kad je netko pokucao na vratima, bio sam uvjeren da je serdar Avdaga, šalje ga Džemal Zafranija, po mene. Određen mi je za anđela čuvara, rastavit će nas samo smrt. Ne znam čija, ali bih volio da ne bude moja. Pa što mogu, neka ga, kad već ne može da bude drukčije. Ali nije ušao nerado očekivani crni anđeo, nego neočekivano Osman Vuk, Šehagin momak. Unio je u našu sobu svoju lijepu plavu, vjetrovima opaljenu glavu, svoj smijeh, svoju površnu i šašavu narav. Ali ga pamtim i drukčijeg.

- Što vam je? Ko da se molite nekome za dušu! - viknuo je u smijehu.

- Tako nekako.

- Pa što onda? Zar je to razlog da objesite nos?

- Očekivali smo jednog čovjeka.

- Je li ti žao što nije došao?

- Nimalo. Volio bih da ga đavo odnese.

- Tko je to? Što hoće?

- Duga priča. Jesi li do nas poslom? Bio si i sinoć, čujem.

- Jesam. Šehaga te pozdravlja i moli da dođeš do njega. Na razgovor.

Začudio sam se: rekao je to Tijani.

- Koga to Šehaga poziva?

- Tebe, koga bi drugog! Tako je rekao: pozdravlja i moli. I još mi je priprijetio da nikud ne skrenem, misli, u kavanu, i da te svakako nađem. A ja žurim i bojim se, budala, da te opet neću naći kod kuće.

- Uvijek sam kod kuće - odgovorio sam oprezno. - A zašto kažeš: budala?

- Zato što nisam pametan. Nikad čovjek nije dovoljno pametan. Ko da bi bilo strašno i da te nisam našao kod kuće!

Njegov zadivljeni pogled, okrenut Tijani, prilično je jasno govorio zašto bi volio da me nije našao kod kuće. Kako je u nju gledao sinoć? Što joj je govorio samoj, kad ovako govori preda mnom?

- Ne bi bilo strašno ni da si nas mimoišao - rekao sam ljutito.

- Zašto, prijatelju? Što sam ti učinio?

- Znaš ti dobro što si učinio - umiješala se Tijana mirno. - Ne volim takve šale.

- Ama, što vam je, ljudi, na kakve sam ja ovo čini udario! Ništa zlo nisam mislio, djece mi moje!

- Kuneš se u djecu, jer ih sigurno nemaš.

- A tko to zna, snaho! Ali zlo nisam mislio. Jesam svakakav, ali loš nisam. Osim kad se naljutim. A zašto na vas da se ljutim? Nemojte ni vi na mene. Eto, je li u redu? Onda, hoćemo li Šehagi?

- Sad mi se ne ide.

- Zašto? Ako si se na mene naljutio, nizašto za lijepu riječ, što ti je Šehaga kriv? Hajde, nasmij se i pruži mi ruku. Za danas mi je dosta nevolje.

- Sam je tražiš.

- Ma jok, čovječe božji! Kockao sam sinoć. Dođe mi jedan trgovac, njega sam smirio preksinoć, veli: - Stigao jutros neki Brčak, šljivar, umrla mu bogata tetka i ostavila mu bogato nasljedstvo, te glupi šljivar potegao u Sarajevo da to spiska. Ako ti nije gadno da opelješiš budalu, nađi ga. Nije mi gadno, velim. Ako neću ja, hoće drugi. Te odem po Muharema Pjevu. Opasan kockar, ja sam dijete prema njemu. Tako i tako, velim mu. Ponesi štogod para, u početku ćemo malo gubiti, da se šljivaru osladi, a onda, neka mu bog pomogne. Ne vjerujem da ćeš mu ostaviti i za trošak do Brčkog. - Može i pješke, veli Pjevo, smijući se. - Dobitak dijelimo. - Neka ti bude. I nađemo se u Kamenom hanu. A Brčak, jado. - Igraš li često? - pitam ga. - Ne igram baš često, al ono što sam igrao, vidim da je sve sreća. Ako me bude pratila, kao ovih dana, pričuvajte se. A ako i izgubim neku paru, nije greda. Bogme, nećeš izgubiti neku paru, mislim ja, nego sve što imaš. A on, kao da je znao što mislim, veli: - Ja imam jedno sto dukata, nisam ponio više. Koliko vi imate? Mi se

zaprepatismo. Sto dukata, čitavo bogatstvo! Vidim, Pjevo nestrpljiv, gleda u hrpu dukata, jedva govori. Hajde, veli, što čekamo! Polako, kaže Brčak, da porazgovaramo ko ljudi. Da vidim koliko vi imate? Mi jedva sakupismo pedesetak dukata. Pjevo ode i pozajmi još od handžije, a sve trči, i počesmo igru Pjevinim kockama. Vidim, naivan nekakav čovjek, dobar ali glup, odmah poče da gubi, al ništa, samo se smije, još nam poručuje jelo i piće. - S dobrim ljudima ništa nije šteta, veli. A meni čak ko i žao, volim da uzmem paru, al volim i da igram. A ovo će sve svršiti začas. I svrši se začas. Nešto se odjednom dogodi i Brčak prestade da gubi, a mi ga zamijenismo. - Što je to? - pita šljivar veselo. - Okrenu se sreća! I zaista se okrenula. Što god mi bacimo, on baci bolje. - Vidi ti čuda! - viče neprestano. I neprestano nosi. Uzalud smo hukali u kocku, obnosili je oko glave, dugo mućkali u šaci. Brčak samo klima glavom, hrabri nas: - Sve treba pokušati. I diže pare. Mene je opuhao za pola sata, Pjevu za sat. Još nam na kraju ostavi neku crkavicu, da imamo za piće, veli, i pita da se opet nađemo. A Pjevo i ja se gledamo, ne možemo sebi da dođemo od čuda. Što to bi, što uradi od nas glupi šljivar? Pjevo grize usne, prevrće očima, nije mu toliko krivo što je izgubio, nego što će se čuti, a ja se počnem smijati kao lud. - Što ti je? Što se smiješ? - čudi se Pjevo. - Kako se ne bih smijao! Zar ne vidiš da smo ispali budale? Kakva tetka, kakvo nasljedstvo! Ovo je pravi kockar, pobolji od nas! - Pa, ponekad se ovako zabavim - smiješi se šljivar dobrodušno. - U redu - kažem mu. - Lijepo si nas ošamario, al daj da makar štogod ušičarimo od tebe. Kako uvijek baciš ono što hoćeš? - Pravo da vam kažem, odmah sam opazio da je u kocki olovo i da vuče na veće brojke. Dok nisam oferčio, gubio sam. Poslije ste vi gubili. Glavno je da nema varke. Tako nas šljivar udesi, i još priznade da se onaj trgovac sam ponudio da nas navede na njega. Kao divljač na lovca. Zamolili smo ga da šuti o ovome, a i mi smo prešutjeli svoju bruku. Zašto da samo mi ispadnemo budale? Zato kažem: dosta mi je nevolje za danas.

- Tako ti i treba - kaže Tijana. - Zar ti nije žao da uzmeš čovjeku pare?

- Ja, snaho, rekoh, čini mi se, da je on uzeo meni a ne ja njemu.

- Ti drugome jučer, on tebi sinoć. Pravo je.

- Pravo je, kad kažeš, al mi nije drago. Onda, Ahmetu, hoćemo li?

- Doći ću sutra. Možda.

- Ne sutra, nego sad, odmah. Šehaga te čeka!

- Pa idi ako te čeka - pristala je Tijana. - Nemoj ostati dugo.

Osman je to primio na svoj način:

- Hvala, snaho. A on će se vratiti brzo, nije lud da te dugo ostavlja samu.

Uzalud ga je opominjati, on ne može bez ludosti.

Na sokaku mi je povjerljivo klimnuo glavom i rekao da će mi ispričati nešto, da znam, prije nego što se vidim sa Šehagom. Uveo me u džamijsko dvorište, pa smo sjeli na perde, da se sklonimo od vjetra što je otkidao listove sa šljiva. Ispričao mi je čudnu priču. Šehaga me nije pozvao. Jest, istina, razgovarao s Mula Ibrahimom o meni, i rekao da svakako dođem, ali me nije danas pozvao. Osman je odredio da to bude danas, jer nitko nije rekao točno vrijeme, pa može biti kad god se dogovorimo, a njemu treba, što prije. Zato je i došao po mene, da mu pomognem, a da pomognem i Šehagi. Možda i sebi, jer nitko ne zna da učini dobro kao Šehaga. Ako ga zaboravi, pomoći će mi on, Osman, a zna što mi je potrebno, i nije teško znati, čim sam nezaposlen. A to ne valja. Kad čovjek ima onako lijepu ženu, ne smije biti sirotinja. On bi ubijao, ali bi njegova žena imala sve što zaželi. O majko moja, kakva je ovo napast!

- Opet ti!

- Što je? Kažem to usput. Ne ljuti se odmah! Da ti kažem o Šehagi! Velika je nevolja sa Šehagom: prestao je da pije mlijeko, evo već dva dana. To je znak da će početi da pije rakiju. A kad on počne piti, to nije kao kod drugih ljudi, nego da bog sačuva. Da pije kod kuće, pa hajde de, ali jok! Već ode nekud, izgubi se, u neko selo ili u drugo mjesto, baca novac, pije, spava i opet pije, osam dana tako, ništa ne jede, samo povraća i pije, onda tri noći i tri dana spava kao mrtvac, i vrati se kući procijepljen, poznati ga ne možeš. Tako čini tri puta godišnje, i nijednom više, nikad ni kap ne uzme. I nitko ga odvratiti ne može, ni žena, ni prijatelji, nitko. A jednom će presvisnuti od te muke i od tog trovanja, ne zna ni kako je ostao živ i dosad.

- Zašto pije?

- E, zašto! Može se piti i bez razloga, ali Šehaga ima debeo razlog. Ne govori o tome nikome. Trpi, vene u sebi, pa kad ne može više da izdrži, pođe u pijanstvo, da zaboravi. Tako

tri puta godišnje, u jednakim razmacima, kao prorijeđene mjesečeve mijene. Rijetko više, u nevrijeme, kao ovo sad.

Kao da okoliša, kao da odgađa da kaže razlog. Upitao sam, ponovo:

- Zašto pije?

- Zbog sina. Jedinca.

- Nisam znao da ima sina.

Imao je, više nema. Kad je Šehagin sin navršio osamnaest godina, zamoli oca da ga pusti u vojsku, u rat, idu neki njegovi drugovi, doduše stariji od njega, ali se družio samo sa starijima od sebe. Ali, nisu drugovi jedini razlog, nego svašta uz drugove, mladost, talambasi, bajraci, govori, sveti razlozi, i dječak samo što nije izludio od oduševljenja. Izgledalo je da će mu plamen suknuti iz očiju. Šehaga pokuša da ga urazumi, nije rat bajramsko pucanje, nego blato, prljavština, gladovanje, surovost, krv, smrt. Ali badava, ni da čuje. Pretrpjet ću, veli, sve, pa i smrt, ako bog htjedne. Kad mogu toliki drugi, mogu i ja. A ocu žao, sin mu je, jedincu, zbog njega je osjećao radost što stječe, zbog njega je osjećao radost što živi, i nije ni krio tu ljubav, nije mogao, mladić živio kao riba u ribnjaku, razmažen, presit, ne znajući što je ružno, ne znajući što je teško, a netko mu napunio zelenu glavu velikim riječima, pa navalio da izgubi i ono što se samo jednom ima. Nitko ne žali manje svoj život nego mlad čovjek, a poslije, što više stari i što manje ima razloga da živi, sve više se hvata za život. I poginut ću, ako treba, kaže ludi mladić. A Šehaga se raspametio. I naljutio. E, nećeš, veli, ludi stvore! Kad te ne mogu urazumiti, mogu ti narediti! Danas si oduševljen, sutra ćeš plakati kad te napadnu uši. Mladoj budali nije stalo do života, ali je meni stalo do moga sina, makar bio i budala. I zatvori ga u kuću. A mladić se iskrade, skoči s prozora i priključi se vojsci koja je odlazila. Ujutro nađoše praznu sobu. Šehaga ko lud, htio je da bije momke, kako ga nisu vidjeli, kako nisu čuli kad je preskakao zid, jurili smo na sve strane, i od valije je tražio da mu se sin vrati, jer je otišao bez očeva pristanka. I vratili bi ga, valija je dužan Šehagi hiljadu dukata, a cijeni ga i bez toga. Ali mladića nigdje, kao da je u tuđu vojsku prebjegao. Pregledani su svi vojni spiskovi, njegovog imena nije bilo. Poslije smo saznali da je bio na Baba-dagu, u Besarabiji, ali je ime promijenio, da ga otac ne bi našao i vratio. Uskoro se dogodilo ono što je Šehaga predvidio, mladiću je brzo dosadio rat, ogadila mu se grubost, užasnua se zbog ubijanja, te nagovori desetak vojnika, ovdašnjih, da pobjegnu iz vojske. Lutali su, skrivali se, putovali noću, izbjegavali vojne jedinice, zaobilazili gradove, i tako se bježanje pretvorilo u dugo mučenje. Kod Smedereva trojica pobjegnu i prijave se vlastima, ne mogavši više podnijeti napore i strah. Vlast pohvata i ostale bjegunce, i zatvori u tvrđavu. I oni, svi do jednoga, optuže Šehaginog sina da ih je nagovorio na bijeg iz vojske, rekavši da se kaju što su to učinili. Mladić priznade sve i primi krivicu na sebe, moleći da njih ne kažnjavaju. Još reče da se ne kaje nizašto jer je rat najveća prljavština ljudska i najstrašniji zločin. Osuđen je na smrt. On tada kaza svoje pravo ime i zamoli da obavijeste njegova oca da je poginuo u borbi, kao da je ocu jedna smrt lakša od druge. Bjegunce su išibali i vratili u rat, mladića su strijeljali, a oca obavijestili da mu je sin pogubljen kao vojni bjegunac i izdajnik domovine. Šehaga umalo nije svisnuo. I kao da je malo šenuo. Blesavi sine, grdio ga mrtvog, zašto li pogibe, za što li ludu glavu izgubi! Da si se tukao za svoje zadovoljstvo, pa te netko ubio, halal vjera i njemu i tebi. Da je zbog zlatne jabuke iz priče, da je zbog djevojke iz pjesme, da je zbog druga iz života, žalio bih ali bih razumio. Ali, što je ovo, nesretni sine! Za đeriz, za razbojнике, za otimačinu tuđe zemlje! Pa kako je takav smrad mogao da zaludi tvoje čisto srce? I zašto nisi bježao sam, kad si došao pameti? Kako si mogao da se pouzdaš u te ljude? Mogao si se povjeriti zmiji, šakalu, kopcu, nikako našem čovjeku. Izdat će te kad mu najviše učiniš, ubit će te kad mu svoj posljednji zalogaj daš. Pa dobro što sebe uništi, sebični sine, ali što mene ubi! Uzalud su ga molili da se smiri, nikog nije htio da vidi. Onda smo otišli u Smederevo, da nađemo grob, ali, nitko nije znao gdje je, uzalud smo raspitivali. Svejedno, rekao je Šehaga, možda je i bolje da ga ne vraćamo u onu prokletu zemlju. Da je bogdo ni ja nikad vidio nisam! Kad se vratio, počeo je da pije, po osam dana, do potpune besvijesti, da obamire. Kad dođe sebi, šuti, samuje, mrzi ljude, ako progovori, grdi sve odreda, ne misli što će reći ni učiniti. Na vrh glave se popeo svakome, naročito ljudima od vlasti, mrze i oni njega, ali mu ništa ne mogu. Suviše je moćan i ovdje i u Carigradu. Suviše mu ljudi duguju, a on ne žuri da naplati, drži ih u ruci. Bojim se za njega kad počne da pije, udesit će da ga snađe kakva nesreća, ne bi bilo teško, niti bi tko znao. I eto, opet će u piće, a još mu nije vrijeme. I svi ćemo izludjeti od straha dok ne saznamo gdje je. A zašto sad, u nevrijeme? Sinoć se dogodila nesreća Šehaginom najboljem prijatelju, jedinom u gradu, hafiz-Abdulahu Delaliji, sačekali

su ga hrsuzi kad se vraćao iz džamije, s jacije, i namrtvo prebili. Bio je živ kad su neki prolaznici naišli na njega, a umro je dok su ga nosili kući. Šehaga je jutros bio kod kadije, bio je i kod valije, oni žale i čude se, ali ništa ne znaju, i obećali su da će tražiti krivce dok ih ne privedu sudu i zasluženoj kazni. Privest će ih, kad ja postanem veliki vezir! Od tog praznog obećanja Šehagi nije lakše. Ubili su mu prijatelja, dan nije mogao proći da se ne sretne, i sad više nema nikoga. Vikao je pred valijom, prijetio kadiji, sad šuti, ne pije mlijeko; sprema se na bijeg, da zaboravi.

Zaprepastio sam se zbog te čudne priče a još više zbog strašne vijesti. Da li se to već ostvaruje najavljena strogost? Ili se produžava stara surovost?

Jučer, dok je starac govorio, slučajno sam se sjetio hadži-Duhotine, a eto, nije slučajno. Učinili su to isti ljudi koji su i mene kaznili za neželjene riječi, samo su kod hafiz-Abdulaha pretjerali, ili njegova starost nije mogla da izdrži koliko moja mladost.

- Jučer je govorio u džamiji - rekao sam tiho. - Nije se složio da se zavedu stroge mjere.

- E, više neće govoriti. Sad će se slagati sa svakim.

Onda mi je objasnio zašto je došao po mene. Čuo je kako Šehaga razgovara s Mula Ibrahimom o meni. Ispalo je da sam vršnjak Šehagina sina, da smo u isto vrijeme bili u ratu, i da sam ista budala kao i on. Želi da me poturi Šehagi, da bi se sjetio sina, da ga zaboli ono što je prošlo, kako ne bi mislio na svježju prijateljevu smrt. Ni na strašno piće. A vrlo sam pogodan za ovu priliku. Naivan, bespomoćan, pravi puž golač, i najmanji trn bi me prokrvario, bez posla, tuđa žrtva, on, doduše, zna kako sam blesavo ispao žrtva, ali Šehaga ne zna a i svejedno mu je, moglo bi se lako dogoditi da se zabavi oko mene, da mi postane zaštitnik. Dobro bi to bilo i za mene i za Šehagu, ja bih iskoristio njegovu slabost, a Šehaga bi se oduševio svojom velikodušnošću. Smiješno je pomisliti da i ja mogu biti lijek za nečiju ranu, ali neka bude. Osman Vuk nije glup i sigurno zna što radi. Možda samo pokušava, ali vrijedi i pokušati.

Pošao sam, nadajući se da će Šehaga meni pomoći, a sad se, evo, Osman nada da ću ja pomoći Šehagi.

-Spomeni rat - preporučio mi je Osman. - I koliko si godina imao. Hafiz-Abdulaha ne spominji.

Kad sam pokucao na Šehaginim vratima, javio se i rekao da uđem, ali se nije obradovao, čak mi se učinilo da mu je teško što sam došao u ovaj čas, kad za njega postoji samo njegova tuga. Sjedio je na sećiji, gledao me blijedo i bezvoljno, čak i ne pokušavajući da zaustavi misao na meni. Rekao sam da dolazim po njegovom naređenju, tako mi je saopćio Mula Ibrahim, bio sam pisar kod njega, zovem se Ahmet Šabo.

- Znam - prekinuo me.

Ipak je oživio i ponudio mi mjesto pored sebe.

- Oprosti, zatekao si me u hrđavu raspoloženju.

- Doći ću drugi put, ako hoćeš.

- Želiš da pobjegneš od moga mračnog lica? Zar tako lako odustaješ od onog što započneš?

- Ne volim da budem na smetnji.

- Ne voliš da budeš na smetnji, ne voliš da te tko krivo pogleda, ne voliš da ti itko ružnu riječ kaže. Kako onda misliš živjeti?

- Sirotinjski.

- To nije teško postići.

- Nije ni lako. Treba se odlučiti.

Pogledao me začuđeno.

- Čovjek vas smatra djecom. A iznenadi se kad vidi što ima u vašoj glavi.

- Ova djeca su prošla kroz rat.

Pogledao je kroz prozor, u vitki jablan što se ljuljao na vjetru. A onda se okrenuo. Preko lica mu je prešla mutna sjenka. Je li to stisnuo zube, da se odupre nekom sjećanju?

- Pričaj nešto. Što bilo.

- Zašto, Šehaga?

- Nizašto.

- O ratu?

- Svejedno. Ne, nije svejedno. Nemoj o ratu!

- Hoćeš li da pričam kako sam tražio posao?

- Pričaj.

Treba li da budem dadilja ovom pedesetogodišnjaku, da ga pričom oslobodim straha? Ili se on tako oslobađa mene, da bi ostao sam? Promatrao sam njegove ruke, dugih prstiju, jakih članaka, istaknutih žila, a opet krhke i nesigurne. Svojim nemirom otkrile su mi njegovu uzbuđenost. Neprestano ih je pomicao, na koljena, na prsa, na prostirku pored sebe, stalno su nekud bježale, stežući se i grčeci. Ili ih je sastavljao u nerazmrsiv čvor i snažno stezao, kao da nekoga davi, kao da sam sebi zadaje bol. Želio sam da mu dodirnem članke pocrvenjele od naprezanja, da ga smirim, da ga vratim. Možda bi ga prijateljski dodir oslobodio unutrašnjeg grča, pomogao mu da se opusti, da zaplače, da pusti uobručeno srce iz zapta. Suzdržao sam se, da ga ne bih još više povrijedio. Suviše je tvrd, njegov bol je pun bijesa. Svoj bol on mrzi, ne priznaje, odbacuje, osjeća se njime ponižen. Istjeruje ga, on ostaje.

Koliko je strašnih noći, koliko divljih borbi zapamtila ova soba, kad se rvao sa svojim bolom kao s đavolom, i koliko zora dočekao pobijeden a nepomiren? Možda se nekad javljao trenutak sreće: pobijedio sam ga! A bol se javljao ponovo, izranjao kao vodeni bik iz crne rijeke sjećanja. Možda su to trenuci kad se umrtvljuje, tri puta godišnje, kad otupljuje čula, da bi ostao živ. Ako je vrijeme jednu smrt učinilo lakšom, nova smrt je udvostručila bol, oživjevši uspomenu na staru. Sad su ga pritisnule obadvije; izgubio je sve što je želio da sačuva, i sad ga muči neizdržljiv bol, i bijes zbog ljudske nemoći da se suprotstavi nesreći. Je li jecao sinoć kad je saznao, je li plakao, kleo, vikao, je li udarao glavom o zid? Jednu smrt je plaćao tugom i mržnjom. Hoće li i drugu? A da se sučelio s bolom, da nije s gnjevom odbacivao susret, s prijetnjom dižući glavu prema nebu, s mržnjom gledajući ljude, tražeći predah u mucu drugih, da li bi mu bilo lakše ili teže? Da je gubitak prihvatio kao neminovnost, žaleći, jer nije ni bog ni drvo, i priklonio se pred tugom, možda bi mu taj grob i taj mrtvac pomogli da svoju tugu oplemeni dobrotom. Zbog uspomene na sina. Kolikima je pomoć potrebna! Ovako je u njemu bijes i nepomirenost. I stalna misao o odmazdi.

Ne o ratu, rekao je. Suviše ga boli. Neću o ratu. Poštedjet ću ga. Ispričao sam mu ono što ga se ne tiče i što ga neće povrijediti. O Mula Ismailu, koga je bog obdario divnim nedostatkom, dragocjenim za njegovo zvanje, jer ne čuje što mu ljudi govore, i nikad nije u sukobu sa svojom savješću. On ne zna što ljude boli, što im nedostaje, što žele, zato je najneviniji i najsretniji čovjek na svijetu. Ne mijenja mišljenje, jer može da govori uvijek isto. Nije sitničav, jer govori o nesrećama ljudskim. Ne izaziva sporenje ni zlu krv, jer se ne može ni potvrditi ni pobiti ono što govori. Ne zna svoj posao, niti ikakav drugi, ali je dobro što je na tom mjestu, jer bi drugi radili gore. I o defderdaru Bekir-agi Djugumu. Izdvajam ga između drugih, jer je pristao da razgovara sa mnom, i pored svog visokog položaja. Doduše, možda su mu krivo rekli moje ime, ili nije znao tko sam, ili me zamijenio s nekim, jer bi to bilo prvi put u povijesti ljudskog roda da je jedan defderdar primio ovakvu fukaru kao što sam ja, samo zato da bi saslušao njegove nevolje, ali to mi je svejedno, pristao je da razgovara sa mnom i hvala mu na tome. I pomogao bi mi, nemam dokaza da ne bi, i volim da mislim ono što mi je milo nego ono što je vjerojatno. Nesreća je samo što sam se baš ja namjerio na takvu vjernost i odanost kao što je njegova, jer drugi službenici obično ne umiru zbog smrti svojih gospodara. A možda bi trebalo uvesti lijep običaj, koji je svojim primjerom ostavio Bekir-aga Djugum, da svi umiru sa svojim gospodarom, kao indijske žene sa svojim mužem, jer nije pošteno da svoju odanu službu završe izdajom, služeći drugome. Doduše, to bi moglo imati i hrđave posljedice, da se više nitko ne prihvati važnijeg položaja, čime bi narod bio grdno oštećen, ali za lijepo načelo treba nešto i žrtvovati.

O trgovcu hadži-Fejzi sam rekao malo. Da je dobar čovjek, i da mi je pružao priliku, kao što je pruža svim mlađim ljudima koji nisu gadljivi i sitničavi, i prihvaćaju pažnju i bliskost hadži-Fejzinu, što nije mala ni nevažna stvar u ovom hladnom i bezdušnom svijetu. Fejzo je mekan i širok čovjek, i traži malo a pruža mnogo, ali ja nisam imao razumijevanja ni za njegovu širinu ni za bliskost, što je moja krivica a ne njegova. A onda sam izgubio volju da se segačim, usiljavajući se da ga uspravim oporom šalom. Primijetio sam da on jedva sluša. Naveo me da govorim, kako bi ostao sam sa sobom. Ušutio sam. Nije se začudio, nije upitao zašto sam prestao da govorim, polako se okrenuo prema visokom jablanu u dvorištu, i lice mu se opet bolno zategnulo. Zašto ga ne bih suočio s tugom, izravno? Pristao sam na njegovu želju da pričam što bilo, kako bi on mogao da davi svoj bol, odbijajući ga. I pogriješio, kao i on. Spomenut ću mu njegove mrtvace, neka se navikne da bude s njima.

- Je li hafiz Abdulah sjedio na tom mjestu?

Pogledao me iznenađeno, kao da se čudi kako sam pogodio njegove misli. Ali nije odgovorio. Ustao je sa sećije i počeo da hoda po sobi, stežući šake uobručene na krizima. Nisam odustao.

- Sigurno je volio da gleda onaj jablan?

- Kako znaš?

- Vidim po tebi. Stalno misliš na njega.

Stao je kraj prozora, okrenut leđima. Kako znaš? - rekao je. Hoće li nastaviti razgovor o mrtvom prijatelju, sjećajući ga se dok je bio živ, ili žaleći zbog njegove smrti? Ali, Šehaga je teško probojan, i ne predaje se lako. Odbio je suočenje, opet.

Ne okrećući se, skrenuo je razgovor na mene. Zato me zvao, zato sam i došao. I zaštitio se tim razlogom, da me ne pusti u svoj svijet.

- Od čega živiš?

- Ne znam ni sam. Možda od ljubavi.

Taj razgovor mu je lakši, jer je izvan njega.

- Lijep život. Samo je obično kratak.

- Je li bolji lijep a kratak, ili dug a ružan? Gavran živi tristo godina.

- Gavran i ne zna da je živ.

- Mi znamo, to je naša sudbina.

- To je naša nesreća.

- Sreća i nesreća.

Vidim kuda se kreće njegova misao. Došao je do ruba, hoće li ga preći? Hoće li spomenuti razlog svoga očajanja? Ne, ne usuđuje se. Opet sam mu ja zaklon.

- Zašto si ono učinio kod hadži-Duhotine?

- Pravo da kažem, ne znam. Tek sam se vratio iz rata, bio sam zbunjen, bio sam gorak. Ne znam.

- Je li te Mula Ibrahim zato otpustio?

- Mula Ibrahim je nedužan. Prisilili su ga.

- Mula Ibrahim je kukavica.

- Nije on za to kriv. To je kao da se rodio gluhi, ili s krivim nosom.

- Da li zaista misliš tako ili si lukav?

- Na žalost, nisam uspio da izučim lukavstvo. Nemam dara.

- Koliko ti je godina?

- U svibnju ću navršiti dvadeset i pet.

- U svibnju?

- Da zašto?

- Pitam što bilo, govorim što bilo. Da ne šutimo.

I njegov sin je rođen u svibnju, kao i ja. Pogodilo ga je, ali ni o tome neće da govori. Onda je opet počeo da hoda duž velike sobe, zagledan u ćilim. Sat u drugoj sobi odbijao je nešto, vrijeme je prolazilo, a mi smo šutjeli, kao da smo zaboravili jedan na drugoga. Ne, nismo zaboravili. On je u mislima uspoređivao mene i svoga mrtvog sina, rođeni smo iste godine, u istom mjesecu, bili smo u istom ratu, to nam je zajedničko, on je mrtav a ja sam živ, to nam nije zajedničko. I što će sa mnom, da mi pomogne pa da ga podsjećam, ili da me ukloni da ga me pozljeđujem? Ni ja nisam zaboravio njega. Bila mi je mučna ova tišina, među dva živa čovjeka, smetalo mi je njegovo ujednačeno kretanje od zida do zida, javila se u meni i srdžba: zašto me zvao, da ga gledam ovako zatvorenog i odvojenog? Zašto sam dolazio, da gubim vrijeme, da vidim kako ga ni za trenutak ne mogu okrenuti sebi? Treba li sad da izađem, s prijekornom mišlju da sam uzalud dolazio oholom čovjeku? Neću, ne mogu, nikad se više ne bih vratio ovamo, ako bih sad otišao. A možda mu je potrebna moja pomoć. On tone, kako mu ne pružiti ruku? Odlučio sam da upadnem u njegovu upornu šutnju, prepodom.

- Znaš li zašto su ubili hafiz-Abdulaha?

- Ne znam.

- Ja znam. Bio sam jučer u džamiji.

Zastao je, kao udaren.

- Svi su napadali studenta Ramiza, on ga je branio.

To nije bila istina, ali sam namjerno rekao tako. Naglo je sjeo, odbacivši oklop, smanjivši razdaljinu, izašavši sav iza sanca, odjednom uvučen u razgovor.

- Što se dogodilo? Pričaj! Sve!

Ispričao sam ukratko o drugima, opširno o hafizu, sakrivši da je žrtvovao mladića a branio pravdu. Nisam lagao, ali nisam dorekao istinu da bi mi mrtvi starac bio saveznik kod Šehage. Jučer mi se zamjerio što je tražio kaznu za Ramiza, znam da ljudi nisu savršeni, a razočaran sam kad se u to uvjerim, i sad sam, ispravljao njegovu grešku, ili zabludu. A možda nije ni greška ni zabluda. Tražio je pravdu a ne nasilje, i svima je pred lice stavio ogledalo, da vide svoju nakaznost, kad već napadaju tuđu. Postupio je hrabro i pošteno, ne štedeći nikoga, zato je i stradao. Nisam pogriješio kad sam ga uzeo za svjedoka.

- Onda su ga ubili - uzviknuo je Šehaga uzbuđeno. - Zar i njega!

Zar i njega! I sina i prijatelja. Njih dvojicu je najviše volio u životu, obojicu su ubili. Ništa drugo nije vidio, ništa drugo nije ga se ticalo. Htio sam da ga upozorim, nisu samo oni stradali. Ima nesreća i osim njegove. Pun je svijet nesreća. Znam, tiču nas se samo naše, ali zar i tuđe nisu naše?

- Mnoge su ubili, i mnoge će još ubiti - rekao sam, misleći na Ramiza.

Ali on kao da nije čuo, držao je sastavljene šake na prsima, kao da pritiskuje bolno mjesto, blijed, zgrčena lica, sav ustremljen na jedinu misao.

- O, zlikovci! - prošištao je stisnutih zuba. - Platit ću vam! Naći ću krivca! Zemlju ću prokopati, ali ću ga naći!

- I da se osvetiš, hafiz-Abdulaha nećeš podići iz groba.

- Umro bih od sramote, ako bih zaboravio prijatelja!

- Učini nešto korisnije. Mladog Ramiza će ubiti.

- Ubit će sve poštene. Hiljadu smrti su zaslužili!

- Nisi spasio sina. Spasi njega... Nije očekivao da ću to reći. Ni ja. Stao je i pogledao me zaprepašteno. Bezdušno sam provalio u njegovu okrvavljeno srce.

Stisnuo je šake, sav se zgrčio, izgledalo je da će skočiti na mene. Kako sam se usudio da mu to kažem? Nije pošao prema meni, nešto ga je zaustavilo. Možda misao, koja mu se nikad nije javila, da zbog mrtvog sina pomogne nekom živom. Zbunila ga je ta mogućnost, možda mu se činila i nepravedna, u početku, neprihvatljiva za njegov bijes. Ali nije mogao ni da je odbaci lako. Je li pomislilo kako bi bilo lijepo da je netko pokušao spasiti njegova sina? Je li u magli zbunjenosti nazreo put koji bi njegovom sjećanju dao više smisla? Je li se u njemu pokrenula zaboravljena dobrota? Htio sam da presudim u njegovoj nedoumici:

- Umrijeti će nedužan.

Još se branio:

- Je li moj sin bio kriv?

- Zato ti i govorim. Najbolje ćeš razumjeti. Oca nema, poginuo je u ratu, ima samo majku. Što će mu ona pomoći?

- A kako ću mu ja pomoći?

- Ne znam. Moli valiju da ga puste.

- Ne smije, boje se jedan drugoga.

- Onda mu nema spasa.

- Ima majku, veliš. Zašto nije mislio na nju? Djeca misle samo na sebe, roditelji ih se ne tiču.

- Zaboga. Šehaga, zar ni mrtvom sinu ne praštaš što je mislio drukčije nego ti?

To nije izdržao, pogodio sam ga u živu ranu, ni sam ne znam zašto, viknuo je, pogledavši me krvnički:

- Pasji sine! Što hoćeš od mene!

A onda je sagnuo glavu, i počeo da lomi prste. Stajao je tako dugo. Onda je rekao tiho, ne gledajući me:

- Nije trebalo da mi to kažeš.

- Kažem zbog tebe. Pomiri se s njim. Mrtvog ga prihvati s tugom a ne s bijesom. Mladi ljudi često čine ludosti, jer žele nemoguće. Kao tvoj sin, kao Ramiz.

- Jesi li prijatelj s tim čovjekom?

- Nisam. Jedva se poznajemo.

- Zašto se onda zauzimaš za njega?

- Zato što neće nitko, zato što je sâm, zato što je pošten.

- I tebi je potrebna pomoć, mislio sam da ćeš govoriti o sebi.

- Meni prijeti sirotinja, njemu smrt. Njegovo je teže.

- Lud li si, bože moj! Sve što kod nas vrijedi, to je ludo. I moj sin, i ti, i taj Ramiz.

- Lud je zato što ne misli o sebi, nego o drugima. Treba li zbog toga da umre?

- Je li vlasti stalo do njega?

- Mnogo. Opeklo ih je ono što je govorio. Odjednom se izmijenio, pakostan izraz mu se pojavio na licu:

- Kako bi bilo da im ga otmemo? Pocrkali bi od bijesa!

Eto, taman sam mislio da sam istjerao đavola iz njega, a on sve počinje po starom. Bol mu je nanesen tuđom krivicom i lijek mu je samo nevolja koju će on nanijeti drugome.

- Ne bi im bilo lako - složio sam se, ugledavši neočekivanu mogućnost za Ramizov spas. Šehagin razlog me se ne tiče.

Čudno je kako se nenadano pokrenuo, izraz lica mu nije više zloslutno mračan, nego sabrano odlučan, tanak osmijeh oko usana otkriva zamišljenu radost likovanja, ruke stoje mirno jedna pored druge, tijelo se ispravilo. To je drugi Šehaga, čovjek koji smišlja osvetu. To su trenuci kad sigurno zaboravlja svoj bol. Ali ova njegova pakost neće biti samo osveta. Pomoći će drugom čovjeku. Sad ga ništa ne bi moglo zaustaviti. A da sam slučajno potaknuo u njemu dobrotu, ostala bi blijeda i mlitava. Koliko je zlo življe i marljivije! Neka nam je bog u pomoći. Udario je dlanom o dlan, ruke su vršile svoj posao spremno, ne mučeći se, ne grčeći se više. Ušla je mlada djevojka.

- Zovni mi Osmana!

Osman je odmah ušao, kao da je čekao pred vratima, a možda je i čekao, stojeći s mladom djevojkom. I njemu i njoj oči su sijale kao kandilji. Šehaga je protrljao oživjele ruke.

- Sjedi! Treba da spasimo jednog čovjeka iz tvrđave.

- Ima nekoliko načina - odgovorio je Osman, ne razmišljajući. - Ja sam za najskuplji.

- U redu - pristao je Šehaga. To je bilo sve!

Osman Vuk me pogledao veselo, i upitao Šehagu:

- Hoćeš li da ti donesu mlijeko?

- Poslije.

Vrijeme je da odem, da bi oni mogli da se dogovore nasamu. Ostao sam duže nego što sam mislio, i mnogo duže nego što se Tijana nadala. Pitat će me, zašto me pozvao. Nije me pozvao. Pitat će, o čemu smo razgovarali. Nismo o meni razgovarali. Pitat će, hoće li mi pomoći. Ni on ni ja nismo se toga sjetili. Pitat će, zašto sam onda toliko zadovoljan. Neću znati da objasnim zašto sam toliko zadovoljan.

13. Otmica

Ta noć uoči Bajrama bila je burna. Kraj posljednjeg dana posta Osman Vuk je dočekaao u Zajkinoj mejhani, trijezan, miran, gotovo svečan. Mejhana nije zatvorena za druge goste, kako je Osman obično zahtijevao, ali su svi znali da je to njegovo slavlje, zbog sutrašnjeg Bajrama, zbog dugog Ramazana, ni zbog čega, nitko nije tražio razlog Osmanovu ludovanju, jer bi taj razlog često tražili. Znao je da se veseli kao nijedan čovjek u gradu, okrećući ga na glavu i remeteći njegovu kiselu tišinu. Očevi odraslih sinova i muževi mladih žena bili su tada brižni, jer su sinovi postajali nemirni, a mlade žene gubile san i, tužeći se na glavobolju, dugo u noć sjedile kraj prozora i uzdisale, što je mnogima donijelo pravu glavobolju od muževljevih nježnih šaka koje su, za svaki slučaj, istjerivale ludost iz ženskih glava uvijek punih opasnih snova. Sejmeni su se tada okupljali oko njega i pratili ga po ulicama, strepeći što će Osman izmisliti. Ali su uvijek ostajali na pristojnom odstojanju, bojeći se njegova neljudskog bijesa.

Te večeri, već u sumrak, čekala ga je pripremljena gozba s jelom i ohlađenim pićem. Zajko, važan i utegnut, i njegova dva momka u svečanim odijelima, tiho i užurbano su vršili posljednje pripreme za to ludo bogoslužjenje, a stari Ciganin Ramo, najbolji svirač i pjevač koga je svijet vidio, i njegovih pet sinova, čekali su spremni, gledajući pobožno u Osmana i njegove drugove, veseljake, kockare, ukoljice, ludove, pijanice, najveće sarhose u gradu.

Kad je pukao top na Tabiji, oglasivši kraj posta, Osman se digao, omrsio se, tobože, zalogajem kruha i čašom rakije, zaželio svima sretan Bajram, jer sutra bogzna hoće li i znati da je Bajram, i tada je počelo veselje. Sejmeni i noćobdije vukli su se kao sjenke oko mejhane, ali su cijelu noć slušali pjesmu, svirku, smijeh, viku, u noć nitko nije izašao.

Sve mi je to ispričao Mahmut Neretljak, koji je cijelu noć pio s Osmanom i njegovim društvom, odspavao ujutro sat-dva i odmah izletio iz kuće, žut kao limun, ali sretan i blažen, kao da su mu svi životni snovi ostvareni. Veselio se s Osmanom Vukom! I svakome je to pričao. Ne bi nikad stigao do Osmana i Zajkine mejhane, to je za njega daleko koliko i pasin konak, slučaj ga je doveo do te neočekivane sreće. Osman Vuk je bio došao da mene pozove na to bajramsko slavlje, ali su mi Tijanine zloslutno skupljene obrve ubile svaku volju za veseljem. Nikad nisam bio, ne moram ni sad, tješio sam se, kad mi ništa drugo nije ostalo. Mahmut je slušao, kao u zanosu, i sigurno mislio da sam jado koji ne zna što je pravo muško veselje, niti ću ikad saznati, kad odbijam poziv koji bi svatko prihvatio ako je pravi čovjek. Ja, eto, nisam pravi čovjek i predložio sam Osmanu da povede sa sobom moga prijatelja Mahmuta, on to voli, a i za društvo je bolji od mene. Mahmut me pogledao zahvalno, Osmana s nadom, uzbuđen kao djevojka kad se nada da će je isprostiti, a kad je Osman pristao, nešto mu je zaklokotalo u grlu, gotovo se zagušio zbog te počasti, ali se brzo pribrao i dostojanstveno zahvalio na pozivu. Začudio sam se, pošteno da kažem, što ga je Osman pozvao, ali mi to nije bila najveća briga. Izašao sam s njim, da ga upitam, zar neće pokušati da spase Ramiza, večeras bi baš bilo zgodno, svi se vesele, a on se samo nasmijao: - I ja se veselim. Ostao sam zbunjen, a Osman je otišao smijući se.

Mahmut mi je sutradan pričao da je pijanka bila neviđena: džaba, za piće treba da se nađu pravi ljudi. Sile su, nema šta, naročito Osman, ali je dobro što su i njega, Mahmuta, pozvali. Pokazao im je kako se pije, polako, dugim gutljajima, s jezika a ne iz grla, ne naskap, to je prosto, i ne može se dugo izdržati. Doduše, poslije je i on pio naskap i srkao iz tanjura, kao čorbu, ali to je bilo pred zoru, kad su pamet izgubili, svi osim Osmana. Mahmut ih je naučio i kako svirači treba da sviraju, tiho, gospodski, da se čuje samo do kućnih vrata, da ulazi u srce, da te davi u grlu a ne znaš zašto. Osman Vuk mu je priznao znanje, rekao da mu je veselje ljepše zbog Mahmuta, i sve ga grlio, grlio, kao brata, kao pravog prijatelja. A i taj Osman Vuk, nije vuk, nego arslan, on sve može što itko može a ne može svatko što on može. Sve mu je novo, sve muževno, sve veselo, i ono što zna i ono što kaže. Vilice je razvalio smijući se i čudeći, i da je jučer umro, ne bi znao da i takvih ljudi ima na svijetu. On je najvedriji, najzanimljiviji, najbolji, najpametniji, najhrabriji čovjek koga je ikad vidio. A što sve u njemu leži, teško je i vjerovati. Svirao je na sarkiju a Ramo je pjevao, onda je on pjevao a Ramo svirao, onda je igrao neku čerkesku igru, Mahmut nikad ništa ljepše nije vidio, pa neku rumunjsku igru, sa Zajkom. Oko ponoći došli nekakvi grmalji, pa hoće da pokvare veselje, traže da Ramo njima svira, naređuju da se prekine igra, a Osman

njima, tako i tako, sjedite i pijte, ne kvarite nam veselje, ne smetajte nam, ni mi vama ne smetamo. Oni, bezobrazni, ni opepeliti, davno su, vele, tutora sahranili, a ako mu se ne sviđa, eno mu vrata, slobodna mu džada, i sve tako, da se pobljuješ, a bogami i prijete, vidim, svašta se može dogoditi. Ali se s Osmanom ništa ružno ne može dogoditi. On ti ustade, pa polako, ama korak neće da pruži, ni rukom brže da mahne, jok, nego kao da ima vremena za sve, priđe jednom grmalju, a grmalj golem, jedva je na vrata ušao, udari ga po desnom, udari po lijevom obrazu, onako izamaške, grmalj samo kleče, Osman priđe drugom, išaketa i njega, a kako ga koji put udari, a njemu glava poleti, i odletjela bi da nije vezana za vrat, pa se vrati na drugu stranu, pola metra se odvoji, pa se opet nekako namjesti, šaka mu teška kao topuz, pa grmalj ne zna ni gdje je ni što se s njim događa. Onda jednome naredi da otvori vrata, a obojici da se gube i da nikad više u životu ne zavire ovamo, i bogami, uvukoše vratove, poslušашe ga, kao djeca hodžu, i klisnuše u mrak. A on se vrati u društvo. - Gdje smo stali? - veli, kao da ništa nije bilo. Tada Muharem Pjevo, oduševljen, poruči pjesmu, i htjede da plati, Osman samo izdrelji oči, strah te u njih pogledati kad planu, srce ti se skupi ko oskоруša, a samo tren poslije, sunce iz njih zasija, pa veli Pjevi: - Večeras ne turaj ruku u džep. A koliko je platio Zajki, koliko sviračima, koliko momcima, to samo on zna, svršio je to nasamu, gospodski, ali je para pogolema, vidjelo se po tome kako ga gledaju, kako se ponizno smiješe, kako se klanjaju, svi bi ostali na nogama tri dana i tri noći da je on htio. Ali kad ču kako mujezin uči sabah, diže se i veli: - Sretan vam Bajram, braćo. I hvala što ste mi učinili čast. I trijezan, kao da nije proveo noć u piću, oprostio se sa Zajkom, a svirače zamoli da ga ne prate dugo ulicom, Bajram je, praznik, ljudi već idu na molitvu, ne treba da im smetaju. Pratili su ih svirkom do mosta, na mostu su odsvirali još jednu pjesmu, ljudi su zastajali, idući u džamiju, a on se klanjao, s rukom na prsima i čestitao im Bajram. Onda se poljubio sa svima iz društva, i s Mahmutom, u oba obraza, i otišao kući. Mahmut je bio suviše uzbuđen da bi dugo spavao, dva velika đuguma prosuo na glavu, da dođe sebi od rakije i od velike sreće, i dugo poslije toga pričao o Osmanu i o toj nezaboravnoj noći.

Nije mi to mnogo sličilo na Osmana Vuka, nikad nisam vidio kako se veseli, ali ova suzdržanost i odmjeranost sasvim je neobična, nimalo njegova. Ili je Mahmut nešto pogriješio, ili ja ništa ne znam o Osmanu Vuku. Poslije mi se ponešto objasnilo kad sam čuo što se te noći dogodilo u tvrđavi.

Te iste noći, uoči Bajrama, netko je oteo Ramiza iz tvrđave i nekud ga sklonio. Iza jacije nepoznati ljudi na konjima došli su pred tvrđavsku kapiju, snažno udarili zvekirom i naredili stražaru da pozove dizdara, nose važno naređenje od valije. Kad je dizdar došao na kapiju, pokazali su mu pismo i on je dvojicu pustio u tvrđavu, drugi su ostali pred zaključanim vratima.

Što se nakon toga događalo, nitko nije točno znao i moglo se samo nagađati, kao što su nagađali i oni kojima se sve događalo. Dvojica neznanaca savladali su dizdara u njegovoj kuli, udarili su ga nadžakom po glavi i krvavog ostavili na podu. Ključara su savladali u njegovoj sobi kod ulaza u lagum. Onda su obojica došla do stražara na kapiji, kao da izlaze, on im je otvorio, i tada, kad se okrenuo, nadžak je pogodio i njega. On se prvi i osvijestio, možda zato što je najmlađi, ili što mu je glava najtvrđa, ili što su ga najlakše udarili, zatvorio otvorenu kapiju, digao uzbunu, probudio pospale stražare, a onda su našli ključara koji je došao sebi, ali je jedva znao što se dogodilo, i dizdara koji je najgore prošao. Cijelu noć nije dolazio sebi, trljali su ga, polijevali vodom, i sve uzalud, onda su mu stavili rakiju pod nos a nekoliko kapi kapnuli u usta i dizdar se probudio, ali nije mogao ustati. Na glavi mu je bila velika čvoruga, u stomaku muka, u tijelu slabost, u glavi nejasno sjećanje.

Ramiz je nestao iz tvrđave. Taj Bajram su ljudi zapamtili po tom događaju. Pričalo se, svuda, kao o čudu, o junaštvu, o smaku svijeta, prema tome tko je govorio. Pronijela se vijest da je to učinio Bećir Toska sa svojim hajducima, drugi su tvrdili da je to djelo derviša hamževija, treći su se samo čudili jer je Ramiz bio prvi zatvorenik koji je otet iz tvrđave. Jednima je to bio razlog da misle kako su ljudi postali gori, drugima da su hrabriji. A možda je točno i jedno i drugo. Vlast se uzbunila. Velika je bruka što su razbojnici mogli ući u tvrđavu, ali još veća što su o Ramizovu zločinu obavijestili ne samo valiju nego i Portu. Kako će sad javiti da ga nema? Kakva je to tvrđava, kakvi stražari, kakva uprava koja ih drži? Ispitivali su dizdara i tvrđavsku posadu, ali ljudi nisu znali ništa više od onog što su odmah rekli i što je znao cijeli svijet. Dizdar, jedva govoreći zbog bolova u glavi, rekao je da je pismo zaista bilo od valije, s pečatom. Nije ga, doduše, dočitao, jer su ga zlikovci udarili po glavi čim je počeo da čita. Sjeća se samo naslova: Čestitom dizdaru, i ništa više, a bolje bi bilo da

se ni toga nije sjećao, jer su mu pokazali pismo, koje su razbojnici bezobrazno ostavili u njegovoj sobi, i upitali ga kako je mogao pomisliti da je valijino, kad bi i slijepac mogao vidjeti da je pečat krivotvoren, i ne baš naročito vješto, na što je dizdar odgovorio da i on sada vidi, ali onda nije vidio, zato što nije sumnjao, a i zbog slaba svjetla.

Svijet je znao i to da je vlast pitala dizdara zašto je nepoznate ljude pustio u tvrđavu, zašto ih nije ostavio pred kapijom, a pismo (u kojem se zahtijeva da im preda Ramiza) pročitao u sobi. Odgovorio je da su bili odjeveni kao sejmeni, što su potvrdili i ostali, i da su mu rekli kako imaju da mu daju usmene upute, a najviše ga je prevarilo što su naredili da se kapija zaključa dok oni budu u tvrđavi i kako da pomisli na kakvo zlo, kad su njih samo dvojica, a u tvrđavi deset naoružanih stražara, osim njega. A još će najprije biti da ga je prevarila nepojmljiva drskost tih ljudi. Najprije će biti da je tebe prevarila tvoja glupost, rekli su mu ljubazno. I tako, nitko točno nije znao što se dogodilo. Ni ja, iako znam kako je počelo. Ali, dalje od toga, sve mi je tamno. Upitao sam Šehagu, kad sam mu čestitao Bajram, gdje je sklonjen Ramiz. Pogledao me oštro, kao neprijatelja, i prezrivo, kao budalu.

- Odakle bih ja znao? Zašto mene pitaš!

Vidio sam koliko sam zaista glup i koliko sam im nedorastao. A ne bih Šehagu ni pitao da me Osman Vuk nije zaobilazio kao da sam šugav, i kao da me nikad u životu nije sreo, ili je čuo o meni samo najgore.

Sve sam domišljao sam. Dobro, Šehaga je dao pare, a Osman je platio ljude, tko zna kakve, stare ratnike, hrabre a siromašne, ili hajduke iz šume, ili razbojнике, ili zlikovce koji se ničeg ne boje kad treba da dođu do novca. Onda je priredio veselje u Zajkinoj mejhani, s velikim društvom, sa sviračima, s Mahmutom koji će sve pričati, sa sejmenima koji su cijelu noć nailazili i častili se, s pasvandžijama, s pijanicama, s noćnim sovama, i ostao je od sumraka do zore. Svi to mogu potvrditi, i oprati ga svake sumnje, ako bi nekome palo na um da posumnja u njega.

Ali, koga je potplatio u tvrđavi? Stražara? Ali stražar nije važan i mogao je baš te noći ne biti na kapiji, a i da je bio, nikoga ne bi smio pustiti bez dizdarove dozvole. Ne, nije on, a udarac po glavi dobio je besplatno. Onda je dizdar? Njegova mala plaća i dosadna služba, jer nikad ne smije napustiti tvrđavu, sigurno su dozlogrdili starom ratniku, i mogao je pristati na sve, ako bi mu pristojna nagrada omogućila da se riješi tvrđave u kojoj je živio kao i zatvorenici. A mogao je i da se oženi, da okuša ono što su svi ljudi činili, a što on nije mogao. Nije morao znati ljude koji će doći, i sigurno je govorio iskreno da su mu bili nepoznati i da ih nikad nije vidio. Dogovarajući se s Osmanom, vjerojatno je želio da otmica bude uvjerljiva, i pristao je, ne, zahtijevao je da ga otmičari udare, ne baš prejakom, malo, toliko da se može opravdati. Ali, zašto su ga udarili onako krvnički? Da li im ruka ne zna za malo, ili su željeli da dokaz bude što uvjerljiviji, ili su naplatili tko zna kakav dug, tek, dizdar je jedva glavu izvukao, i da je znao kako je teška zlikovačka ruka, možda ne bi pristao na ovaj posao. A možda i bi, jer što je jedan jači udarac i nešto teža glavobolja prema sreći koju je tako platio! Ovoliko koliko je vjerojatno dobio od Osmana ne vjerujem da je zaradio cijelog života, a bilo mu je krajnje vrijeme da shvati kako se ne može mnogo zaraditi pošteno. Doduše, kad je ustao, a ležao je nedjelju dana, glava ga je boljela kad god bi se naoblačilo i kad je bilo vlažno. I kad bi počeo što god da misli. Ali ga više nije boljela glava zbog drugih stvari, koje su ipak važnije od glavobolje. A razmišljanja se lako odrekao, zato što mu zaista nije potrebno, i zato što se sjetio kako je cijelog života mislio uzalud. Poslije nekoliko mjeseci dao je ostavku, kad mu je umro stric i ostavio mu neko nasljedstvo, kako je tvrdio, mada se svatko čudio što je njegov stric krio da ima išta. Ali, tko se može zakleti da zna sve o ljudima? Kupio je malo imanje kod Kozje ćuprije, oženio se mladom udovicom bez djece, i obrađujući posnu zemlju a naslanjajući se na plodnu ženu, stekao malo imetka a mnogo djece. I stavljajući isječen sirov krumpir na čelo, kad bi ga zaboljela glava, da ga podsjeti da onu sretnu noć, zahvaljivao bogu što se sudbina jednom u životu i njega blagonaklono sjetila, da mu plati za toliku poštenu službu zemlji i caru.

Tijana je u dvorištu čula o Ramizovom bijegu, a ja sam joj ispričao sve što sam znao. Prvo joj je palo na um da se zabrine:

- Da tebe ne upletu?

- Tko da me uplete? Što sam ja kriv? I kako da me upletu? Ne znam ni kako se dogodilo.

- Jesi li siguran da ti ne može biti ništa?

- Siguran sam. Igru igraju veći od nas.

- Veći igraju, manji plaćaju.

- Ovaj put nisi u pravu.

- Daj bože. Samo ti nikome ne pričaj to što znaš.
- Nisam lud.
- Onda se sjetila Osmana Vuka i počela da se divi:
- Izgleda kao hajduk. Samo je on to mogao učiniti.
- Pobunio sam se, želio sam da ga sklonim s puta:
- Dopao ti se taj hajduk. Samo zato što je rekao da si lijepa.
- Hajde, ne luduj.
- On to kaže svakoj ženi.
- Baš me briga!
- A otmicu nije on izvršio. Cijelu noć je pio.
- Možda je izašao, pa se opet vratio.
- Nije se ni maknuo iz mejhane, sve do zore.
- Tko je onda?
- Ne znam.

Nije izveo Ramiza iz tvrđave, ali je sve učinjeno po njegovoj zamisli. Nisam htio da joj to kažem, uvrijedilo me njeno oduševljenje. Ali je istina. On radi ono što hoće, uzima od života što mu se sviđa, pametan je da smisli sve što mu treba, a površan da bi mislio o razlozima i posljedicama. Da su otmicari slučajno stradali, njemu bi bilo svejedno. On misli samo na sebe. Život je za njega radost, uživanje, pustolovina. On je vjetar, podnevno sunce, proljetna kiša, on čini svoje, on živi, kao priroda, drugi uzmu od njega što mogu, što on dopusti, ne obazire se ni na koga i ide svojim putem koji ne vodi nikud. On ne sanja, nego budan, i žedan svega, ide kroz život, ne želi nego uzima, ne brani se nego napada. Ali zašto je ovo učinio? Sve je smislio, zaklonio se, zaštitio, stotinu očiju naveo na sebe te noći, a sve se događalo kako je on htio. Nikome ni na pamet neće pasti, nije ni poznavao Ramiza, zašto bi se izložio opasnosti? A poduhvat je zaista opasan. Ako bi otmicari bili uhvaćeni, sigurno bi ga otkrili, a onda mu ni Šehaga ne bi pomogao. Zašto je pristao? Sam nema ništa od toga, mladić ga se ne tiče, a ne vjerujem da bi se žrtvovao i za koga. On sluša samo svoju misao i slijedi samo svoju želju. Možda se upustio iz prkosa, zbog nemirna duha, da učini nešto neobično i opasno, da bi uživao u zbunjenosti tragalaca, smijući im se i navodeći ih na pogrešan trag. Ni na kakav trag! U mrak. Jer traga nije bilo, kao da je duh prošao.

Znao sam ponešto o junacima, kukavicama, lopovima, siledžijama, sanjarima, otmicarima, plašljivim činovnicima, sujetnim pisarima, ali o ovom gradskom hajduku nisam znao ništa. Sve što sam o njemu mislio, ostajalo je nedovoljno i sakato, i uvijek se moglo pobiti drugom mišlju.

Tog prvog bajramskog jutra probudio sam se poslije, noću sam se dugo prevrtao bez sna, slušajući kako pekarski radnici pjevaju, sigurno pijani, i kako vjetar puše s Trebevića. Nisam mogao da spavam zbog Ramiza i zbog Osmana. Bio sam uvjeren da se šalio, da me varao, kad je rekao da će se te noći veseliti. Počet će da pije, i ostavit će društvo, da svrši posao koji mu je dao Šehaga. I opet će se vratiti, i svi će potvrditi da nikud nije izlazio. Tako je mislila i Tijana, poslije. Određivao sam vrijeme kad će Osman doći pred tvrđavsku kapiju i, zamišljajući stotinu prepreka, pomicao ga dublje u noć. Sad će! Ali su se tada na ulici javili nečiji glasovi, nečija pjesma, prisilivši me da odgodim početak. U ponoć sam čuo ezan s Begove džamije, učio je Salih Tabaković, u nevrijeme, ni za koga, čudno, kao da jauče, više u tamnu noć svoj strah i izgubljenost. Zavijao je kao pas, zbog nekog užasa koji je samo on znao, a činio je to desetak puta godišnje, kao što je Šehaga pio, podsjećao je ljude na nesreće, na prazninu življenja, na smrt. Taj prestravljeni krik i vjetar što je jecao, u naletima, izdvajali su ovu noć između drugih, i ovaj trenutak između ostalih. Sad je vrijeme, ponoć, vjetar, tama, puste ulice, strah nad gradom. Da li će Osman udariti halkom na teškoj kapiji? Pretrnuo sam od tog zamišljenog zvuka, jedinog od čovjeka u tom trenutku noći. Je li stražaru javljeno za njegov dolazak, ili ga je mora savladala?

Od toga časa u mom polubudnom mozgu počinjalo je da se spliče zamršeno klupko opasnosti, strke, krikova, uzbuna, junaštva, ali su iz te gužve, koju se nisam usudio da rasplicem, Osman i Ramiz, nekako izlazili, odlazeći u noć, jureći na konju, lebdeći na oblaku, gubeći se u tami. Pa sam se opet vraćao na početak. Stražar je viknuo na uzbunu, prije nego što je Osman uspio da išta učini, u tvrđavi su se upalila svjetla, u gradu je usamljeni čovjek vikao svoj strah u mračno nebo, a ja sam tonuo u san, odnoseći sa sobom s ovog svijeta, sretan, samo sjenku dvojice hrabrih konjanika. Kad sam se probudio, sjetio sam se da Osman sinoć nije ništa učinio za Ramiza, preče mu je bilo veselje. A onda sam saznao da je otmica izvršena!

Samo što sam doručkovao, došao je Mahmut. Ništa nije znao o Ramizu ni o bijegu iz tvrđave, niti ga se mnogo ticalo, kad smo mu rekli. Bilo je važnijih stvari o kojima vrijedi misliti. O veselju u Zajkinoj mehani, prije svega. Je li Osman izlazio? Ne, nikud nije izlazio. Kud bi izlazio? Zbunio me, sasvim. Strahovao sam za Osmana cijelu noć, a on je cijelu noć presjedio u mehani. Šteta što Tijana nije to čula, ali je baš tada izašla da primi dvije korpe đakonija koje su donijeli Šehagini momci. Korpe je vratila, zdjele ostavila.

- Poslao Šehaga - rekla je zbunjeno, možda zbog neočekivane pažnje.

Mahmut je klimao glavom, s priznanjem, ali ga se i to malo ticalo.

- Sigurno se Osman sjetio - rekao je, i nastavio da priča, i opet o Osmanu Vuku, kakav je čovjek, kakav prijatelj, nekoliko puta je ponovio kako mu je drago što se upoznao s Mahmutom, kako su se poljubili u oba obraza, u oba!

Učinilo mi se da je, pričajući i ponavljajući ono što je već rekao, postajao sve čudniji, sve tužniji. Pogled mu je zamišljen, glas tih.

- Jesi li umoran? - upitao sam ga. - Ili si nešto tužan?

- Tužan? Što govoriš? Zašto bih bio tužan!

- Čovjek može da bude tužan poslije velikog veselja.

- Može, znam. Ali nisam.

Čak se i nasmijao da pokaže kako je veseo, i odmah, bez prijelaza, samo što je predahnuo, rekao da je jutros išao da čestita Bajram Osmanu, ali ga momci nisu pustili.

- Kažite Osmanu da je došao Mahmut Neretljak - naredio im je.

Jedan momak je otišao i uskoro se vratio.

- Nema Osmana - veli.

- Kako nema? Eno, glas mu čujem.

- Nema, nije kod kuće.

- Vi ste bezobrazni, vi ste takvi i takvi - izgrdio ih je razljučen. - I da znate, sve ću reći Osmanu. Neka zna kakve momke ima, čak ni prijatelje njegove ne poštuju!

Uzalud, nisu ga pustili. Čak su ga gledali podsmješljivo, lupeži!

Hodao je ispred kapije, hodao ulicom, čekao da vidi Osmana, ukočio se od hladnoće, ali nije dočekao. Ljudi su ulazili na čestitanje, momci su ih sačekivali s rukom na prsima, čuo je Osmanov glas negdje iz kuće, ali nije mogao da ga vidi. Pokušao je još jednom. Otjerali su ga. Vratio se ojađen zbog drskih momaka. Žao mu je, Osman će misliti da je neučtiv, da je zaboravio prijatelja, ali što može, nije kriv, objasniti će mu, ispričati će se, valjda se neće naljutiti. Eto, nisam se prevario, zaista je tužan. Ne vidi da ga je Osman otjerao! Nije htio da vidi.

Zar će cijelog života ostati dijete i čeznuti da ga prihvate ljudi do kojih ne može da dopre? Mi mu nismo dovoljni, svojom sirotinjom neprestano ga podsjećamo na njegovu. Blistavi Osman, vladar života, do jučer mu je mogao biti samo san. Sinoć su postali prijatelji. Što se to jutros dogodilo? Uvjeravao je sebe, provjeravao sjećanje, sve je zaista bilo, ništa nije izmislio, nije mu se učinilo, Osman ga je grlio, nazivao prijateljem, u oba obraza poljubio. A jutros ga momci nisu pustili da prijatelju čestita Bajram, i mnogo su se ogriješili o njega, iz zavisti, iz zlobe, iz neprijateljstva koje služinčad osjeća prema svakome. Samo Osman nije kriv! A svakome tko nije zaluđen, to bi prvo palo na um, i poslao bi ga do đavola, ako ima malo ponosa. Ali Mahmut je zaluđen prividom i svojom željom da stvarno bude ono što mu je drago. A nije mu potreban ponos, nego prijateljstvo. I kud baš da naleti na Osmana koji očarava ljude i koristi se njima, odbacujući ih kad mu više nisu potrebni!

Osman je hladna pečinska stijena, Mahmut prebijeno maće, željno topline. Jedan ne pamti, drugi ne zaboravlja. Jednome je svejedno, drugi krvvari. Što da mu kažem? Ludo, dođi sebi! Ili: jadniče, zaboravi! Smiješan je i žalostan, i ne znam da li da ga žalim ili psujem.

- Samo da se Osman ne naljuti - rekao je zabrinuto.

Otišao je tobože veseo, ali me nije prevario. Peče ga daleka sumnja, makar je i odbijao. Hoće li dugo tugovati ili će uskoro zaboraviti? Život mu je duga niska prevarenih očekivanja, valjda se navikao na razočarenja.

- Nisam mu sinoć učinio uslugu - rekao sam Tijani kad je Mahmut izašao.

- Lud je i umrijeti će lud - odsjekla je ljutito. - Treba li sad da plaćem što ga je Osman istjerao? Eno mu žene kod kuće, što ne sjedi s njom!

Na tri čoška je danas, četvrtom ni traga!

Najbolje je da svoju ljutinu oduši sama, bez mene, pomislio sam, zato sam rekao da idem do Šehage, da mu čestitam Bajram. Računao sam, ne govoreći to, da ću tako učiniti ono što je red, a izbjeći ću da se na mene nedužnog sruči oluja. Jer, vidim, munje sijevaju.

- Hoće li momci, i pred tobom zatvoriti vrata? - upitala je zubato.

- Šehaga me pozvao, nezgodno je da ne odem. A ako me i ne puste, neću turovati kao Mahmut.

- E baš crkoste za njima! Kako vas nije stid!

Nisam htio da pitam tko su to oni. Možda hajduci, kao Osman, možda bogataši, kao Šehaga. Ako misli tako, onda je to uvreda. A možda su oni svi koji su izvan ove sobe, sve što nije ona. Ako tako misli, onda je to ljubav. Primio sam ovo što mi je povoljnije, poljubio je u obraz, da pokažem kako njene riječi nisam shvatio kao uvredu, i izašao bez žurbe.

Kod Šehage je bilo mnogo svijeta, kuća je puna i živa kao han. Na kućnim vratima sam sreo Osmana, ispraćao je Zafraniju. Napravio se da me ne vidi, ili mu je svejedno što me vidi. Šehagu sam sreo u hodniku, upravo je ispratio kadiju. Zar njemu svi dolaze na noge? Ne vole ga, ali dolaze. Ni on njih ne voli, ali srdačno zahvaljuje na posjeti i poziva da opet dođu, bit će mu drago. Znam kako mu je drago!

Sjetio sam se i nasmejao u sebi, s uživanjem: kad bi znali da se sinoćnja otmica dogodila po Šehaginom naređenju, da li bi se ovako ljubazno smješkali, skrivajući što misle i što stvarno žele jedan drugome?

Prišao sam kad je ostao sam, čestitao mu, poljubivši ga u ruku. Mislio sam da ćemo se poljubiti u obraz, kao jednaki, svejedno što nismo, ali sam po ukočenom držanju osjetio da ne želi prisnost sa mnom. Možda zato što je među nama važna tajna i drukčiji odnos nego među ostalim ljudima. Ili primam privid za stvarnost, kao Mahmut. Ne, naše je ipak drugo. (Uzalud, čovjek je nepopravljiv, i najčešće laže sam sebi, i ne znajući to.) Upitao sam, ne želeći da me odvoji, što je s Ramizom, gdje je sklonjen? Odgovorio je bez osmijeha:

- Odakle bih ja znao! Zašto mene pitaš?

- A koga da pitam?

- Nikog.

Pa se osmjehnuo, naknadno, i uveo me u jednu sobu, među mlađi svijet. Mlađi i nevažniji. Moje se uvijek zna, a znat će se i kad ostarim, kao Mahmut. Srećom, svejedno mi je.

A imao sam i prećih briga: mislio sam na Šehagin odgovor. Zastidio sam se i naljutio, zastidio zbog sebe i svog glupog pitanja, naljutio i na sebe i na njega. Možda ima pravo, ne treba pitati, naročito u ovom času, stotinu ušiju može da čuje, ali je to mogao reći drukčije, manje oporo, manje uvredljivo. Zar nam uvijek moraju pokazati da su viši od nas? Sjedio sam namračen i srdit, i slušao razgovor koji sam jedva razumijevao. Što ću ja ovdje? Zašto nisam čestitao praznik i odmah se vratio? Nagovorio sam Šehagu da spasi Ramiza, zar mi to nije dovoljno? Učinio sam više nego što sam mogao i u snu zamisliti, što hoću još? Da pričamo o dobrom čovjeku, da se divimo sami sebi kako smo učinili dobro djelo, da likujemo nad bezobzirnim ljudima? Zaista, smiješno. Ovo je drugi svijet, dalek i nerazumljiv. Učinili su, i gotovo! Učinili su i što treba o tome pričati? Mi prosti ljudi volimo da sladimo i preživamo ono što doživimo. Oni djeluju i zaboravljaju. Priznajem, njihovo je mudro, moje glupo. Ja sam ponosan i oduševljen zbog hrabrog djela, oni su izvršili hrabro djelo, i šute. Mi ne učinimo mnogo ni malih a kamoli velikih djela, zato ih i ne puštamo lako iz usta i iz srca. A bogzna koliko oni imaju svakakvih djela i svakakvih tajni. Sve je kod njih tajna, kod nas tajni nema. Možda se po tome veliki svijet i razlikuje od nas. Ništa značajno se ne može učiniti javno. Javno se laže, javno se govore velike riječi, javno se pokazuje vanjski izgled, javno se vrši nasilje. Važne stvari, dobre ili hrđave, čine se tajno, one se pripremaju dok mi slabašni spavamo a kad se probudimo, čudimo se: odakle to najednom!

Kad sam se umorio tim naivnim mudrovanjem, sveteći se i njima i sebi, počeo sam da slušam razgovor mladih činovnika. Govorili su o sinoćnjoj otmici, segačeći se. Ni tvrđava više nije tvrđava, rekao je jedan. Nekad je bila sigurnija nego grob, sad je han na raskršću. Svratiš, kao taj Ramiz, malo posjediš, odspavaš ako hoćeš, odmoriš se, pa izađeš kad ti dosadi. Razlika je samo u tome što se u hanu sve plaća, u tvrđavi je sve besplatno, i šteta što je tvrđava visoko, na brijegu, pa se teško popeti, a baš bi bilo lijepo svratiti kad se umoriš od poslova. Drugi je rekao da je tvrđava postala nepotrebna, važniji krivci mogu izaći kad god hoće, a nevažnije ne treba ni zatvarati. Zar ne bi bilo korisnije da se pretvori u magazinu za krumpir i za žito? Prostora ima mnogo, a sve je suho, ništa ne bi istrunulo. Treći se pitao: tko je mogao izvršiti otmicu? Ne vjeruje da je Ramizova majka, stara je, ne bi mogla onako dobro jahati, ne bi se mogla lako prerušiti u stasitog sejmena, ne bi mogla onako snažno udariti dizdara po glavi. Nije to učinila ni sirotinja koja ga je slušala u džamiji, jer se sirotinja ne služi lukavstvom, suviše je glupa za to, nego otvorenom silom. Nisu ni bogataši,

koji bi za novac mogli iznajmiti tuđu hrabrost jer svoje nemaju, a nisu zato što nikakvu korist od toga ne bi izvukli, i to otklanja svaku sumnju od njih. Ako bi netko pomislio da je umiješan netko tko zna kako se krivotvori pečat, kako se piše pismo dizdarima, kako se naređuje, u ime koga se naređuje, opet bi pogriješio, jer je Ramiz najgore govorio protiv ljudi koji to sve znaju. Zašto bi onda učinili nešto protiv sebe? I tako, kad se zrelo razmisli, kad se sve uzme u obzir, otmicu nije izvršio nitko. A ako je izvršilo nešto, on o tome ne može ništa reći, jer se u nadnaravne sile ne razumije.

Bili su to pametni mladi ljudi, ali mi nisu izgledali suviše poštteni. Ne tiče ih se mnogo Ramizov bijeg, ali nisu na Ramizovoj strani. Nisu ni na strani svojih pretpostavljenih. Ismijavali su njihovu nesposobnost u ime svoje sposobnosti, kojoj se ne dopušta da dođe do izražaja. Da oni imaju pravu vlast, Ramiz ne bi izašao iz tvrđave. Nije to rečeno, ali se podrazumijeva. Ovi mladi starci, koji će svojoj gladnoj želji za prestižom dodati sve što nauče od starijih, osigurati će nam lijepu budućnost. Sadašnja vlast nam dopušta da plaćemo, ovi neće dopustiti ni to, pa ćemo živjeti vedrije. Sadašnji nam dozvoljavaju da budemo nezadovoljni, u sebi, šuteći, ovi će i to zabraniti, pa ćemo živjeti sretnije, jer je nezadovoljstvo najveća nesreća.

Sjetio sam se sijela kod hadži-Duhotine, opet, tko zna već koji put, i izašao iz sobe. Da ne bih rekao štogod što ne treba. Sadašnji tuku, ovi će kastrirati. Pored Osmana sam prošao, ne pogledavši ga.

- Što je to, ne vidiš me? - upitao je, smijući se.

- Ni ti mene nisi vidio.

- Ne budi dijete! Nisam htio da te vidim, zbog Zafranije. Veliko je njuškalo.

- Znam.

- A vodili smo i zanimljiv razgovor. Znaš li što sam ga upitao? Kako im se mogla dogoditi ona bruka u tvrđavi? I kud da dignu toliku dreku oko Ramiza? A on me samo pogleda, proguta pljuvačku i ušuti.

- A što nisi pustio Mahmuta u kuću?

- Kakvog Mahmuta?

- Bio je s tobom sinoć u Zajkinoj mejhani.

- Ah, onaj! Pa što ću s njim u ovoj tarapani, ako boga znaš! Vidiš koliki je svijet. Tko sve nije bio! I kadija, i muslim, i muftija, i defterdar. Sve sam ih stavio da sjede zajedno. A znam, mrze se i grizu kao bijesne kučke. Baš da vidim što će biti, kažem sam sebi. A oni sjede na sećiji, jedan uz drugog, kiselo se smješkaju, ponešto čak i govore da ljudi ne vide što je među njima, a svatko zna što je među njima! Muslim ne izdrži dugo, diže se, lijepo se, doduše, oprost, i kliznu prvi. Kadija ostade duže, pa ode i on, zelen. Džaba, ne mogu ti reći koliko sam se nauživao!

Uživa i u tome, kaže, što svi moraju doći Šehagi na noge, iako znaju da ih Šehaga ne trpi. A dolaze zato što ga se boje. Znaju da je jučer bio kod valije, znaju da će i danas ići na bajramsko čestitanje, a tko zna što se uz čestitanje može još reći. Umiru od straha da im ne naškodi, pa mu se ljubazno smješkaju, iako ih stomak zaboli kad ga vide. Boje se Šehage zbog valije. Valiji ne treba mnogo da bi ih uzeo na zub jer, kako se oni među sobom mrze, tako svi mrze valiju. I valija njih. Da nije tako, jao si ga nama! Da su složni, pojeli bi nas, ni koščicu nam ne bi ostavili. Spašava nas njihova međusobna mržnja, bog je blagoslovio! Tako je uvijek i svugdje, pa ostali ljudi nekako izvuku živu glavu, jer njihova visi o koncu. Šehaga može mnogo, može toliko da ih sigurno groznica trese kad na to pomisle. Je li Šehaga prijatelj valijin? Ma jok, nema prijateljstva među moćnima. Obojica tvrde da su prijatelji, tako im treba, ali nisu. Prijatelj je drugo, on ne zna što je, ali nije ovo. Valija je dužnik Šehagin. Veliki je rasipnik, a došao bez para, i Šehaga mu se našao pri ruci, ponudio mu novac da ne oskudijeva. I nije oskudijevao, za kratko vrijeme je uzeo sto kesa dukata! U što je potrošio? Prvo, troši mnogo jer je lako dobio, a drugo, nije ni potrošio, odnijet će tamo odakle je i došao. Dolaze s lakim tovarom, vraćaju se otežali, s čitavim karavanom. Čudo je kako nitko na položaju ne očuva poštenje. Ili se boje gužve i promjene, a valja živjeti i kad te smijene, ili je položaj takav, pa je teško ne uzeti, dok te ne smijene. Poslije su i poštteni. O vraćanju duga ne govore ni valija ni Šehaga, valija zato što mu se ne vraća, Šehaga zato što mu se ne isplati, jer je s tim dugom valija manji nego što jest, Šehaga veći nego što jest. Bez duga bi valija bio jak kao grad, ali lakši za sto kesa dukata, a to je čitavo bogatstvo, pa radije ostaje s manje dostojanstva a s više novca. Po tome se vidi kako je novac koristan, jer ako je vlast nevolja, pohlepa je čini snošljivijom. Kako se Šehaga ne boji da bi mu baš taj dug mogao doći glave, jer bi se valija tako oslobodio preteške obaveze? E, to je ono, što se ne

bi oslobodio! Šehaga je pametan i zna u kakvom kolu igra: lijepo je uzeo potvrdu od valije, potvrđenu svim pečatima i na sudu ovjerenu, da će valija isplatiti sav dug u korist vakufa koji bi nosio Šehagino ime, za pomoć medresi i knjižnici, ako se Šehagi štogod dogodi, svejedno kojim načinom i razlogom. Obojica točno znaju što to znači, pa valija želi dug život Šehagi koliko i sebi, i učinit će sve da ga zakloni od svih opasnosti. Tako su pozajmljeni dukati postali čudotvorna amajlija koja ga čuva od zle kobi.

- A štite li ti dukati i tebe?

- Štite, još kako.

- Onda niste baš veliki junaci.

- Pa tko je rekao da smo junaci? I kome je danas do junaštva?

Upitao sam i njega što i Šehagu: gdje je Ramiz?

Nasmijao se:

- Nije više u tvrđavi.

- E, mnogo si mi rekao.

- Više ti i ne treba.

Izašao sam s mučnim okusom Osmanove priče o mržnji. Kakav je život tih ljudi, kakvo prezanje bez predaha, izračunavanje svakog koraka i svake riječi, naporno razmišljanje o mogućim potezima protivnika, kakva muka, kakva danguba! Kako malo vremena i mogućnosti za običnu ljudsku misao i osjećanje, za brigu i o čemu izvan sebe i svoje ugroženosti. Vidimo ih u snazi, u sili, u moći, a ne znamo za njihovu tjeskobu, za strah od svega, od sebe, od drugog, od većeg, od manjeg, od pametnijeg, od pakosnijeg, od vještijeg, od tajne, od sjene, od mraka, od svjetla, od krivog koraka, od iskrene riječi, od svega, svega, svega! Zar je onda čudo što su zli! Da li bih se i ja upleo u te đavolje kućine da sam kojim čudom pošao njihovim putem? Sigurno! A ne bih ni znao kakva me nevolja snašla, jer ni oni ne znaju da se može živjeti drukčije. A može! Bez kruha ponekad, ali bez mržnje, bez stalne strepnje, bez straha. Ja sebi mogu da dopustim luksuz lude misli, bezrazložne radosti, jakog osjećanja, neodgovorne riječi. Uvijek imam vremena za sebe običnog. I pripremam se, dugo, istina, za ljudski život u miru. Njima je stalno u mislima onaj drugi, koga ne vole i koji njih mrzi, i onaj mogući, poznati i nepoznati, koji im sprema zamku. I stalno su u ratu, spasit će ih muka samo smrt. A meni je u mislima žena koju volim (zašto je bila ljuta?), i u srcu djetinja radost zbog prvog snijega. Gledam oduševljeno, kao da nikad nisam vidio, kako pada u gustim pahuljama, bjelinom pokrivajući grad. Beznačajne misli, beznačajna osjećanja, a koliko sam od njih bogatiji! I javile su se zato, izgleda, da me svojom bezazlenošću odvoje od njihova mraka.

Ulicom je išao Mahmut, polako, šljapkajući razgaženim cipelama po mokrim krpicama snijega.

- Kuda si pošao?

- Nikud. Hodam. Vidiš, snijeg.

- Govorio sam s Osmanom o tebi. Kaže da mu je žao. Toliko je svijeta u kući, da ne zna gdje mu je glava.

Obradovao se žalosnik, opet!

- Kako bi bilo da sada odem?

- Nemoj, velika je gužva. I ja sam ga vidio samo u prolazu. Uspio sam da ga upitam samo to što ti kažem.

- Onda, sutra?

- Najbolje sutra.

Moj Mahmute, i sutra ćeš biti onaj, ni sutra te momci neće pustiti u kuću. Ali ćeš makar živjeti u nadi do sutra. Iako ti to ništa ne treba. Nismo mi za njih, i što se mene tiče, hvala bogu!

I ponovo sam potražio svoju radosnu misao, koju je Mahmut prekinuo. Prvi snijeg, tiha priča, ludo djetinjstvo, paučinasta sreća, san o lijepom. Izvest ću Tijanu, dugo ćemo hodati ulicama koje će snijeg zatrpavati, pričat ću joj o djetinjstvu, ne, govorit ću joj koliko je volim i koliko se radujem životu. Hodat ćemo, bez razloga, radovat ćemo se, bez razloga, smijati ćemo se, bez razloga, s jednim jedinim razlogom, što smo živi i što se volimo. A kud ćeš veći razlog!

Upravo se vratila odnekud sa Šehaginim posudama u rukama.

- Gdje si bila?

- Podijelila sam susjedskoj djeci sve što ti je Šehaga poslao.

- Dobro si učinila.

- Sigurno da sam dobro učinila. Milostinja mi ne treba.
- Danas je njen dan gnjeva, izgleda. Zar je nije prošlo od jutros?
- To nije milostinja - rekao sam mirno. - Takav je običaj.
- Mrzim običaje koji me ponižavaju.
- Što ti je danas?

Nije joj ništa, rekla je ledeno, ali što je meni? Uvijek je sama, riječ ni s kim nema da progovori, (sve već znam napamet!), a i ona je ljudski stvor, ne može vječito razgovarati sa ova četiri zida. I ne zna što je toliko bogu skrivila da je toliko kažnjava, ni što je meni učinila da sam takav prema njoj. Odrekla se svega što je bila, zaboravila rodbinu, zaturila sve na što je navikla, pogubila prijatelje i poznanike, a sve zbog mene. Ja se nisam odrekao ničega svoga. Ja izlazim, imam svoje društvo, svoje brige koje nisu njene, jer ih krijem, nema me po cijeli dan, bogzna kuda lunjam i što radim, sve svoje znam i držim, Bajram nisam zaboravio, ona će svoje pozaboravljati i ostatak će pusta, kao strnjika. U srijedu joj je bila slava, Nikoljdan, dvadeset godina je s porodicom bila zajedno toga dana, a u srijedu je presjedila sama, isplakala se sama, i ne zbog kućne slave, nego zbog svoje sudbine. Zašto nije rekla? Zar mora sve da kaže? Zar ne mogu sam da vidim? Ja se brinem o Mahmutu, o Ramizu, o Šehagi, a o njoj ne vodim računa. Ona vidi na meni svaku promjenu, svaku sjenku kad pređe preko mog lica, ja na njoj i u njoj ne vidim ništa. Navikao sam se na njenu pažnju, više je i ne primjećujem, ali i ona je kriva, razmazila me, skriva od mene nevolje, nestašicu, čak i svoje neraspoloženje, samo da ne osjetim nikakvu težinu. Pa bar da to vidim, ne bi žalila. Drugi muževi igraju oko svojih žena, ugađaju im, maze ih. Ona to ne traži, kaže samo kako je kod drugih. A što ja njoj činim? Jesam li je gdjeod izveo? Nisam nigdje. Jesam li je iznenadio ičim lijepim za ove dvije godine? Nisam ničim. Kao da je sluškinja, a ne žena. Muškarci su grubi i sebični, pažljivi samo u početku, dok se ne naviknu, a kad žena poružni, kao što je ona poružnjela, onda bježe od kuće. Ona to zna, nitko ne treba da joj kaže, vidi po svemu, ne volim je više, i ne bi se čudila kad bi čula da imam ljubavnicu. Ali to ona neće trpjeti, kao druge žene, otići će, ništa nema i nikoga nema, a otići će, kud bilo, bit će sluzavka, ali poniženje neće trpjeti.

Tako me izgrdila i za ono što sam kriv i što je zamislila da sam kriv, optužila me za grijeh svih muškaraca, i živih i mrtvih, okrivila me zbog poroka djedova i pradjedova, i zbog opće muške pokvarenosti, koju ne treba dokazivati. U početku mi je bilo smiješno, pa krivo, pa sam se naljutio, i na kraju nisam znao što govorim, kao i ona. Čekaj, vidi kako pada snijeg, govorio sam. Pa: što ti je, zaboga! A onda: zar sam zaslužio da me toliko vrijeđaš! Ljutito sam je podsjetio da sam joj sve pošteno rekao kad smo se prvi put sreli, i tko sam i kakav sam, ništa sakrio nisam, znala je da je čeka sirotinja, i sad mogu samo da je žalim što se nije udala za trgovca ili zanatliju, bila bi ugledna i poštovana žena. (Iz mene je govorila srdžba a ne razlog ni pamet, pa sam lupao kao ludi Mujo u bubanj.) Ja joj ne mogu pružiti ni bogatstvo ni ugled, pružam joj samo ljubav. Ali to njoj nije dovoljno. Briga nju za moju ljubav, mogu se tom ljubavlju zakriti kao peruškom. I što hoće od mene? Kud da je izvodim? Da je vodam po Baščaršiji, da je mladići gledaju? A za krsnu slavu, kako mogu znati, kad ni svoje ne znam, ni za Bajram ne bih znao da me Šehaga nije pozvao. Kaže da me razmazila; vidim kako me razmazila, grdi me kao da sam ne znam što učinio. Ja sam nju razmazio, pustio sam joj na volju toliko da uskoro neću smjeti ni iz kuće iskoračiti, treba još samo da mi stavi lanac na noge.

Poslije me bilo stid što sam svašta govorio, a još više što sam vikao, ali što mogu, ludost je jača od čovjeka.

I dok su iz mene varnice iskakale zbog nepravde, zbog moje dobrote koju mi ne priznaje, zbog ljubavi koju ne cijeni, dok sam pjenio, žaleći sebe, grdeći nju, u sobu je ušao Mahmut Neretljak. Zastao je za trenutak, trepnuo zakrvavljenim neispavanim očima, a onda klimnuo glavom, kao da se izvinjava: samo vi nastavite! I brzo izašao iz sobe. Ta njegova smiješna zbunjenost, i nespretan pokret rukom, da ne prekidamo zbog njega, presjekli su moju ljutinu, oduzeli joj zamah i oštrinu. Nestala je odjednom, istopila se, uvenula, a ostala je nelagodnost. Mahmut se spleo, iznenađen što se i mi svađamo, a onda je htio da popravi, hrabreći nas da nastavimo što smo započeli, a što svi čine. Zaprepastio se i pomirio u jednom času, možda razočaran što smo i mi takvi, možda zadovoljan što ni mi nismo drukčiji. A možda je požalio Tijanu, jer je naišao upravo kad sam ja praskao a ona plakala, i tako sam ja u njegovim očima ispao nasilnik, a ona žrtva. Što me se tiče, uostalom!

Znam, kriv sam, prenaglano sam buknuo, zar nisam mogao da prešutim, da se nasmijem da je šalom prekinem, da je pozovem na snijeg? A nisam mogao da se suzdržim,

pogođen nepravednim prigovorima. Naljutila se na nekog drugog i naplatila se na meni. To nije pošteno. A možda je stvarno nezadovoljna ovim životom. Onda me ne voli.

- Izgleda da me više ne voliš - rekao sam prijekorno.

Ali moj prijekor nije žestok zbog nje. Sjedila je na sanduku, sklupčana, s bradom na koljenima, potpuno odsutna. Više bih volio da je bijesna.

- Kamo sreće da te ne volim - šapnula je u pod.

- Pa što ti je onda?

- Tužna sam. Ne mogu ti reći koliko sam tužna.

- Zbog čega?

Slegnula je ramenima, jedva se pokrenuvši, zaista tužna, zaista nesretna. Ništa joj se nije dogodilo, rekla bi mi sigurno. Kako onda može biti tužna nizašto, zbog sjećanja možda, zbog prošlosti, zbog nesigurnog trena, zbog neke misli bez krila? Razumijem tugu zbog onog što jest i što može biti. Ali, eto, nismo svi isti, i morat ću se, izgleda, navikavati na tugu bez razloga, s razlogom koji se ne vidi, zbog misli koja luta svojim unutrašnjim prostorima, zamorena svejedno čime, tužna svejedno zbog čega. Žao mi je, ne mogu da je gledam tako izgubljenju. Sjeo sam do nje i zagrlio je, nježno, da je ne uznemirim još više. Osjećao sam je utišanu, duboko nesretnu. Što se to s njom dogodilo? Zašto sam bio tako grub?

- Jesi li vidjela? Snijeg pada.

Nije odgovorila, nije se okrenula da pogleda. Nešto je u njoj jače i važnije.

- Mislio sam da prošetamo ulicama. Sve je bijelo.

I na to je ušutjela. Dobro, pričekat ću da nam tijela postanu bliža. Udaljili smo se dok smo vikali. Onda je nešto rekla. Nisam razumio, glas joj je suviše tih.

- Što to šapćeš?

- Izgleda da sam trudna.

- Trudna? Stvarno?

Klimnula je glavom.

- Hvala bogu! Dat ću ti muštuluk za tu vijest!

- Bojim se.

Glas joj je nesiguran, jedva čujan. Ali sad sve čujem, pogađam.

- Čega se bojiš?

- Ne znam. Svega.

Zašto bi se bojala, rekao sam. To je zbog trudnoće, sve žene se boje. (Nisam znao da li se žene boje, govorio sam što bilo, da je umirim.) Kad je prvi put nosila, život nam je bio težak, pun uzbuđenja. Njena osjetljivost to nije mogla podnijeti. Sad je drukčije, živimo mirnije, nije najbolje ali nije ni loše. Može biti samo bolje, nikako lošije. I ja sam kriv za ono prije, ali me prošlo, neću više ponoviti ludost, kunem se. Nekad mi se činilo da je nepošteno šutjeti. Sad šutim i ne mislim da sam nepošten. Zbog nje. Ona mi je važnija od svega, važnija mi je čak i od poštenja, sva mi je briga i sva sreća. Ponio sam se ružno, i grubo, ali zašto mi nije rekla ranije? Zašto je krila kad zna koliko ću se obradovati?

Htio sam da je umirim, i nisam joj rekao svu istinu. I ja sam se bojao njene trudnoće i njenog straha. Što će joj donijeti taj drugi crvić, rastući? Hoće li je darovati bolom i mukama! Hoće li je hraniti sumnjama i crnim slutnjama? Zato je i uznemirena, zbog tajne začinjanja tog novog bića u njoj, zbog brige za njega i za sebe, zbog straha da se ne ponovi ono što je jednom već bilo, samo sad možda teže nego prvi put. Tko zna koliko se mučila misleći o onome što se ne može domisliti, jer je skriveno i nepoznato, sama, i osjećajući se zaista usamljena. Prigovorila mi je, možda i ne znajući pravi uzrok, optužujući mene za svoje muke. S pravom, na žalost, jer bi ih moja nježnost, da nisam bio slijep, bar umanjila, ako ne i odstranila.

Ona je mislila na trudnoću, ja na Ramiza, a vikali smo, izbacujući nakupljenu gorčinu. Ona nije kriva, sav grijeh je na meni. Ali svejedno, sad je lijepo, kad je sve prošlo, malo se stidim, mnogo je volim, oprostili smo jedno drugome teške riječi, jer su smiješne, ugodno osjećamo toplinu tijela koja postaju sve bliža, zbog njene tajne i moga lakog kajanja, vrelina pekarske peći je samo naša, pored prozora praminja snijeg, da nam bude ljepše, nismo više tužni ni nesretni kao maloprije, iako je na njenom licu ostala tanana sjenka zabrinutosti.

14. Moć ljubavi

Pun dobre volje poslije tog objašnjenja, koje sam počeo šalom, nastavio srdžbom a završio stidom, trudio sam se da Tijanu ne ostavljam samu. Potrebna joj je moja pomoć.

Trudna žena je drugo biće, samo sebi nepoznato, biće koje počinje da sluti skrivene tajne. Sve što je bilo potisnuto, budi se, izlazi iz zatvorenih skrovišta duše, nameće se, zahtijeva da bude uzeto u obzir. I djeluje, nesaznato a jako. Ona ne vlada mnoštvom novih nepoznatih osjećanja, ne potiskuju ih više ni stid ni volja. Njena ljubomora je strah od ružnoće, njena naglost je potreba da se oslobodi unutrašnjeg pritiska, njena uznemirenost je znak uzburkanosti u njoj. Krv joj sad drukčije kola, žlijezde drukčije lice, organi se drukčije ponašaju, mozak se drukčije grči. A sve biva bez njenog utjecaja. Prepuštena je djelovanju jačem od svoga htijenja i ne može ga ni zaustaviti ni skrenuti. Zbog tajne u njoj, i svijet joj je tajna, a nesigurnost rađa misao o smrti. - Ako umrem - govorila je, kao da kaže: ako nazebem.

- Ako umrem, kako ćeš ostati sam? Ako umrem, hoćeš li misliti na mene? Ako umrem, hoćeš li se oženiti?

Oženio bi se, sigurno. Bol za ženom je kao udarac u lakat, bol je žestok ali kratak. Svi se žene.

- Ostavi se takvih razgovora, molim te - pokušavao sam da je umirim.

- Hoćeš li se oženiti ako umrem?

- Neću se oženiti - odgovarao sam, primoran, iako mi je smiješno.

- Zar si toliko nesretan sa mnom da se više ne bi ženio?

- Umro bih od tuđe, toliko te volim.

- Ne, opekao si se jednom, ne bi i drugi put. A možda i bi, ne bi ni mnogo prošlo od moje smrti.

- A da li bi se ti udala ako ja umrem? - okretao sam na šalu.

- Molim te, ne šali se time! (Lice joj je samrtno ozbiljno.)

- Zašto? Ista je mogućnost i za tebe i za mene. Ali, pusti to. Zašto da mislimo o onome što će biti kroz pedeset godina?

- Bit će prije, mnogo prije. Predosjećam to. I bojim se.

Uzaludno je bilo govoriti razumno, njeni oživjeli strahovi su jači od razuma. Smirivao sam je nježnošću, jedinim lijekom koji joj je mogao pomoći. Govorio sam najsmješnije riječi, tetošio je, čuvao od napora, radio i što sam umio i što nisam umio, pretvarajući se u dadilju najboljih namjera i najnespretnijih pokreta. Ganuto je plakala zbog moje pažnje, smijala se zbog moje nespretnosti, ali se polako smirivala, jer više nije mislila da je napuštena.

Izvodio sam je uvečer u šetnju, po danu nije htjela da izađe, bila je uvjerena kako se već vidi da je unakažena trudnoćom. Učinilo mi se da je po mraku radije izlazila zato što se mogla slobodno naslanjati na moju ruku, po danu bi se stidjela. Tako se osjećala sigurnija u mraku i u prostoru koji nije njen.

- Ti si najbolji čovjek na svijetu - govorila je nježno, pokrenuta bogzna kakvim osjećanjem.

- Neki dan sam bio najgori.

- Sad si najbolji.

Mahmut mi je obazrivo rekao da griješim. Tijana je divna žena, ali opet, ne treba pretjerivati ni u čemu. Ako je sad naviknem na toliku pažnju, što ću poslije? Sve bi se u životu moglo izdržati za kratko, i da budeš dobar, i hrabar, i pažljiv, ali život ne traje kratko, a ništa ti ne može postati teško kao obaveza koju sam sebi nametneš u jednom trenutku slabosti ili oduševljenja. Stid te da odustaneš, muka da istraješ, a nemaš koga da psuješ, jer si sam sebe natovarilo. A onda, davno je rečeno, što bolest ne umori, to pokvari. Trudnoća nije bolest, ali ja svoju ženu mazim kao da je na smrti, bože oprosti. Osvetit će mi se to, daj bože da on nema pravo, zajahat će me žestoko, pa će mi duša na nos izaći. A žene vole da vladaju, iz ljubavi ili bez ljubavi, svejedno. Ne kažem, muž treba da bude dobar prema ženi, ako nećeš ti hoće drugi, a ako i neće, bolje je ljudski nego paski. Ali, malo strogosti nikad ne škodi. Kome to uspije, naravno. Jer, nekom ne uspije, i on govori onako, uopće, kako bi bilo bolje a ne kako jest. A koliko on vidi i zna, kod mene će ovako ostati zauvijek, a to, bogami, nije lako izdržati.

Kad sam rekao, radi opravdanja, da se Tijana ne osjeća dobro, predložio je da dovede svoju ženu, pregledat će Tijanu, i znat ćemo je li dobro ili nije. Dok je bila zdravija, pomagala je ženama pri porođaju, pa i sad dođu po nju, mole, kume, lakše im s njom, a sve zna o tim stvarima, kao ljekar. Pristali smo, ako ne bude koristi, neće biti ni štete, i Mahmut je doveo svoju ženu koju do sad nismo uspjeli da vidimo. Da li se stidio nas, nje, ili sebe između žene, Tijane i mene, kad se sretnemo, ne znam. Možda je ženi lagao da smo ugledniji i bogatiji nego što jesmo. Ili je njegova žena toliko ružna i nemoguća, kao što je govorio, pa se ustručava da je pokaže, jer lakše podnose uši nego oči, ružno je manje neprijatno kad se o njemu priča nego kad se vidi. Ili se boji da ne vidimo kako ga žena prezire.

Ne znam što je od toga istina, ali mi se žena odmah dopala. Jedva je hodala na zadebljalim nogama, jedva disala od zaduhe, jedva govorila od umora, ali je govorila, veselo gledajući malim očima, zaraslim u salo. Prvo je rekla da je često slušala od Mahmuta kako je Tijana lijepa i dobra, pa je mislila da je ružna i zla, jer on sve naopako vidi. I opet je naopako vidio, i pogriješio, jer Tijana nije lijepa nego prelijepa. A sigurno je i dobra, ništa na njoj nije šiljato, ništa pakosno, ništa skriveno, a smijeh joj je zdrav i veseo, kako odavno nije čula, i voljela bi da je sretne svako jutro, da joj dan počne lijepo. Rekla bi, po njoj, da ni ja nisam hrđav, jer se žena prozli pored hrđava muža. A možda bi Tijana ostala ovakva i da sam ja hrđav, jer joj Tijanine oči kažu da je ona dobra radi sebe a ne radi drugih. Iako od muža mnogo zavisi, muž je sud, žena voda. A opet, muž koji želi sebi dobro, poslušat će ono što mu žena kaže. Muškarci su djeca, čak i kad ostare. Žene su razboritije, znaju točno što je dobro za obitelj, nikad ne prenagle, triput razmisle, naročito ako imaju djecu. Jer samo žena zna s kakvom ih je mukom nosila, i uzdizala, muškarci misle da je to ženama zabava, i rijetko kad pomognu, često i odmognu, ali ne zato što su zli nego što nisu pametni. Ali, što možemo, rekla je, smijući se veselo. Ludi su, i naši su, neka gu nam živi kakvi su da su!

Mahmut je žmirkao kratkovidnim očima, i polako trljao cjevanice, ne gledajući ženu i njena dva zuba što su bjelasala iz šupljine usta.

Govori li to ona o njemu? Ako i govori, ničim ga nije uvrijedila, i ničeg ružnog nema u njenim vedrim riječima, čak ni skrivene žalbe.

Onda nam je rekla da izađemo malo na zrak, izašli smo i cupkali na uskoj verandi, braneći se od vlažne hladnoće.

- Jesi li je čuo! Priča, priča! - rekao je Mahmut rastreseno.
- Priča, ali pametno.
- E vidio bih ja tebe kad bi tu pamet slušao od jutra do mraka.
- Nisi kod kuće baš od jutra do mraka.
- Dosta mi je i ovoliko koliko jesam.

Pa smo zašutjeli, on misleći o svojim nepoznatim brigama, ja misleći o Tijani. Što će reći Mahmutova žena? Što može reći, što ona zna? Pomagala je mahalskim porodiljama, bajajući, prepuštajući sve božjoj volji, pa su umirale ili ostajale, kako ih je sreća poslužila. Što me se tiče što će reći!

- Dugo se zabavila - mahnuo sam glavom prema sobi, udarajući nogom o nogu.
- Nije dugo, nego si ti zabrinut.
- Pa, zabrinut sam.
- Nemaš zašto. Žene su ko mačke.

Kad nas je Mahmutova žena pozvala da uđemo, prvo sam pogledao u njeno lice. Kakav joj je izraz, vedar ili lažno utješeno? Vidio sam, blista od zadovoljstva. Onda je sve dobro, pomislio sam, sretan. A ona je divna žena i zaista zna svoj posao. Tijana se smiješila zbunjeno.

- Ne može biti bolje - rekla je Mahmutova žena, ponosno, kao da je to njena zasluga i kucnula prstom u drvo.

- Tijana se brine - htio sam da čujem još koju riječ ohrabrenja.
- Svaka žena se brine. Ali ona nema zašto. Ti nemaš zašto da se brineš, srce moje, rodit ćeš, akobogda, ko od šale, vidim to odmah. A kako i da ne vidim? Koliko sam trudnica čuvala i pobabila, ni sama ne znam. A i ja sam četvoro rodila, pa znam i po sebi.

- Četvoro? - upitao sam začuđen.
- Dvoje je živo, dvoje je umrlo.

Pogledao sam u Mahmuta. Zar nije govorio samo o kćerki?

Nije odgovorio on, nego njegova žena:

- Sin nam je u Mostaru, uči zlatarski zanat. Sad smo nas dvoje sami.

Pa se sjetila, i pogledala po našoj siromašnoj sobi:

- Tijesno vam je ovdje djeco. Što kažeš, Mahmute, da pređu kod nas?

- Šteta im je da ovo ostavljaju zimi. Vidiš kako grije pekara, ponekad i ja dođem da se ogrijem.

- I za svađanje nam je zgodnije, kad smo sami - našalio sam se, kasno se sjetivši da pogledam Tijanu. Srećom, i ona se smijala. Nasmijala se i Mahmutova žena:

- Što se tiče svađe, nećemo vam smetati. A ni vi nama. Svađajte se slobodno, poslije je slađa ljubav. Dobro, vidjet ćemo na proljeće. Ovdje bi vani s djetetom bilo nezgodno. Kako ste s parama?

- Dobro.

- Nije dobro, sigurno. Ako vam zafali, ti kćerko, dođi do mene, naći će se štogod. Nešto saleti Mahmut, nešto ja, nikad nema mnogo, ali mnogo ne treba ni vama ni nama. A dođi mi i bez toga, da se ispričamo, nemoj da čamiš sama.

- Nisam sama. Ahmet je sa mnom.

- Onda ga istjeraj, muškarci ne treba da se vuku po kući, a ti dođi!

Ostala mi je u vedrom sjećanju ta odlučna žena koja se nekako lako nosi sa životom. Sve je kod nje veselo i jednostavno. Stan vam ne valja? Pređite nama! Podijelit ćemo što imamo! Hoćete da se svađate? Zašto se ne bi svađali! Hoćete da se volite? Zašto se ne bi voljeli! Poznao sam ovakve žene, dolazile su mojoj majci, uvijek vedre, zanimljive, sigurne, najuravnoteženija stvorenja na svijetu. Te obične mahalske žene su pronašle tajnu spokojsva, ne tražeći je. Sve ih raduje, ništa ne iznenađuje, ne žele nemoguće, dobre su dok im ne staneš na žulj, zubate ako ih povrijediš, ogovaraju ali ne zavide suviše, jezičave su ali će pomoći svakome u nevolji, znaju da je život težak ali ne plaču zbog toga, i uvijek će iščeprkati ponešto što je u njemu lijepo, a lijepo im je jednostavno, behar u bašti, kava na brdu, svadbeno veselje u mahali, razgovori, dugi razgovori kad sve govore odjednom, uglas, najčešće pronalazeći u ljudima i stvarima ono što je smiješno. Štedljive su, jer nisu bogate; znaju za uživanja, jer nisu siromašne. One su kao trešnjin cvijet, razvit će se samo ako nije ni suviše hladno ni suviše toplo. Ako su siromašne, onda su mračne, neugodno zle, proste, čangrizave. Ako su bogate, onda su hladne, odvojene od svega, uvijek u strahu od otvorene šale i otvorene radosti, nikad jednostavno vedre.

I Tijanu je zadržala. Bože, kako je dobra, govorila je oduševljeno, kako je vesela, kako je zadovoljna. Sreća da je Mahmut naišao na nju. Tijana je drukčija. Suviše je rano osjetila bol, samoću, nesigurnost. I moja majka je bila drukčija, neprestano u mislima za nesigurnim ocem. Da li sam slučajno naišao na Tijanu, ili sam nesvjesno išao za majčinom slikom? Nisam znao, namirisao sam, unutrašnjim čulom osjetio, ono što se ne može izvana vidjeti. Vraćao sam željeno djetinjstvo, izgleda. Mahmutova žena je blagoslov božji, ali ne znam da li bih bio zadovoljan da je Tijana kao ona. Možda bi mi smetalo kad bi bila tako jednostavna. Možda je Tijanina osjetljivost znak i bolest punije misli i življeg osjećanja. Bol i misao oduzimaju nam bezbrižan smijeh. Ali, ne vjerujem da Mahmutova žena ne zna za bol i za misao. Izgleda da ima ljudi, mada su rijetki, kojima ni bol ni misao ne unište vedrinu i jednostavnost. Čak ih učine boljim. Ne znam kako to postižu, a volio bih da saznam.

Začudio sam se što je otvoreno upitala Tijanu da li nam štogod nedostaje. Kad je Mahmut ljut, kad mu ona ne da za rakiju, on namjerno uzme ponešto od poznanika, što bilo, da osramoti i sebe i nju, da joj napakosti, i da je prisili da odriješi maramu s novcem koju krije u njedrima, jer bi on sve potrošio. Tijana je rekla da nam ništa ne nedostaje niti ovdje ima što uzeti. Mahmutova žena je povjerovala, ili se pravila da vjeruje, ali su njih dvije poslije toga postale nerazdvojne.

Jednog jutra Tijana je rekla da ide Mahmutovoj ženi, ostat će sat-dva, i vratit će se u podne, da spremi ručak. Začudio sam se, pomalo mi je i krivo. Eto, ja joj nisam dovoljan, i uzalud sam obećavao i sebi i njoj da je neću ostavljati samu. Ona će ostaviti mene. Odvaja se, polako. Ali je ipak prevladala razumnija misao, da je tako bolje, prohodat će, potrebno joj je, ispričat će se, razvedriti, nešto će raditi, i neće misliti na strah i smrt. Bit će manje razloga za svađu. A što ću ja raditi? Želio sam da budem ovako slobodan, a sad ne znam kuda ću, ni što ću sa slobodom. Nemam volje da odem u kavanu, ljudi pričaju uvijek jedno te isto, ja šutim. Da hodam ulicama, kao budala? Bilo bi smiješno, suviše zaludno. Da idem na rijeku, da gledam vodu, nije mi ni palo na um. Zato što pada snijeg, zato što ne osjećam potrebu, zato što ni od čega ne bježim. Nisam više prazan, ne znam kakav sam, ali prazan i pust nisam. Pale su mi na um knjige, one nisu čovjek sav nego ono što je u njemu najbolje, čovjek odabranih trenutaka. S tim živim čovjekom koga nema, možeš razgovarati, možeš uživati, a ne moraš mu se ni zahvaliti. Možeš se s njim svađati, a on nema mogućnosti da ti

odgovori išta osim ono što je već napisao. Možeš se ponositi svojom pameću, govoreći mu gluposti, strpljivo će te saslušati. Možeš ga ostaviti i preći drugome, neće se naljutiti. Srdačno će te dočekati, ako mu se vratiš, uvijek spreman da počne razgovor s tobom. Nisam otišao na taj razgovor, u biblioteku.

Sjetio sam se Mula Ibrahima, otići ću do njega, da vidim što zna o Ramizu, da mu kažem kako kod Šehage nisam ništa učinio, da govorim što bilo, od ovoga svijeta, ne o vječnim otvarima, ne danas, ne mogu bez ljudi, a on mi je najbliži, kakav je da je. Pomagao mi je dok je smio, htio je da pomogne i kad nije smio, i nije kriv što nije onakav kakvog bih ja želio. I više žalim što nije drukčiji nego što se ljutim. U radnji sam zatekao Šehagu Soću i Mula Ibrahima u razgovoru koji mi se učinio zanimljiv. Šehaga mi je mahnuo rukom, Mula Ibrahim ni to. Slušao je što Šehaga govori, zamišljen i ozbiljan. Šehaga se prekinuo samo za trenutak, da me pogleda, malo nezadovoljan što sam upao u ovo povjeravanje, rođeno iz nekog suglasja među njima, neke klime, neke potrebe, a sad se treba prilagođavati trećem. Ali, izgleda, da mu je velika vojska riječi postrojena iza čela, i mora da ih pusti, nestrpljive su, dosad je premalo rekao, i nastaviti će, zbog sebe, ne zbog Mula Ibrahima, ne zbog mene. Tražio je samo razumijevanje ili šutnju. Kod Mula Ibrahima će naći oboje. Ja ću mirno šutjeti.

Čovjek želi moć (rekao je, gledajući u Mula Ibrahima, koji je pažljivo slušao). Zato što živi, što se kreće, što se sudara s ljudima. A želi da nešto ostavi iza sebe, da nešto stvori, da ne bi samo bitisao, kao drvo. I izgleda mu da je nešto postigao, da je snažan i važan, da može mnogo. Ali bog učini da odjednom progleda i vidi, ne ovim očima, nego onim drugim, vidovitijim, da je samo zrnce pijeska u nesagledljivoj pustinji ovoga svijeta, sitan i nevažan koliko i mrav u mravinjaku. Da li mravi žele moć? Žele li da budu snažniji i značajniji od drugih? Imaju li svojih briga, muka, nesanica, očajanja? Ne znamo, i ne tiče nas se, suviše su sitni za nas. Zar onda ne bi mogao da postoji netko veći i od nas, kome su beznačajne naše brige i nevolje? Mi ga ne vidimo, jer je neuhvatljiv za našu misao, osjetimo ga samo kad nam se u nečemu pokaže njegova volja. Ni mrav ne vidi čovjeka cijelog, zbog svoje veličine čovjek i ne postoji za mrava, vidjet će samo prst ili grančicu, ako mu prepriječimo put, osjetit će potres ako rasturimo mravinjak. A čovjek prema svemiru sitniji je nego mrav. I zašto bi postojao samo čovjek i njegov način mišljenja? Svijet je postojao i prije nas, postoji i mimo nas, postojat će i bez nas. Hoće li svega nestati ako svi ljudi pomru? Neće. Sve će ostati, i ono što znamo i što ne znamo, samo nas neće biti. Mnogo je tajni kojima se ne možemo ni približiti, a kamoli ih razjasniti. A možda je najveća tajna smrt, tajna i užas. I kad ne mislimo na nju, ona misli na nas. Sačekuje nas na nekom uglu, uvijek nespremljene, i sve što je bilo, više nije. Uzalud smo prošli ovim zemaljskim putem, uzalud se nadali, uzalud tugovali zbog gubitaka, uzalud se radovali zbog uspjeha, sve uzalud. Smrt čini besmislenim i život i ono što se u životu stvara. A iza te strašne kobi, nepoznata tama. Znaš kraj, a ne znaš ništa o njemu. Pomiriti se s njim ne možeš, a ništa ne možeš izmijeniti. Po našoj volji to se ne događa, jer bi malo tko htio da umre, nego po nekoj svemoćnoj volji o kojoj ništa ne znamo, osim da je neumoljiva i do kraja dosljedna, možda je neki sveopći duh, nimalo sličan našem, a nesaznatljiv, jer je van našeg iskustva. Ako ga ne možemo saznati, ne znači da ga nema. On ga ne zamišlja po ljudskoj slici, nego kao nadnaravnu snagu i nadnaravni um, koji hladno ravna vidljivim i nevidljivim svijetom. Uzaludno ga je moliti, uzaludno preklinjati, jer njegove mjere i razlozi nisu ljudski, a kakvi su, ne možemo čak ni naslutiti. Eto, i sam kaže: on i njegov, jer ne znamo što je, niti je naš jezik sposoban da izrazi ono što naša misao ne može dokučiti. A ako je tako, a sigurno jest, nemoguće je zamisliti da taj svemirski duh igra nedostojnu igru s ljudima, puštajući ih da protrče kroz život, dolazeći iz ničega i nepovratno odlazeći u ništa. Bilo bi to besmisleno tračenje tolike snage. Mnogo je vjerojatnije, i logičnije, i manje uvredljivo, da je tijelo smrtno a duša besmrtna, duša je djelić sveopće svemirske energije, poklonjen nam, privremeno ustupljen, na rođenju, koja će živjeti svojim nepoznatim životom i poslije smrti tijela, ili će se useliti u novorođenče, da nastavi svoje vječno kretanje. Ni kap vode se ne gubi, samo se mijenja, kako se može izgubiti sve čovjekovo? Mora biti da život postoji po nekom višem načelu, a ne samo po besmislu, po zlu, po ludilu!

Slušao sam ne vjerujući svojim ušima. Pa to je konačan slom ovog na izgled snažnog čovjeka! On više ne vjeruje svojim očima, ni svome razumu, ni svome iskustvu, ne vjeruje sebi ni ljudima, nema više snage da se nosi s bolom koji ga grize. Je li to zbog sinovljeve smrti, i zbog nemoći što nije mogao da ga spase od nesreće? Suviše mu izgleda surova, suviše besmislena ta smrt, i traži joj razlog u volji izvan i iznad naše, a sebi utjehu u

neizbježnosti onoga što se dogodilo. Suviše je ponosan da bi se priznao poraženim od ljudi. Neka to bude od bogova, od svemirskog duha, od ma čega neshvatljivog! I to je surovo, ali je u sklopu nekog događanja koje ima svoje zakone i svoju svrhu koju ne možemo otkriti. A ako je tijelo njegovog sina i mrtvo, duša je neumrla, i ta zla pogibija je samo nevažan tren u vječnom trajanju, spominjat će je s podsmijehom kad se njihove duše sretnu! Da smo sami, da je to samo meni govorio, ne znam što bih mu rekao. Možda bih, užasnut, kleknuo pred njega, preklinjući ga da samo sačuva razum. Ili bih, plačući, sagnuo glavu pred njegovom mukom. Veća je nego što sam mislio. Ali nije govorio meni, ja sam samo slučajno slušalac. Hoće li Mula Ibrahim štogod reći ili će šutjeti? Jer, što se može reći na ovo očajanje koje traži utjehu izvan ljudske logike?

Dok je Šehaga otkrivao svoju krvavu muku, govoreći na izgled mirno, Mula Ibrahim je slušao oborene glave, kao da spava. Ali kad je počeo da govori, vidio sam da je pažljivo slušao. Ali me i on iznenadio. Prema onome što sam znao, izgledalo je kao da su jedan drugome pozajmili svoja shvaćanja i Mula Ibrahim se služio riječima koje sam mogao očekivati od Šehage, a Šehaga riječima koje su, po mome mišljenju, mogle biti Mula Ibrahimove. Jedan, moćan, govorio je o nemoći ljudskoj; drugi, nemoćan, govorio je o čovjekovoj dužnosti da ostane čovjek! Što je ovo? Jedan je blažio svoju nesreću, tražeći joj viši smisao koji neće prihvatiti, drugi je odricao svoju slabost, hvaleći mušku hrabrost, koju neće primijeniti! Tužno je to njihovo odricanje sebe.

Mula Ibrahim se složio sa Šehagom, da ljudi žele moć, i to nije ništa ružno. Kad toga ne bi bilo, povećala bi se bijeda ovoga svijeta. Pokorni, utučeni, pomireni sa svojom nevoljom, svačije su roblje. Nije ista svaka želja za moći. Jedno je želja da se vlada ljudima, da se oni pokore, da se izazove strah, da se natjeraju na djela koja nikad ne bi učinili bez prisile; to je zahtjev za šutnjom, za poslušnošću bez otpora, po pravu nečije sile. Takva želja za moći je nemoralna, ona ponižava i nasilnika i ugnjetenog. Jadan je onaj koji je to osjetio na sebi. (Govori li on to o sebi i o meni, on je ponižen tuđim nasiljem, ja sam oštećen njegovim poniženjem? On žali, on se brani, on optužuje!) Sasvim je drukčija želja za moć koja se sastoji u pomaganju ljudima, koja pobjeđuje ljubavlju, koja potiče na sporazumijevanje. To je velika moć kojoj bi se mogli naučiti svi ljudi, i koja bi zlo učinila nemogućim. S takvom moći čovjek nije zrno pijeska, nije nevažan. Ne može da govori o tome postoji li neko vrhovno biće, možda i postoji, ali je siguran da naše ljudske stvari nitko neće urediti ako ih ne uredimo mi sami. Čekati spas i tražiti utjehu u nekoj nadnaravnoj sila, što ljudi uzaludno čine hiljadama godina, znači, u stvari, priznati svoje beznađe, i ne učiniti ništa da bude bolje među ljudima. Svijet je postojao prije ljudi, postojat će i poslije ljudi. Ali, što se to nas tiče? Neka o tome brinu bića koja će tada živjeti. Mi svoju brigu ne možemo prepustiti nikome, i moramo se učiti moći ljubavi, da od života ne stvorimo mučilište. Što se tiče duše, i on je mislio o tome, jer se teško oteti strahu i nespokojstvu zbog kratkog života i zbog nestanka u nepoznatoj tami vječnosti. I razmišljajući, učinilo mu se da postojeći red čovjekovog rasta i razvitka nije pravedan. Čovjek se rađa kao nevino dijete, koje ne zna ništa o sebi, o svijetu, o grijehu, o poniženju, o prestižu, sve mu je novo i svježije, sve mu je divno, jer mu je duhovni život nerazvijen. Poslije, živeći, stiče iskustvo, veoma dugo, veoma naporno, i čim potpuno sazri, javlja se misao o smrti. Umire slab, izmoren, očajan, pritisnut mislima o krivicama koje je sebi natovarilo na vrat, nezadovoljan zbog onog što je u životu učinio, jer to najčešće nije želio, nezadovoljan zbog onog što nije učinio, jer je to samo želio a nije se usudio, izbežumljen zbog besmisla iza sebe i neprozirne tajne ispred sebe. Smrtno uplašen, bez oslonca koji bi mu mogla dati samouvjerenost da je živio jedino po odlukama svoje čiste savjesti, očajnički misli o vječnoj duši, o trajanju bez prestanka, o mogućnosti da negdje i nekad nađe ipak neki smisao. Tako završava neslavno, potpuno dotučen. A koliko bi bolje bilo da se rađamo kao starci, da polako postajemo sredovječni, postepeno zaboravljajući prvobitni strah od smrti, pa oslobođeni mladići, dovoljno lakomisleni da ni o čemu ne mislimo suviše ozbiljno, pa bezbrižna djeca, a da umiremo kao novorođenčad, ne znajući ništa ni o čemu, čisti kao zametak. Kakva bi to divna i slobodna smrt bila! Ali kad ne može biti tako, spas je u osvajanju ljubavi i čovječnosti. Tako se lakše živi i lakše umire. Ne tiče ga se što će s njim biti poslije smrti, hoće li duša istrunuti zajedno s tijelom, ali će se povući da se odmara i da uživa, besposlena, ili će, natrunjena i uprljana, biti poklonjena nekom novorođenom djetetu, što bi bila velika nepravda prema čistom stvoru. Ali ga se tiče, i veoma mu je stalo do toga, da poslije njegove smrti ostane među ljudima, ili makar kod jednog čovjeka, čisto ime i lijepa uspomena. Tako bi sigurno produžio svoje kratko trajanje. Ta želja obavezuje čovjeka i za života, da ne čini zlo, a ponekad da učini i dobro. Misao o vječnoj duši

ne obavezuje ni na što, jer se o tome brine neka viša sila, ma što čovjek radio i ma kako živio, pa će se i duša okorjelog zločinca useliti u tijelo bezazlenog novorođenčeta. Misao o čovječnosti je pravičnija i ljudskija. A kratak život mu ne smeta, samo ako je čist; ako je prljav, samo je više zla. Što bi i sa dužim življenjem? Što bi sa besmrtnošću? To je najveća nesreća koja bi ljude mogla zadesiti. Ahasver je najnesretniji među svim ljudima. Zgrozi se kad pomisli na život bez svršetka, bez konačnog smirenja, bez straha ali i bez radosti, bez ljubavi jer je besmislena u tom trajanju bez kraja. Upravo strah od smrti daje ljepotu svim stvarima, svemu što doživljavamo. Treba sve proživjeti, osvajajući radost čistog života i ljepotu ljubavi prema ljudima, u ovom kratkom preletu između dvije tajne.

- A gdje su ti ljudi? - upitao je Šehaga silovito. - Ovi s kojima živimo, gori su nego vukovi. Rastrgat će te samo ako posrneš.

Mula Ibrahim je odmahivao glavom, ne slažući se sa Šehagom.

- Nisu svi ljudi takvi. Zli su isprednjačili, suviše se vide i osjećaju, zato mislimo da su svi takvi. A nisu!

Onda je pogledao na ulicu. Dva njegova pomoćnika polako su šetala ispred radnje, s tovarom snijega na glavi i ramenima. Zbog Šehage ih je poslao iz radnje, zbog mene nije htio! Sve što učini, suprotno je onome što je govorio. Zašto je onda govorio? I on i Šehaga? Da li ljudi priznaju i cijene ono što im nedostaje? Da li varaju druge ili sebe? Ili im je misao podijeljena na ono što se želi i ono što se mora?

Ovako kao što je govorio, Mula Ibrahim je sigurno želio i da živi, a onda se sve ispriječilo ispred njegove želje, i u duši je ostalo samo prazno sjećanje na sebe nekadašnjeg, s dobrim namjerama, sačuvano u riječima koje neće nikad postati djelo. Ali i ovo što je ostalo, lijepo je, iako ruševina. Ne znam čije je misli iznosio, ali su mi se učinile vrednije od svega što sam ikad čuo, mada sam s nelagodnom sumnjom mislio, kako kukavičluk i čovječnost mogu živjeti u istom čovjeku. Ispričavši se, Mula Ibrahim je izašao na ulicu, da porazgovara sa svojim pomoćnicima, da ih još za neko vrijeme odstrani od radnje. Šehaga je gledao za njim zamišljeno.

- Nema pravo. Pametan je, ali nema pravo.

- Meni je sasvim blisko ovo što je govorio.

- Zato što nemaš iskustva. Da znaš život kao što ga ja znam, da bolje poznaješ ljude, ne bi tako govorio. Zašto on tako ne živi?

- Bog zna što ga je slomilo.

- Ti za svakog imaš opravdanje.

- Kako ste počeli ovaj neobični razgovor?

- Došao sam zbog tebe, da te opet primi. Pa sam zaboravio. Ne znam zašto sam počeo ovaj razgovor. Slučajno. A možda i nije slučajno. Nekad čovjek osjeti potrebu da govori o onome što ne zna.

Došao je zbog mene, a u razgovoru su se od mene prilično udaljili! Drago mi je što je mislio o meni, ali bih volio da me nije zaboravio.

- Zar nije pametnije brinuti se o stvarima koje znamo?

Odmahnuo je čvrstom uskom glavom: dosta mu je onog što zna, na glavu mu se popelo. Ali njegove hladne sive oči nisu odlučne kao njegov pokret. Zamišljeno su zagledane u svoj nenadoknadivi bol, ne odvaja se lako od svog iskustva i od zemlje. Zašto je onda onako govorio? Je li želio da svoju nemoć, neoprostivu pred drugim ljudima, opravda voljom jačom od ljudske? Ali ako se ne može pomiriti s ljudskom surovošću, kako može prihvatiti neku drugu surovost, nepoznatu? Zar samo zato što je nepoznata i nedohvatna? Sličio mi je na izgubljenog stradalnika, na teškog bolesnika koji je izgubio vjeru u ljekare, i traži spas u gatanju. Nevolja je što ima suviše zdravog razuma, da bi povjerovao u čudo. A neće da prihvati lijek, o kojem je govorio Mula Ibrahim, da se pomiri s ljudima, da kao zakon prizna ljubav, ne mržnju. Činilo mu se da je lakše za krivca priznati boga nego ljude, ali će u njegovom silovitom srcu ostati mržnja i na boga i na ljude, i ostat će bol za sinom, i bijesno čuđenje zbog neshvatljive sudbine.

Ne znam je li očekivao da mu nešto kažem, ali sam bio suviše zbunjen da bih išta rekao. Neprestano otkrivam da nikako ne mogu da otkrijem ljude. Ono što kažu, nije ono što čine, da li je ono što misle? Možda to ni oni sami ne znaju. I što bih mu mogao reći što on ne zna, s čime se nije mučio u mnogim besanim noćima? Šutio sam i zbog njegovih ruku, stegnutih u grčovit splet prstiju. On ne razmišlja, on se muči. Žalio sam ga i čudio se kako je njegova tuga ustrajna. Zar je vrijeme nije nimalo ublažilo? Ili je učinio nešto našao sinu za života, i sinovljeva smrt ga je zauvijek onemogućila da ispravi krivicu. Ako je tako, onda je ovdje na

zemlji saznao za pakao. I dok sam šutio, razmišljajući da li je konačna nesreća ili neostvarena plemenitost što ljudi neprestano pitaju kako treba živjeti, u radnju je ušao čovjek koji je živio, ne misleći o tome. Osman Vuk. Ušao je s Mula Ibrahimom, nasmijan, stresajući kapom snijeg s ramena.

- Pada! - rekao je veselo, kao da to nitko ne vidi, i kao da je to najljepša i najvažnija stvar na svijetu. I kao da je sretan što može nekome saopćiti radosnu vijest koju je donio, osmjehnuo se Šehagi:

- Jedva sam se sjetio da te ovdje potražim. Imam nešto da ti kažem.

- Kaži!

- Volio bih nasamu.

Šehaga je prenio pogled s njega na nas, namjeravao je da bude velikodušan i da pokaže kako pred nama nema tajni, ali je ta plemenita misao bila kratkotrajna. Opet je sav od ovoga svijeta.

- Oprostite! - rekao je, osmjehnuvši se, i izašao s Osmanom pred radnju.

Ustao sam, njihove tajne me se ne tiču, razgovor nastaviti nećemo, vrijeme je da pođem kući, sačekat ću Tijanu, ako već nije došla. Ali je Šehaga otvorio vrata i pozvao me napolje.

- Da čuješ ovo! Reci mu, Osmane.

Osman se nije začudio, sigurno su se tako dogovorili, i ispričao kako mu je maloprije došao Zajko, mejhandžija. Ušao mu, veli, u mejhanu Avdija, sin Omera Skakavca, malo pijan, pa i tu popio, i počeo se hvaliti da zna tko je oteo Ramiza iz tvrđave. Srećom, u mejhani je bio samo Mujo Dušica, hamal, ulivao je u sebe rakiju od jutros, pa nije znao ni sam što govori, a kamoli što govore drugi. Zajko je dao Avdiji još pića, i sad spava u mejhani, Muju Dušicu je nekako izgurao, on je mislio da ga to žena izgoni iz kuće pa se nije bunio, momku je naredio da čuva Avdiju i da nikog u mejhanu ne pušta, a on je požurio da kaže Osmanu.

- I eto - rekao je Šehaga mirno - ako mladić zaista štogod zna, moglo bi biti gužve. Trebalo bi javiti starom Omeru Skakavcu, a ne znamo koga da pošaljemo. Da Osman ide, nije zgodno, Zajko ne može, zbog mejhane a i ne tiče ga se, a ne bi bilo pametno da uvlačimo druge ljude.

Uvrijedilo me što sa mnom igraju žmurke. Riješili su da to ja učinim, ali da tobože sam odlučim. A i priča mi je nepotpuna, nešto kriju od mene. Zašto je Zajko došao baš Osmanu? Ali svejedno, učinit ću što očekuju, mislili bi da se bojim. Pokazat ću im da se ne bojim. A bojim se. Srce mi je zadrhtalo kad sam se odlučio. I možda sam baš zato rekao:

- Otići ću ja.

- Znaš li gdje stanuju?

- Znam. Na Bjelavama.

- Dobro bi bilo da ideš odmah.

- Zašto je Zajko došao baš Osmanu? - upitao sam iznenada, ni trenutak prije toga ne znajući da ću to učiniti.

Šehaga se nasmijao:

- Mislio sam da nećeš primijetiti tu prazninu u priči. Avdija je rekao da samo on i Osman Vuk znaju tko je izvršio otmicu.

Nasmijao sam se i ja:

- Praznina je povelika. I što da kažem?

- Neka odu po Avdiju. I neka ga urazume. Idi slobodno. Ne bih tebe slao da je opasno.

- Zar izgleda da sam se uplašio?

Igrao sam junaka, što zaista nisam bio, ali me više nije strah. Oni su pomogli Ramizu, ja ću pomoći njima. Nije mnogo, nije ni malo.

- Ne žuri, pravi se da šetaš - posavjetovao me Osman.

Da li ću na sokaku sresti serdar-Avdagu? Nije ga bilo, srećom. Čini mi se da mi tajna, koju nosim u mozgu, viri iz očiju, da je njena sjenka na mome licu, da je otkrivam položajem tijela i drukčijim hodom.

Držali su me na odstojanju, sve krijući od mene, sad su otkrili nešto od tajne, jer sam im potreban. A snijeg je padao predano, kao i sve što se čini u početku, lijepio se za moja ramena, kiteći me bijelim krpicama, i hladeći moj nos i moje uzbuđenje. Jesu li Šehaga i Osman sve svršili preko drugih? Netko je sigurno otišao do starog Omera Skakavca, predložio mu da sa sinovima izvrši otmicu, pogodio se za nagradu, poslije mu isplatio novac. Sad ja uklanjam moguće nezgodne posljedice. Ali, tko je razgovarao s dizdarom? Sa Skakavcima je lako, to je za njih posao kao i svaki drugi, možda čak i jednostavniji od krađe

konja u Posavini i Mačvi, što im je, izgleda, glavno zanimanje. Mogli su pristati ili ne pristati, i sve bi se svršilo na tome. Oni ne vole ni duge ni kratke razgovore s vlašću.

Ali tko se usudio da dizdaru spomene izdaju posla koji vrši? Da je dizdar odbio, taj nepoznati ne bi dobro prošao. Sigurno bi se našao u lagumu s Ramizom. Ma tko bio, morao ga je dobro poznavati, da ga ne uplaši opasnim prijedlogom. Je li to učinio Osman, koji bi bio spreman i da ubije, ako ne bi uspio u pregovorima? Ili sam Šehaga, čije bi odricanje bilo jače od dizdareve tužbe? Ili netko treći, koga nikako nisam mogao da zamislim, niti sam mu vidio sličnog među poznatim ljudima. Taj bi morao imati osobine koje je teško naći zajedno, čestitost, da mu mogu vjerovati kao sebi, mudrost, da zna prići dizdaru a da ga ne uplaši i ne odbije, neustrašivost, da se ne boji posljedica zbog mogućeg neuspjeha. Tko je taj čovjek?

Da su meni slučajno ponudili, odbio bih i pomisao da razgovaram s dizdarom. Ne bih se u to upustio ni po koju cijenu, činilo bi mi se da potpisujem svoju smrtnu presudu. Ovo smijem, zaista nije opasno, dolazim kao slučajni prolaznik, izmamio me prvi snijeg, izručit ću tuđu poruku, kao da ne znam o čemu govorim, ne mogu biti sumnjiv ni po čemu, čak i kad bi se saznalo. Eto, svaki posao nađe čovjeka po svojoj mjeri. Moja mjera je sitna, kao i posao koji vršim. I više mu ne treba.

Starog Omera Skakavca sam ugledao odmah, s ulice, vilama je skidao sijeno sa stoga, visok, mršav, žilav, raskopčane košulje, golih prsa, ogrnut kožuhom koji mu je smetao u poslu, pa ga je odmjenim trzajima nabacivao na ramena. Dva momka, sigurno sinovi, odnosili su sijeno u staju, iz koje se čulo rzanje konja i nemirno udaranje konjskih kopita. Starac me hladno pogledao ostrim crnim očima kad sam mu prišao, očima opasnim i nepovjerljivim, prijetećim kao vrh noža, ne bih volio da stanem pred njih kad planu, kad iz ovog žara, pod bijelom nadstrešnicom gustih obrva, bukne požar. I sve je na njemu na oprezu, kao i oči, zgrčene ruke kojima je obuhvatio vile, u širok trokut rastavljene žilave noge, isturena koščata brada, stisnute usne. Nije upitao zašto sam došao, što želim, koga tražim, čekao je, a odredit će se kad ja kažem svoje. Ako bude nevažno, značajno, opasno, sve će dočekati jednako i učinit će ono što mu je najkorisnije. Zlokobna je ta njegova šutnja. Dok ne kažem, ja sam mu neprijatelj. Zato sam progovorio neupitan, istresavši u jednom dahu Zajkovu i Osmanovu poruku.

Stari Skakavac me saslušao s istom prijetećom mirnoćom, samo mu se između bijelih vjeđa ukazao oštar usjek, i ljutito pozvao sinove. Istrčali su iz staje, s vilama u rukama, i gledali u mene prijeteći.

- Uzmite konja, dovedite onu budalu iz Zajkine mejhane. Napio se, svašta priča.

Sinovi su se odmah okrenuli, očevidno razočarani što ja nisam krivac, i ušli u staju, po konje, a starac je nastavio da izvlači sijeno ispod snijega. Nije me ni pogledao, ni zahvalio, razgovor je završen, ja sam učinio svoje, on svoje, i to je svršeno. Sad mogu da idem. I otišao sam, promrmljavši pozdrav, koji on nije ni čuo ni očekivao, pošao sam natraške, da mu baš odmah ne okrenem leđa, zbunjen starčevom šutnjom i neprijateljskim pogledom kojim me počastio prije nego što sam se okrenuo, uznemiren kao da sam bio u razbojničkoj spilji. Odahnuo sam kad sam izašao na sokak. Neka me bog spase susreta s ovim Skakavcima na usku putu u gustoj šumi. Ne bi bilo potrebno da izvuku noževu, umro bih od straha, izboden njihovim strašnim očima. S kakvim se gadnim ljudima Osman morao udružiti, da bi spasio dobrog čovjeka! Zar bez nasilja nema ni dobra? Aratos vas bilo, sanjat ću vas kao strašila! Hvala bogu što nemam nikakvih važnih poslova, pa ne moram da se viđam ni s ovim ni s drugim Skakavcima. Neka mi samo poživi moj jadni, dobri Mahmut koga se ni mačka ne boji.

15. Otac i sin

A ono što se dogodilo tri dana nakon te posjete, uvjeralo me da svatko treba da se drži svoje staze, da ne skreće na tuđu. Ne znam, doduše, koja je staza moja, ali znam koja nije. Avdija Skakavac, najmlađi Omerov sin umro je iznenada, i danas mu je sahrana. Nije bolovao, bio je zdrav kao ždrijebe, zakovrnio je naprečac, otrovan pićem na koje nije navikao. Otac i braća su ga sami otpremili, okupali, uvili u platno, i pozvali trojicu hodža da mu čitaju molitve za dušu. Dan i noć je stari Omer stajao nad mrtvim sinom što je, pokriven bijelim čaršafom, ležao opružen na sredini sobe. Osman me pozvao da zajedno odemo na dženazu, pred Begovu džamiju. On mi je i ispričao sve o Avdagi.

- Pa oni su ga ubili - rekao sam užasnut, sjetivši se ubilačkog pogleda Omera Skakavca.

- Ne vjerujem. Možda je zaista umro od prekomjernog pića.

Ali način kako odbija moju sumnju nije uvjerljiv. Čini to reda radi, ne zalažući se mnogo. Ne, ubili su ga, sigurno, to i Osman zna, čak me svojim pričanjem sam naveo na tu misao. Sad govori ono što treba da se kaže. Tukli su ga, da mu utjeraju pamet u glavu, a istjerali su mu dušu iz tijela, ne želeći to. Njihova divljina, strašna i bez Avdije, postala je još strašnija zbog Avdijine gluposti. A mladić je teško pogriješio, prekršivši njihov zakon šutnje koji ih štiti kao zid, koji je njihova tvrđava. Nisu voljeli da se hvale svojim djelima, nisu tražili priznanje za njih, nisu puštali glas o sebi. Avdija je progovorio, i doveo obitelj u opasnost. Htjeli su da ga urazume, da zapamti, da više nikad ne govori što nije za govorenje, da nauči, jednom zasvagda, da je sigurnost obitelji svetinja. A kad su zaključili da su ga udarcima dovoljno urazumili, jer tu riječi ne pomažu, kad su se složili da mu je zasad dosta te tvrde pouke, a teško je znati što je za njih dosta, kad su ga pustili da se ispava, Avdija je zaspao zauvijek, izliječen od nerazumnosti, poučen da nikad više ne progovori ništa, urazumljen da obitelj ne dovodi u opasnost. Ubili su ga, a ja sam im odnio vijest o njegovoj krivici. Onda sam ja kriv za njegovu smrt!

Zaprepastila me ta misao, zabola mi se u srce kao nož, toliko obespokojavajuća, da sam odmah počeo strašno da se branim.

Nisam kriv!

Zar sam mogao znati da postoje takvi ljudi! Zar se zbog svoje sigurnosti može ubiti sin i brat? Mogao sam pomisliti da će ga izgrditi, da će mu zaprijetiti, da će ga udariti, ali ovo mi ni u najtežoj groznici ne bi moglo pasti na pamet. A onda, u svemu tome ja sam nevažan, otišao bi netko drugi da nisam ja, i sve bi bilo isto.

Nisam kriv!

Nisam kriv, ponavljao sam usplahireno, ništa nisam kriv. Ali sam neprestano mislio na mladića, koga su braća i otac, pijanog, tukli, gazili nogama, izbezumljeni u bijesu zbog neoprostive krivice. Ili su sačekali da se ujutro probudi, onda su ga izgrdili, on je možda rekao nešto što ih je ogorčilo, i počeli su da vrše svoju obiteljsku pravdu.

Što se događalo u nekoj zatvorenoj sobi, u nekom mračnom podrumu, u njihovom mozgu, u njihovoj duši? Vjerojatno je šutio, jer i on je Skakavac, i to ga je dotuklo, nije htio da se pokaje, moglo je izgledati da još prkosi. Možda je i prkosio, umirući. Je li bio svjestan svakog udarca koji mu je grčio utrobu i raskidao žile, je li vidio zakrvavljene oči koje su ga pekle vatrom? Možda se zato nije pokorio ni zamolio za milost.

Bolesno sam zamišljao skršenog mladića, koga je unutrašnje krvarenje davilo, kako posljednjim ostacima snage privlači prebijenu ruku da bi zaštitio glavu, nadajući se još nečemu. Ili se ne nadajući ničemu. Ili ne misleći ništa. Ili misleći da je pravo što čine s njime, i zato je šutio, to je njihova obiteljska stvar, zato ne treba ni jauknuti, da nitko ne bi čuo. Ovo se tiče samo njih, i nikoga više. I on, i otac, i braća, bili su u vlasti zakona jačeg i važnijeg od njih. A možda je to i pobuna mladićeva protiv surovosti tog zakona? Sve je isto u malim i velikim zajednicama.

Mučno mi je od tog zamišljanja, od mnoštva užasnih slika, pokreta, užasa, krvi koja se lijepi za poludjele šake, kostiju koje se nečujno krše, silovitog disanja od napora i od muke, sve do potpune tišine kojoj je ime smrt. A još mi je mučnije što sam tim zamišljanjem otežavao osjećanje svoje krivice. Uzalud je moja uzburjana savjest vikala da bi se dogodilo i bez mene. Dogodilo se sa mnom, i više to ne mogu izmijeniti ni zaboraviti. Kakav je ovo život, kakav svijet, u kojem činim zlo, i kad mislim najbolje! A činim zlo i kad ništa ne činim,

ostavljajući i zlo i dobro na miru. Činim zlo i kad govorim, jer ne kažem ono što bi trebalo. Činim zlo i kad šutim, jer živim kao da me i nema. Činim zlo zato što živim, jer ne znam kako da živim. Slučajno prisustvujem životu, i sve što učinim, nije moje.

Ubio sam čovjeka zato što sam se pomaknuo, zato što sam riječ rekao. Ne poznajem ga, nikad ga vidio nisam, a znam, ja sam kriv što ga nikad vidjeti neću. I ne pitam se o njemu, zašto je povrijedio zakon obiteljske tvrđave, je li mu dosadila šutnja, je li želio da pobjegne, je li želio da kaže o sebi nešto lijepo, važno, suviše je mlad, potrebno mu je ne samo djelo, nego i riječ o djelu, možda samo riječ o ma čemu svome. Pitam se o sebi, zašto sam pristao da se umiješam u tuđi život, ne misleći ništa, u želji da pokažem hrabrost koju nemam, i da budem donekle jednak s ljudima s kojima jednak nikada ne mogu biti, i pitam se, što sam to rekao što je toliko razgnjevilo starog Omera, je li mi izmakla neka oštra riječ, je li izgledalo da sam ogorčen zbog postupka mladićeva, je li bilo štogod uvredljivo u nekom mome pokretu? Ne, ništa od svega toga nije bilo, bio sam smušen, pomalo uplašen, pomalo uvrijeđen što me starac gleda kao neprijatelja, što me jedva sluša, mislio sam na sebe, ne na ono što govorim, ne na mladića o kome govorim. I to mu je bila presuda. Zato što sam rekao svejedno kako. Zato što sam došao, svejedno zašto. Zato što sam stao na tuđu stazu.

Osman je nešto pričao, ne znam što, smijući se, kao i uvijek, dok smo išli prema džamiji. Ja sam gledao u snježnu prtinu i mislio o svojoj krivici. Snijeg nije više čist i lijep, pretvorio se u ružnu lapavicu, primjećujem to usput, nesvjesno, iz aščinica se osjeća težak miris masla od kojeg jedva dišem, Osmanov smijeh mi slični na ruganje mojoj mucu.

- Molim te, prestani da se smiješ!

Osman se iskreno začudio:

- Što ti je? Što ti smeta moj smijeh?

Nisam odgovorio, ljut na sebe. Zar mi već smeta i kad se ljudi smiju? Začudo, nije se naljutio. Upitao me veselo:

- Hrdavo si raspoložen, izgleda? Slični na kiseli krastavac.

- Mani me, zmija bi se otrovala kad bi me ujela.

- Vidim, samo ne znam zašto. Da se nisi posvađao sa ženom?

- Ma kakvo svađanje!

- Ili te boli stomak? Pojeo si nešto teško i sad te muči.

- Nije ni stomak. Mislim na jadnog mladića kome idemo na dženazu.

- Zašto bi na njega mislio, molim te?

- Da nisam otišao starom Omeru Skakavcu, možda bi mladić još bio živ.

- A to li je! E, znaš, ne ljuti se, ali ti si zaista lud. Da nisi otišao ti, otišao bi drugi.

- Onda ja ne bih bio kriv.

- Zamisli ti, molim te, Šehaga mi onda kaže za tebe: - Nije on za taj posao. Zašto ne bi bio, velim ja. Možemo i neko dijete poslati, a kamoli njega. A vidiš ti, Šehaga je imao pravo. Zaista nisi nizašto!

- Kamo sreće da ste dijete poslali. Ništa ne bih znao i ne bi me grizlo kajanje.

Osman me gledao sažaljivo, kao maloumnika, kao razmaženo derište, koje o životu ništa ne zna. Prestao je da se smiješi, uhvatio me za ruku, okrenuo prema sebi i rekao grubo:

- E sad ja tebi da kažem! Ništa ne bi znao, veliš? Jesi li baš sasvim siguran? Da nisi javio starom Omeru, javio bi drugi, i sve bi bilo isto, samo bi ti bio čist, sve bi znao, samo te ne bi mučila tvoja izmišljena krivica. Ali da nikog nismo našli, ili da smo našli krivog čovjeka, koji bi se uplašio i otišao serdar-Avdagi umjesto Omeru Skakavcu, što bi se onda dogodilo? Hajde, mučni malo tom svojom prepametnom glavom! Evo što bi se dogodilo: ljudi Avdija bi bio zatvoren i sigurno mrtav, kao i sad. Zatvorili bi i Osmana Vuka, koji se sad smije, a ne bi mu bilo do smijeha da se to dogodilo. Zatvorili bi možda i Šehagu Soču, zato što te poslušao, i spasio tvog prijatelja. Pa Skakavce, svu trojicu. Zatvorili bi, ne daj bože, i tebe, jer pod mukama čovjek može i da ne zna što govori i koga spominje. I koliko je mrtvaca moglo biti? Prilično, bogami, jer kad se nesreća zakotrlja, ne zaustavlja se lako. A zakotrlja se zbog sitnice, što izabereš krivog čovjeka za nevažan posao, recimo. Ovako, samo je jedan mrtav, ničijom krivicom, ničijom! Dogodilo se, kao da ga je voda odnijela, zagazio je malo dublje i odnijelo ga. Je li ti sad malo bistrije?

Šutio sam. Gruba stvarnost može da bude vrlo uvjerljiva.

- Eto, tako ja mislim - rekao je, i opet se nasmijao. - A ti svoje bezmudno preklapanje okači o neku stvar. Hoćemo li da uđemo? I ne budi ni tužan ni veseo na dženazi, nego onako, ko bajagi ozbiljan. Na mladića ne misli, tako mu je suđeno, a ako ćeš pravo, bolje ovako nego drukčije. Za njega gore, za nas bolje.

- Kako da ne mislim?

- Lako. Misli na svoju lijepu ženu. Baš je lijepa!

- Opet ti!

- Zašto? Razgovaramo. A reći ću ti iskreno da nismo prijatelji, oteo bih ti je.

Namrštio sam se, kao da me ubo nožem.

- A ja ću tebi reći, jednom zauvijek: ne volim takve razgovore.

- Ni ja - nasmijao se Osman prigušeno, jer su ljudi ulazili u džamijsko dvorište. - Hoću samo da te navedem na druge misli, da zaboraviš mladića. Bolje da misliš o živoj ženi nego o mrtvom Avdiji.

Ništa mu ne možeš, udari te i pomiluje, naljuti i smiri, sve u jednom trenu. On je vedri soton, bez srca a blistavog uma, točan i hladan kao sat. I bezdušan, kao sat.

Ispred džamijskog dvorišta stajao je bajraktar Muharem i prosio, ne pružajući ruku, ništa ne govoreći. Pipnuo sam se za džep, iako sam znao da nemam ništa, i zamolio Osmana da mi pozajmi nešto sitnog novca. Izvadio je, ne brojeći, punu šaku.

- Daj bajraktaru.

Pružio mu je, i Muharem je uzeo, ne zahvalivši.

- Stari jazavac! - rekao je Osman veselo, kad smo ušli.

Može li ga išta dirnuti? Zar je neosjetljiv i na ovakvu nepravdu?

- O kome to govoriš?

- O barjaktaru Muharemu.

- Zar ti nije žao čovjeka ni kad je u nevolji. Nije on kriv.

- Pa jest, ostavili su starog junaka na ulici.

- Zar je to smiješno?

- I prisilili ga da pod starost prosi. Da ne umre od gladi.

- A zar nije tako?

- Pa, nije, brate, nije, što se čudiš? Nije. Šehaga mu svakog mjeseca daje više nego što mu treba.

Iznenadio sam se.

- Čuo sam da prosi iz inata, jer nije dobio što je tražio, a za ovo nisam znao.

- Točno, iz inata. A da je dobio, bio bi kao i drugi. Možda i gori. Sad šuti, počelo je.

Stali smo na kraj reda što se stvori iza hodže i mrtvacu na kamenom postolju ispred džamije. Dok je hodža izgovarao molitve, mislio sam o Osmanu. Je li svijet kako ga on vidi, jednostavniji ili složeniji nego svijet kako ga ja vidim? Izgleda da je složeniji, jer on zna da svaka stvar ima lice i naličje, privid i suštinu, koru i srčiku. Za mene je barjaktareva prošnjaja njegova nesreća i naša sramota, za Osmana je to starčev hir i sitničava osveta. Ja sve vidim kao kob i nesporazum među ljudima, čemu nema lijeka. On sve smjesti u ljudske okvire i ljudske mjere, ne dajući prednost ni nevolji ni nasilju: nevolja je ono što se mora, nasilje ono što se može. Kod njega se da i ne toliko miješaju da ih jedva razlikuješ, zlo i dobro su rod rođeni i često idu pod ruku, kazna i krivica su moć i nemoć, život je zanimljivo hrvalište u kojem jedni padaju, drugi pobjeđuju, ne zato što su gluplji ili pametniji, nego što su jedni nespretni, drugi lukavi. Nespretni ne treba žaliti, bili bi surovi kao i oni drugi, samo kad bi ih slučaj ili sreća bacili nekome na leđa. Ne treba se uzbuđivati ni zbog čega, i najbolje se svemu smijati, i paziti da ne dođeš pod žrvanj. Ako nećeš da budeš odozgo, pričuvaj se da ne budeš odozdo, i živi kako ti je volja. On ne mrzi ljude, samo ih ne uzima ozbiljno, pomalo ih prezire, život provedu u svađama i brigama, kao luđaci.

Ova površna filozofija, koja me odbijala i privlačila, čudno je spajala neobaveznost i veliko poznavanje ljudi. Kod mene su se, opet, nekako spojili osjetljivost za svaki čin, i veliko nepoznavanje ljudi. I mislio sam jednostavnije nego Osman, pored sve njegove površnosti. Kod mene su ne i da ljeto i zima, dobro i zlo su dvije razne strane svijeta, kazni ima više nego krivica i nisu ni u kakvo uzročnoj vezi, život je žalosno razbojište u kojem su krvnici malobrojni, žrtve mnogobrojne, dižu se bezobzirni, padaju slabi, i sve je toliko žalosno da je najlakše plakati i ne misliti.

Moje mišljenje je malodušno i slabačko, neprihvatljivo za čovjeka koji djeluje: njegovo je surovo i sebično, neprihvatljivo za čovjeka koji misli. Što je onda prihvatljivo? Ramizovo? Njegov stav mi je najbliži i najdalji, jer je najnesebičniji i najopasniji, ali o njemu sad neću da mislim.

U tom mučaljivom smušenom preturanju po sebi, prečuo sam stare molitve koje znam, koje svatko zna, a dobre su za svakog novog mrtvacu, jer je svačiji kraj isti, i ista je milost koja se traži od boga. Ta uvijek ista ljudska sudbina i uvijek isto kukanje za opraštanje

grijeha, i čini sprovode toliko zamornim. A kad se hodža okrenuo prema nama, i počeo da pita kakav je bio ovaj mrtvac, je li za života bio dobar i pošten, i je li zaslužio carstvo nebesko, ja sam se trgao. Pogledao sam starog Omera Skakavca; vidio sam ga sa strane, izbrazdano lice mu ja oštro i zategnuto, bijele vjeđe nadnesene nad upale oči, kao krila neke bijele ptice. Što sad misli dok mi odgovaramo da je mrtvac bio dobar i pošten čovjek? Je li mu se stegnulo srce, ili ni sad ne da tuzi da mu priđe? Digao je glavu, bori se sa sobom, ili prkosi bolu, a onda mu je glava padala, sve niže, bradom do prsa. Suza mu je kapnula niz rijetke donje trepavice, i polako klizeći niz hrapavo lice, nestala u teškim brazdama. Gurnuo sam Osmana laktom, i glavom pokazao na Omera. Osman je samo trepnuo, vidio je i on. A onda je opaki starac snažnim pokretom digao glavu, i ostao zagledan u džamijski prozor, iznad zemlje, iznad kamena, iznad mrtvaca. Sam sa sobom. Zastidio se svojih suza, pred sobom, ili pred drugim ljudima. Hoće li ga savladati tuga i kajanje, kad padne noć koja nas izdvaja i usamljuje, i mrak koji nas suočava s nama samima? Ili će se obraniti mladićevom krivicom i svetinjom ugrožene obitelji? Sad je stajao pred nama kao žrtva nemilosrdne sudbine, i ljudi su ga žalili, žalili su ubojicu. A prava žrtva je ležala na kamenom postolju, pokrivena maslinastom čohom, nepomična i šutljiva, rječit prijekor samo ocu i braći. I eto, sve sam znao, i o ocu i o sinu, a žalio sam i jednog i drugog. Žrtve su obojica.

Kad sam prišao Omeru, da mu izjavim saučešće, kao i ostali, njegovo kameno lice se zgrčilo, a ruka u mojoj ostala nepomična i hladna kao led. Prepoznao me i sjetio se onog dana dok mu je sin još bio živ. Bio sam crni glasnik i za njega i za mladića. Povukao sam ruku i pridržao je, klonulu vrelu, uznemiren starčevom besmislenom mržnjom.

- Mrzit će i tebe i mene i sinove i cijeli svijet, samo da ne bi mislio na svoju krivicu - šapnuo mi je Osman, kao da je osjetio o čemu mislim.

O svojoj krivici nisam dospio da mislim, bojao sam se da će me mučiti dok budem gledao mladićev pokriveni leš. Zaturio sam je, zbog mladićevog oca, dok sam otkrivao tajne njegovog ledenog lica. A kad se razmišljanje o njemu rasplinulo, postajući blijedo i umorno, kao slika u oku, kad se spuste očni kapci, u meni je počelo da se javlja čudno osjećanje nelagodnosti. Nisam znao zašto. Zaboravljao sam je na trenutak, pa bi opet oživjela, kao mutna sjenka, kao nejasna misao o nečem neprijatnom. Nije o starcu, ni o mladiću. O čemu je onda, zbog čega? Znao sam, tako se javljaju stari pokopani strahovi, neke prastare slutnje, bivša mučna predosjećanja, naročito ona iz rata, dok sam puzio kroz šumu, jedva smirujući stravu srca što je osjećalo blizinu tuđeg vojnika. Tragao sam za tim nemirima, lovio ih u sebi, i izvlačio, tobože mrtve, a onda ih opet nalazio u nekom krajičku misli, u središtu nekog straha bez razloga. Ali sad nikako ne mogu da pronađem tu neprepoznatu staru nelagodnost, a spominjao sam sve koje sam znao, zovući ih milostivim zovom, kao što fakir svirkom izvlači zmije iz rupe. Moj zov je ostajao bez odziva. Zmijaska prijatna je ostala, iako nisam znao kakva je. A onda sam se okrenuo, iznenada, nizašto, i očima se susreo sa serdar-Avdaginim pogledom. Eto odakle izvire moja nelagodnost! Možda sam taj pogled vidio i nešto ranije, bez svijesti o njemu, ne zapamtivši ga, mislima u nečem važnijem, a možda i nisam, nego me, lijepeći se pogledom za moj potiljak, upozorio na sebe prije nego što sam ga vidio. Naslutio sam ga, kao neprijateljskog vojnika. Tako smo stajali, kao metak i cilj.

Poslije, kad sam prišao Omeru Skakavcu, vidio sam da Osman razgovara s Avdagom. Upitao sam ga, kad smo se opet našli:

- Što si to govorio s Avdagom?

- Pitao sam ga, da li je poznavao Avdiju.

Pa on je lud! Ili oblijeće kao noćni leptir oko svijetle!

Rekao sam, opominjući ga, i prekoravajući:

- Poznavao sam jednog vojnika, postajao je strašno uznemiren čim počne bitka. Jurio je u najveći okršaj, samo da ne čeka. Poginuo je, uskoro.

- E, ja ti nisam taj tvoj usplahireni vojnik.

Avdaga je mene želio da upita isto, pa sam ga preduhitrio. Upitao je i on mene, poslije. Ti i ja poznajemo svakoga - rekao sam mu. - Ti zbog svojih poslova, ja zbog svojih. Samo što se moji poznanici ne kriju preda mnom.

- Cijelo vrijeme je gledao u mene.

- Gledao je svakog, to mu je posao. Baš te briga!

Zamolio sam ga da odemo do Mahmuta Neretljaka, sasvim je blizu, u Kujundžiluku, da mu kaže dvije lijepe riječi, još nije zaboravio ni prebolio što ga momci na Bajram nisu pustili u kuću.

- Budala je taj tvoj Mahmut. I što se zakačio baš za mene?

- Jedina mu je želja da mu prijatelj bude neki važan čovjek.
- I ja sam taj važan čovjek?
- Danima govori samo o tebi.

Osman je počeo da se smije, kao da je čuo najluđu šalu.

- E veća je budala nego što sam mislio.

Pristao je ipak da se vidimo s Mahmutom, mada nije mogao da razumije moje razloge, i sigurno je mislio da sam malo ćaknut ili da nešto krijem. On ne zna što je sažaljenje, smatra da je uvredljivo i za onog tko ga pokazuje i za onog kome je namijenjeno. Napomenuo je da nema mnogo vremena, i da ne zna zašto gubi vrijeme na ludosti, ali, eto, reći će te dvije glupave riječi, samo radi mene, sigurno mi to zbog nečeg treba, a onda će za poslom, dosta je izgubio i ovako.

Mahmut je bio u dućanu. Vidjeli smo kako je jedan mladić izašao pa opet ušao, netko ga je pozvao ili se nečega sjetio. Kad smo se približili, čuli smo kako mladić, mršav i visok, govori, držeći se rukom za kvaku nezatvorenih vrata, kao da je htio samo još to da kaže pa da ode. Ali kad smo čuli što govori, zastali smo, pogledali u odškrinuta vrata, pogledali jedan u drugoga, i nismo znali što da radimo. Ja nisam znao, pa sam mislio da ni Osman ne zna. Odmah mi je bio jasno, to je Mahmutov sin, zlatar iz Mostara, došao je na razgovor s ocem. Ali kakav je to razgovor, gospode bože! Pa nije ni razgovor, nego bijesno režanje, u koje je Mahmut ponekad plašljivo ubacivao poneku riječ.

- To mu je sin - šapnuo sam Osmanu nelagodno. - Hajdemo odavde.

- Čekaj, hoću da čujem!

Stao je sa strane, pored vrata, i slušao napregnuto, ružno isceren, mrmljajući nešto nerazumljivo.

- Sramota je, veliš, što tako govorim? Sramota je ono što ti radiš cijelog života! Otkako znam za sebe, znam i za stid, zbog tebe. Danima sam plaćao zbog oca lopova, djetinjstvo si mi uništio. Kažem, otac si mi. Jesi, na žalost. Zato sam i pobjegao od kuće, zbog takvog oca, bio sam izgnanik, kao i ti, ni kriv ni dužan. I sada, kad hoću da otpočnem novi život, imam prava da tražim svoj dio.

- Evo ti radnja, eno ti kuća, dovedi ženu ovamo, živjet ćemo zajedno.

- Skočio bih u Neretvu, a ne bih se vratio ovamo.

- Pričekaj dok ne nađem novac.

- Neću da čekam i nećeš naći novac. Prodaj dućan, prodaj kuću, što će vam onolika, uzmite manju.

- Zar pod starost, sine! Zar ne možeš čekati da umremo? Nećemo dugo.

- Ne mogu čekati, novac mi treba.

- Jesi li razgovarao s majkom?

- Razgovarat ću ja s kadijom, sudski ću tražiti svoj dio. A majku ću povesti sa sobom u Mostar.

- Njoj je dobro sa mnom.

- Nikome nije dobro s tobom.

Osman se krto nasmijao, iskezivši zube, i počeo udarati nogama o prag, da otrese snijeg s cipela, da ga čuju. Uhvatio sam ga za ruku, da ga spriječim, otrgnuo se. U dućanu je nastala tišina.

- Ne spominji da smo čuli razgovor.

Ušao je u radnju. Hoće li sve pokvariti? Mahmut je šašav, ali je ponosan. Čak je sakrio da ima sina! Prešutio ga je, da ne bi otkrio svoju nevolju s njim.

- Smetamo li? - upitao je Osman, gledajući u mladića.

- Ne smetate, taman posla!

Naravno da ne smetamo. Nikad mu pomoć nije došla u bolje vrijeme. A ipak je šarao očima.

- Tko ti je ovo, Mahmute?

- Sin.

- Lijep ti sin.

Mahmut je gledao u nas zbunjeno, ne znajući da li smo čuli što su on i sin govorili. Požurio sam da ga umirim, i da skrenem razgovor, jer je Osman bijesno udarao stegnutom šakom desne ruke o dlan lijeve, i lako se moglo dogoditi da mu vlastiti dlan ne bude dovoljan.

- Svratili smo da te vidimo.

- Hvala vam - promucao je Mahmut.

- I da ti kažem zbog Bajrama - dodao je Osman neprirodno ljubazno. - Žao mi je što se nismo vidjeli. Baš kažem Ahmetu, navalili poslovi, glavu ne mogu da podignem.

- Znam, rekao mi je.

Mladić se okrenuo ocu:

- Ja sad idem.

Sad idem, a srest ćemo se ili čuti uskoro! Zazvučala je prijetnja!

I izašao, ne pogledavši nas. Nismo ostavili na njega bogzna kakav utisak, a možda nas je otpisao čim je čuo da smo Mahmutovi prijatelji. Žao mi je Mahmuta, ali nisam osuđivao mladića, jer njegova životna staza nije bila ravna. Mahmut je požurio da opravda njegovu nedolično ponašanje:

- Ženi se, pa ne zna kud glavom udara. Baš razgovaramo maloprije, da prodam ovaj dućan, a on da kupi štogod u Mostaru.

O, muko roditeljska!

- Prodaj! - rekao je Osman odlučno.

- Ma ne znam, nije lako ni prodati. Kad prodaješ, sve je jeftino, kad kupuješ, sve je skupo. A nekako mi i žao, dođem ovamo, sjednem, i čini mi se da nešto radim.

Osman se odjednom nečega sjetio:

- A zašto sjediš u ovom praznom dućanu, varaš sam sebe da nešto radiš. Zašto nešto zaista ne radiš?

- Ostarilo se, moj Osmane. Što bih ja mogao da radim?

- Znaš li onu Šehaginu magazdu gdje držimo žito? Da li bi mogao zapisati koliko vreća primiš?

- Kako ne bih mogao!

- E, onda, nabavi manganu, i dođi po ključeve! Dedo odlazi, otvara svoju radnju.

Mahmut je progutao pljuvačku, pa mu je guka dugo silazila niz tanki vrat, pogledao u mene, da me pogledom upita je li to šala, pošao prema Osmanu, pa stao, sasvim zbunjen.

Hoće li zakolutati očima? Hoće li zamahati rukama? Hoće li pasti? Ali ne! Mahmut se hrabro drži. Uzbudjen je, ali se drži! I ja sam uzbudjen. Što se to dogodilo s Osmanom?

- Ako se ne šališ - rekao je Mahmut drhtavo, trudeći se da izgleda obično - ako se zaista ne šališ... Pa, pristajem, naravno. Kako ne bih pristao! Ako se ne šališ... I ne znam kako da ti zahvalim!

- Što imam da se šalim, i što imaš da mi zahvaljuješ. Ne postavljam te za muftiju. A ovaj dućan prodaj!

- Prodat ću. Idem da kažem ženi. Prodat ću. Odmah! A kuća? Da li da prodam i kuću? Gubio je glavu!

- Zašto bi kuću prodavao?

- Velika je, što će nam onolika? Kupio bih manju.

- A kad ti dođu sin i snaha? Bilo bi vam tijesno u maloj kući.

- Pravo imaš! Zaista bi bilo tijesno.

Išli smo, poslije, čaršijom, šuteći. Osman je odmahivao glavom, kao da se još čudi i ljuti. Rekao sam mu ono što sam mislio:

- Iznenadio si me. Mislio sam o tebi drukčije.

- Naljutio me onaj magarac.

- Bojao sam se da ga ne udariš.

- Umalo. Ili ga udariti, ili učiniti nešto glupo, druge nije bilo.

- Nisi učinio ništa glupo.

- E, nisam đavola! Vidjet ćeš kakva će tarapana nastati u magazdu, Mahmut nije ni za kakav posao.

- Ne daj mu novac u ruke - rekao sam nerado, ali je pošteno da mu to kažem, pošteno i zbog Mahmuta.

- Zar ti tako o prijatelju?

- Bolje bi bilo da ne dođe u iskušenje. Prilika stvara lopova.

Osman se nasmijao. On se smijehom liječi, izgleda.

- I lopov stvara priliku. Doći će u iskušenje, naravno. I podleći će. Novca neće imati, jer ja sve isplaćujem. Ali će izvaditi kilu-dvije iz svake vreće, i njemu dosta. Tako je i Dedo radio i, eno, otvorio svoj dućan. I uradit će svatko, taman da sveca dovedeš. E, pa, vrlo važno. Svaki dobar trgovac uračuna kalo, uzimajući u obzir tu ljudsku slabost. Bilo bi pametno kad bismo kalo uračunavali na sve u životu. Znaš da tako mora biti, i ne ljutiš se.

I tako, prvi put sam vidio da i Osman ima slabosti. I prvi put se prevario za Mahmuta. Od magaze za žito Mahmut je stvorio svoje carstvo. Okrečena, očišćena, prozračena, postala je ljepša i svjetlija, a mala soba u kojoj je sjedio, pretvorila se u ugodno prebivalište. Na sredini sobice je mangala puna žara, oko zida lijepa sećija, pod je opran, zidovi bijeli, Mahmut veseo.

- Lijepo ti je ovdje - rekao sam ono što je Mahmut sigurno volio da čuje.

- Nije bilo lijepo.

- Vjerujem.

- Kad sam prvi put došao, smučilo mi se, prljavo, mračno, ružno, gadno ti da uđeš a kamoli da ostaneš. Gdje ću primati prijatelje? - mislim. Pa nagovorim Osmanagu, te majstori okreće, ja i žena očistimo i operemo, donesemo ove stvari od kuće, i eto, sad je ovako. Sigurno se čudiš što će mi ovolika sećija, i Osmanaga se čudio...

- Tko ti je taj Osmanaga?

- Osmanaga Vuk. Ova sećija je za susjede, trgovce i zanatlije. Već su jutros bili. Jučer sam ja njih posjetio, i pozvao na naselje.

- To ti je prvo što si uradio?

- Prvo sam očistio, a onda ih pozivao. Takav je trgovački red.

- Hoćeš li im davati savjete o poslovima?

- A ne! To se među trgovcima ne radi. Osim ako te netko upita. A imam dosta i svoga posla.

- Ni rakiju ne osjećam.

- Ovdje ne pijem, nije red. Popijem kod kuće, ali malo, pa na spavanje. Na posao valja uraniti, a valja i okasnuti.

- Čekaj, molim te! Da nisam zalutao? Da ne govorim s nekim tko je sličan Mahmutu? Zar baš ništa nije ostalo od starog Mahmuta?

- Došao sam pameti, to je sva promjena. Na bolje, nadam se. A bilo bi vrijeme da se i ti smiriš.

Što se ovo dogodilo s Mahmutom? Dok je hodao besposlen, bio je svraka brbljivica, sad je pametna sova. Nekad je kršio sva pravila, kao nedorasli dječak, sad zna što je čaršijski red, kao svaki trgovčić. Što je od njega učinio Osman? Je li leptiru iščupao krila, i ostavio crva da puze po zemlji? Bio je zanimljiv, sad je dosadan. Bio je sočan, sad je sparušen. Bio je jedan jedini, sad je jedan od mnogih. Zar to znači: opametiti se?

- Sanjaš li još da ćeš se obogatiti?

- Ne sanjam - odgovorio je pametno. - Zašto bih lagao sebi? Ovako je sigurnije, i bolje, i lakše. Posao nije težak, o plaći s Osmanagom još nisam govorio...

- Tko ti je Osmanaga?

- Osmanaga Vuk, brate. O plaći, velim, još nismo govorili, ali ako bude kao Dedina, ne bojim se sirotinje pod starost. A neće biti manja, sigurno, vjerujem da će biti i veća, Osmanaga zna kako je bilo prije mene a kako je sad. Jesi li vidio mačke u magazii?

- Kakve mačke?

- Donio sam četiri mačke iz susjedstva. Posla je malo više, mijenjam im vodu, čistim što unerede, ali je korisno. Love miševe.

- To ti je pametno! - rekao sam, ne krijući da se rugam.

On je to primio sasvim ozbiljno:

- Pa i jest pametno. Vidim, miševa čitava vojska, vreće izgrizene, žito pojedeno, šteta, i kolika. Ovako računam: neka ih je u magazii dvije stotine, a ima više, za godinu će ih biti dvije hiljade, za deset godina dvadeset hiljada.

- Pa što su čekali dosad? Zašto ih ima samo dvije stotine?

- Lani su sigurno bila samo dva miša, muško i žensko, a kote se strašno. I tako, bit će ih dvije hiljade. E pa, neka jedan miš pojede samo dvadeset zrna na dan, dvjesto miševa dnevno pojede četiri hiljade zrna, godišnje oko milion i po zrna. Neke u svakoj oki ima dvije hiljade zrna, to je sedamsto pedeset oka. Ako još toliko dođe susjedskih miševa na čast, a sigurno dođe i više, koliko je to tovara žita? Tovara! Osmanaga je zinuo kad sam mu to izračunao.

- Tko ti je taj... a, znam! Nikako da se naviknem na tog Osmanagu.

A Osmanaga je sigurno zinuo kad je čuo koliko će tovara žita Mahmut izvući iz magaze, sve optužujući miševe! Ni to nije istina! I ja sam zinuo kao i Osman, i iz istog razloga, jer Mahmut više nije Mahmut. Ništa neće odnijeti!

- Zatvorili smo sve rupe, donijeli mačke, i sad će tri tovara više ostati u magazii.

Nebesa, otvorite se! Sam sebi je zatvarao odstupnicu!

- Jesi li tom svom Osmanagi izračunao koliko će mačke uništiti miševa?

- Jesam. Neka svaka uhvati samo deset na dan, četiri će uloviti četrdeset miševa.

- Godišnje toliko i toliko, u redu, i tako će u ovoj borbi mačaka i miševa pobijediti miševi, nadam se.

- Neće, jer, vidiš...

- Vidim. Jesi li prodao dućan?

- Imam nekoliko mušterija, čekam bolju cijenu. Na lijepu je mjestu.

Srce me zaboljelo od žalosti. Ovo više nije moj Mahmut. Onaj moj bio je lažljivac-pjesnik, ovaj je sitni računčija. Moj Mahmut je lovio oblake, ovaj lovi miševе. Moj Mahmut je bio šašav i drag, ovaj je dosadan i mrzak.

Kako se ovolika promjena mogla dogoditi za tako kratko vrijeme? Onda i nije bio sanjar o nemogućem, već varalica koji je samo čekao priliku da postane ono što jest. Možda nije pravo što ovako mislim, jer je, nesretnik, dobio ono o čemu je sanjao, malo manje, malo prizemnije, ali se smirio. Zašto sam ga zamišljao kao maštala koji i ne želi ništa da ostvari? Ovako je prirodnije. Ali je u životu jedan zanimljiv čovjek manje, a to je nenadoknativ gubitak. Nije šteta ako nestane jedan od jednakih, to list ljudski opada. Ali ako umre onaj tko se izdvojio svježinom, ostaje zastrašujuća praznina. Što je više sivih ljudi u sivom životu, sve je sivlje, sve tužnije živjeti.

Umro je pjesnik, svejedno kakav, rodio se još jedan trgovac. Možda nije ni postojao, možda sam ga izmislio, možda sam ga izdvojio bez njegove zasluge i krivice. A opet sam ja izgubio najviše. Njegova vječna čežnja o sreći, možda i zamišljena, bila je san koji se neće nikad ostvariti, i zato lijepa. Njegova rasutost, njegova rašivenost, njegova vedra bespomoćnost, njegova naivna laž, njegova nedosljednost, njegov strah i nesigurnost, njegovo smušeno brbljanje, sve je to bilo ljudsko. Ovo je suviše obično. S ovim čovjekom neću imati što da razgovaram. I odvojit ćemo se, na njegovu radost. Ja, ovakav, njemu ovakvom, nisam više potreban. Ni on meni.

I dok sam s nešto ogorčenja i mnogo tuge, sahranjivao jednog čovjeka, koga više nema, a s ovim ne mislim sklapati prijateljstvo, razmišljao sam kako da odem, da ne uvrijedim onog bivšeg, jer me se ovaj ne tiče. Tada je u magazu ušao serdar Avdaga. Nije me ni obradovao ni ražalostio, pomislio sam da ću lakše otići, bez ikakva objašnjenja. Ali nisam otišao, izgledalo bi da bježim. Mahmut je ustao, stavio ruku na prsa i poklonio se, više i uslužnije nego kad je bio stari Mahmut, ali s mnogo više dostojanstva. Nekad ga je sačekivao jadan i uplašen, nemajući mogućnosti da misli o svome držanju, sad je miran, siguran, zaštićen, i zna što je red. Nešto mu je i rekao, nisam zapamtio riječi, ali znam da je lijepo i skladno, drago mu je, počašćen je, tako nekako. I baš zato sam odlučio da ja ne ustanem, uvrijeđen Mahmutovim ponašanjem, njegovom žalosnom promjenom koja se, eto, vidi u svemu, ogorčen njegovom spoljašnjom poniznošću i stvarnom sigurnošću, najneprihvatljivijom mi od svega što je Mahmut mogao izmisliti. Ne izmisliti, nego postati. Ništa on više neće izmisliti. A onda mi je palo na um da je ovakvo moje ponašanje neprikladno, i nije prkos Mahmutu nego Avdagi, a bez ikakva razloga i smisla, pa sam nesigurno ustao, i opet sjeo, i opet ustao, i sjeo, kad je Mahmut doveo Avdagu do sećije, kao nevjestu. Tako mi je pokvarilo raspoloženje i Mahmutovo i moje ponašanje, a moje smiješno ustajanje me uvjerilo da je u nevažnim stvarima najbolje učiniti ono što i drugi čine, jer bi mogao učiniti ono što nitko ne čini.

Šteta što ne mogu da odem odmah, bilo bi nezgodno, izazovno, i možda bih opet nekoliko puta polazio i odustajao, kao što sam sjedao i ustajao. Najgore je što čovjek, zbog jedne sitne greške, počne da ih niže, kao đerdan. Ništa toliko ne mrzi usamljenost kao pogreška. Najmanja je mogućnost da pogriješim ako budem šutio. Šutio je i serdar Avdaga. Srećom, govorio je Mahmut. Pričao je isto što i meni, čak istim riječima, ne tiče ga se što ja slušam (ranije to nikad ne bi učinio), o krečenju, o pranju, o stvarima, o miševima, o zrnima žita u jednoj oki, o šteti, o mačkama iz susjedstva, i o koristi od njih, što je priznao i sam Osmanaga. Jedva sam se suzdržao da se ne nasmijem, kad je Avdaga upitao: Koji to Osmanaga? Samo on nije pitao podsmješljivo i gorko, kao ja, on zaista nije znao tko je Osmanaga, jer Osmana nitko tako nije zvao.

Mahmutovo pričanje je bilo glupo i sitničavo, kao i maloprije, možda još nepodnošljivije, jer sam slušao drugi put, a ovi zidovi će ga slušati svaki dan, ja neću nikad više. Ali je sada, i ovakvo kakvo je, ovo dosadno trabunjanje bar imalo nekog smisla, služilo nečemu, ispunjavalo je mučnu tišinu koja bi nas mogla poklopiti. Izbjegavao sam Avdagin pogled, tobože slušajući Mahmutovu priču. A kad bih ga pogledao, vidio sam da šuti i sluša. Šuti

sigurnije nego što sluša, pogled mu je prikovan za žar u mangali. Šutnja mu je teška, teretna, mučna, puna zle volje i, začudo, tuge. Tuge, zaista!

Odakle tuga u srcu i na licu ovog čovjeka koji ni ubijenog brata nije požalio, koji nikog svoga nema jer mu ne treba, kome je njegova služba i žena, i djeca, i ljubav, i sreća? A ipak, tuga i potištenost vire mu iz očiju, iz držanja, iz svake crte lica, isti kao kod svakog drugog čovjeka. Ali, što mu je muka na licu izgledala teža, glava mu je padala sve niže, i kad se činilo da će zaspati, odjednom je digao ruku usred Mahmutove priče, i prekinuo ga, ne sačekavši ni kraj rečenice o mačkama i miševima.

Mahmut je poslušno zašutio, ni zbunjen ni uplašen, i mirno čekao njegovu riječ. Avdaga je upitao tiho:

- Zašto ti je Osman dao ovo mjesto?

- Zna da sam pošten i vrijedan. Zato mi je dao ovo mjesto.

- A zašto nije njega uzeo? - pokazao je na mene. - Ne voli da radi, kao ni ti, ali je pošteniji od tebe.

- Nije red da mi to spominješ, Avdaga. Svakome se svašta događalo u mladosti, a i platio sam, i previše. Što me ne sudiš po onome kakav sam bio i kakav sam sad?

- Za ovo poslije ne znam. Ne zna ni Osman. Za ono prije znam. Zna i Osman. Zašto ti je onda dao mjesto? A nisi ni trgovac.

- Znaš što, Avdaga - rekao je Mahmut, kao svaki čovjek od ugleda kome su udarali na ponos. - Kako bi bilo da pitaš Osmanagu a ne mene. On će najbolje znati.

- Možda ću pitati i njega. Sad pitam tebe. Zašto ti je dao ovo mjesto?

- Pravo da ti kažem, tvoje pitanje je uvredljivo.

- Ne znam je li uvredljivo, ali je potrebno.

Pa su zašutjeli. Mahmut je počeo da trlja svoju bolesnu nogu, strah i uvrijeđenost ga uvijek na nju podsjetite. Avdaga je tužnim mrtvim očima gledao u Mahmuta, sigurno žaleći što mu glava nije od stakla, ili što je ne može razbiti, da bi u Mahmutovu mozgu našao odgovor na pitanje koje ga je i dovelo ovamo. Ni jedan ni drugi nisu, izgleda, znali ništa. Mahmut je uvjeren da ga je poslužila sreća, jedan čovjek je konačno otkrio njegovu trgovačku sposobnost, i zato mu dao mjesto. Svaka druga pretpostavka, ma kakva da je, a ne može ni da se nasluti, za njega je uvreda. Avdaga je opet mislio da je samo lud čovjek mogao iz čista mira uzeti Mahmuta u službu. Osman nije lud, onda mora da postoji neki razlog za taj nerazumni postupak. Koji razlog? Je li ga nečim zadužio, je li mu ovo plaća za neku uslugu? Mahmutova usluga je uvijek sumnjiva, Avdaga to dobro zna, u tom slučaju učinjeno je nešto ružno, i vrijedilo bi znati što je to. Da li on uvijek traži ovako naslijepo? Dugo je šutio i to je način da uznemiri čovjeka.

Mahmut je drhtavim prstima sve jače gnječio bolesnu nogu, ušutkan Avdaginom šutnjom o nejasnoj sumnji, nemiran zbog Avdaginog teškog pogleda, uplašen zbog Avdagine upornosti kojoj nije znao razlog. Možda je pomislio: zar prepreke već na prvom koraku, zar će pokušati da stanu na put mojoj sreći? Tako ojađen, počeo mi je sličiti na starog Mahmuta. Moglo bi biti i zanimljivo da nije mučno. Avdagina šutnja ispunjava žrtvu strahom zbog onoga što ne kaže i ne otkriva, ostavljajući joj dovoljno vremena da misli o mogućim krivicama, i da klone. A možda je to i štedljiva paljba, zbog malog broja metaka. Ako postoji samo sumnja, napad ne može dugo trajati. Vrtjeli bi se u sumanutom krugu istih pitanja i istih odgovora, i sumnja ne bi postala sigurnija. Ali Avdaga još nije bespomoćan: počeo je da kruži oko žrtve, sužavajući krug. Upitao je:

- Jesi li poznavao dizdara?

- Kojeg dizdara? - upitao je Mahmut, nemoćno lukav.

- Dizdara.

- A, dizdara!

- Jest, dizdara.

- Poznavao sam ga.

- Dobro?

- Samo iz viđenja.

- Jesi li često s njim razgovarao?

- Nikad, a ne često. U životu s njim nisam progovorio ni riječ.

- Sjeti se!

- Znam dobro.

- Da li bi se mogao zakleti?

- Mogao bih.

- A kad si bio zatvoren u tvrđavi?
- A, to! Ne znam, možda me pitao za ime.
- I za krivicu.
- Zaboravio sam.
- Jesi li zaboravio još štogod?
- Ne znam na što misliš.
- Kad si posljednji put govorio s njim?
- Kažem ti, onda, u tvrđavi.
- Ne kažeš ti, nego ja. A sad, uskoro?
- Poslije onog, nikad više, djece mi moje.
- Vidio sam koliko vrijedi tvoja zakletva.
- Upitaj dizdara, i on će potvrditi.

Opet je naišla šutnja, kao oblak. Mahmut je grčevito odbijao da je razgovarao s dizdarom, kao da je to samo po sebi sumnjivo. Tako bi odricao da je šetao pored rijeke, da je jeo sarmu za ručak, da ima pet umjesto četiri mačke, samo kad bi ga Avdaga o tome pitao, jer tko zna što sve može biti sumnjivo i opasno. A meni je tek tada postalo jasno. Avdaga vrši istragu zbog otmice, i misli da je Mahmut razgovarao s dizdarom! Za tu uslugu Osman mu je dao posao.

Žao mi je Mahmuta, znam da nije umiješan ništa, a ne mogu mu pomoći. Kako da kažem Avdagi: Osman Vuk nije znao za Mahmuta, sreli su se tek u noći kad je otmica izvršena. Zašto mu je dao posao, ne znam. I mene i Mahmuta je iznenadio, možda i sebe, tim trenutkom slabosti, koji se neće skoro ponoviti.

Avdaga ne može razumjeti ljudsku nedosljednost ni neočekivanu odluku, on vidi samo uzrok i posljedicu, uslugu i nagradu. On misli: netko je nagovorio dizdara da pusti otmičare u tvrđavu; poslije toga je Osman Vuk dao ovo mjesto nesposobnom Mahmutu. Zašto? Zato što je Mahmut nagovorio dizdara. Po Avdaginoj logici, to je toliko jasno, da je siguran dokaz čak i Mahmutovo zbuñeno odricanje. A tužan je zato što mu ne može dokazati krivicu. Potreban je dokaz, suviše je pošten da bi čovjeka kaznio bez dokaza, potreban je svjedok, potrebno je priznanje, a gdje su? Nema ih, još nema, al više neće pustiti Mahmuta, do njegova ili svoga pada. Slijedit će ga kao što gladni kurjak slijedi starog jelena, posrtat će obojica bježeći i goneći, disat će isprekidano od straha i od sladostrašća, možda će žrtva klonuti, možda će pristati da strada, samo da se oslobodi umora. A ni zbog čega, zbog sumnje koja je krivo spojila neke činjenice. A ja slušam, šutim, ne smijem da kažem: ostavi čovjeka na miru, ne zna čak ni što ga pitaš, i zato će postati još sumnjiviji. I kad bih rekao, bilo bi uzaludno. Avdaga je bolesnik svoga poziva, to mu je jedina strast, on živi zato da goni i hvata ljude, kao što drugi živi da ih tješi i liječi. Samo što avdaga u svom poslu češće doživljava radost uspjeha. Ali, zašto sumnja na Osmana? Da li mu ja pozajmljujem svoje znanje o Osmanu, a on o njemu i ne misli? A možda i misli: ako je Mahmutu dao ovo mjesto, nešto je platio. On sumnja na cijeli svijet, sa sumnjom živi, sumnju sanja, i ne uvijek bez razloga. Zla djela se događaju svaki dan. Ako krivac nije uhvaćen, svi ljudi su mogući krivci. On dobro zna da ni za jednog živog čovjeka nitko neće svjedočiti da neće učiniti zlo. Avdaga traga, Avdaga sumnja, to je njegova kob, dužnost i zadovoljstvo, i nije mu lako, jer je najčešće mrak oko zločina, i pravi krivac prolazi pored njega, gleda mu u oči, mirno obavlja svoj posao, smije se, možda čak sjedi s njim, on samo sluti, miriše, osjeća, možda se približava i ponovo udaljava, siguran pa nesiguran, sretan kad nađe trag, očajan kad ga izgubi, i samo bi ga smrt mogla natjerati da prekine traganje. Jer zna, ako odustane, ako se umori, ako ne uhvati i kazni krivca, zločin će zavladatai svijetom, tama će pasti na zemlju, doći će sudnji dan. Kod Mahmuta je našao na tanušnu nit, ali se ipak čvrsto uhvatio za nju. Najžalosnije je što je Mahmutova sreća razlog Avdagine sumnje. I Osmanova plemenitost, za koju se i sam kaje. Neki ljudi su zaista baksuzi. Toliki su uspjeli u životu, bez pameti, bez sposobnosti, i bez poštenja, i nitko se ne čudi. A žalosni Mahmut, samo što je ušao u svoju mračnu magazu, punu miševa i brabonjaka, misleći da se oslobodio straha od gladne starosti, odmah je postao sumnjiv. Uvijek je bio jad i nesreća, kako sad da se smiri! Nije ga Osman doveo zbog lijepih očiju. I zaista, zašto mu je Osman dao ovo mjesto? Ružno je što ovo pitam, ali zaista, zašto? Obradovao me kad je to učinio, ali zašto? Što znam zašto! Ja sam zamolio Osmana da ga one večeri povede u mejhanu, ja sam ga zamolio da mu kaže nekoliko lijepih riječi, ja sam kriv što smo čuli svađu zbog koje se Osman naljutio. Sve to znam, pa ipak, zašto? Zar samo zato što je sin bio drzak prema ocu? Osman ne može dirnuti ni mnogo teža stvar od jedne obične svađe. Eto, kako je tuđa sumnja zarazna,

podriva te i kad znaš da je čovjek prav. Ako je prav. A što onda ako nije, ako je iskusni lovac Avdaga na pravom tragu? Ta misao me porazila. Nemoguće, znam da nije tako! Ali se misao više nije mogla zaustaviti, i protiv moje volje je prelazila granicu koju joj je postavljala moja dobra volja, uvlačeći me cijelog u ponor stvorene mogućnosti. Ako je tako, onda je sve lako sklopiti, i sve je jasno.

Osman je poslao Mahmuta da razgovara sa dizdarom, on mu je najpogodniji, jer Mahmutu nitko ništa ne bi vjerovao ako bi i izdao, Mahmut je poslije uporno navaljivao da se vidi s Osmanom, da bi naplatio svoju uslugu. Osman ga je odbijao, da ne bi sve postalo sumnjivo, a Mahmutov jadan položaj pred sinom poslužio je Osmanu kao dobar izgovor da mu da obećanu nagradu.

Sve se slaže. Samo se ne slaže što sam ja ispao budala, ali to se njih ne tiče. Vješto su se pretvarali, krijući sve, a ja sam im služio kao spona i zaklon. Sve se slaže. Točno onako kako bi Osman mogao zamisliti. Ljudi su za njega samo sredstvo, zašto bih ja bio izuzetak? Ali Mahmut? Kako je Mahmut mogao toliko da se pretvara? Mislio sam da znam sve o njemu, vjerovao sam da je svakakav i nikakav, ali da ništa skriveno u njemu ostati ne može. Skrivao je, tobože, svoje bezvrijedne tajne, šutio o njima dan ili sat, a onda je sve iznosio na dlanu, oslobađajući ih se olakšano, kao da je skidao teret sa sebe. Bio je za mene nesređeno matoro dijete s golubjom dušom, i zato mi drag. Ali ako je igrao ovu ružnu igru, onda je smrdljivi matoru lupež koga moram što prije zaboraviti. Raskinuo sam s jednim Mahmutom, ovim sadašnjim. Hoću li raskinuti i s onim nekadašnjim, nepostojećim?

Pogledao sam u njega, mračan od sumnje. Pogledao je i on mene, uznemiren, kao da je naslutio moje misli, i kao da se branio kajanjem. Izgleda bespomoćan, kao i nekada, i ponovo sam zažalio za mojim, Mahmutom, ali ovome nisam oprostio. Svakome ću priznati pravo da me prevari, osim prijatelju. Avdaga je šutio, džarajući mašicama po žeravici što se gasila. Što čeka, zašto ne ode? A možda neće ni otići, ni on ni Mahmut, sjedit će obojica kraj mangale, ohladit će se kao žeravica, šuteći, umrijet će, šuteći. Tužilac će ostati bez dokaza, optuženi bez kazne. Ali je polumrtvi Avdaga, još živ, na žalost, ispravio svoja jaka ramena, i pogledao u mene. Je li na mene došao red? Glas mu je tih, umoran, tužan. Ja sam razdražen i gorak. Nismo za razgovor ni ti ni ja, što hoćeš od mene? Ali on vrši dužnost, i ne zna što je umor. Upitao me:

- Zašto Osman nije tebi dao magazdu?
 - Što bih ja s magazdom?
 - Ti tražiš nešto bolje?
 - Ja ne tražim ništa.
 - Od čega živiš?
 - Kradem, otimam, ubijam, kako kad.
 - Vidio sam te na dženazi Avdije Skakavca.
 - I ja sam vidio tebe.
 - Zašto si bio?
 - Nisam znao da je zabranjeno.
 - O čemu si razgovarao sa starim Omerom Skakavcem u njegovoj avliji?
- Sreća da sam na ovo mislilo ranije, Osman mi je to spomenuo.
- Čuo sam da ima dobrog duhana, tražio sam da mi proda.
 - Jesi li kupio?
 - Nisam. Nije imao.
 - Poslije su njegovi sinovi s konjem otišli po Avdiju.
 - To ne znam.

Sjetio sam se Osmanova savjeta, da je ponekad dobro pucati prvi. Upitao sam:

- Od čega je umro mladić? Kažu da je bio zdrav.

Pogledao me, življe i pažljivije nego sad, i ja sam se pokajao što sam istrčao. Možda nije pametan, ali ne da od sebe praviti budalu. Nije mi odgovorio, i to je najgori odgovor, kao da je rekao: ti mene pitaš!

Posjedio je još malo, zagledan u mangalu, a onda se polako digao i, ne zureći, izašao iz sobe. Mahmut ga je ispratio, bez volje i bez sigurnosti, i vratio se zabrinut. Odmah mi se obratio, čim je zatvorio vrata:

- Zašto me ono pitao o dizdaru?
- I mene je pitao o Omeru Skakavcu.
- Ali zašto?
- Možda će nam sutra reći.

- Misliš da će doći i sutra?
- Sigurno.
- O, brate, kako gleda, kako šuti! Strah te uhvati.
- Zašto bi te hvatao strah ako nisi kriv?
- Kako kriv, pobogu, što to govoriš? I za što kriv?

Ustao sam i pozdravio se, da pođem. Nisam više mogao da ostanem s njim. Duboko me zaboljela njegova moguća izdaja. Uplašio ga je moj odlazak, a možda i moja hladnoća. Opet je sličio na starog Mahmuta, ali mu moja pozlijeđenost nije dala da se digne iz mrtvih.

- Ostani još malo - molio je.
- Moram da idem.

Ostavio sam ga samog, s miševima, s mačkama, sa strahom, na ulici sam pomislio kako nije trebalo da to učinim, ali se nisam, vratio.

16. Nadgrobni natpis

Sutradan, kad sam u podne došao kući, Tijana je rekla da me Mahmut tražio. Objasnio sam joj zašto me traži, opet se osjeća sam, trgovcima ne može govoriti o svom strahu, nešto je, izgleda, petljao s Osmanom, pa serdar Avdaga sumnja. Nagovještavao sam izdaleka, da se ne uplaši, ali ona jedva da je čula, kao da su joj dosadile gluposti koje čine muškarci. Imala je prećih poslova nego što su naša podmetanja i naše laži. Pokazala mi je maramu koju joj je poklonila Mahmutova žena Pasa, rađenu tankom iglom na svili, sa sitnim lančićima žutog i plavog cvijeća u sredini i na rubovima. Zar to nije ljepše od naših petljavina?

Među njima se stvorilo lijepo prijateljstvo, pa i više od prijateljstva. Postale su potrebne jedna drugoj. Ako Tijana ne bi otišla na Vratnik, Pasa bi došla njoj, i odmah bi se razvezao razgovor, nastavlja se od jučer, da bi se produžio sutra. Najviše su govorile o djetetu koje je Tijana nosila, spremale se da rade dječju opremu, nagađale da li će biti muško ili žensko, spominjale bezbroj imena iz pjesama, iz povijesti, iz života, da bi za taj dan izabrale jedno, obično najgore, kao što će učiniti i kad se dijete rodi, pa će to nemoguće ime novi čovjek vući za sobom, kao teret ili porugu, kroz cijeli život. Pasa je izivljavala svoje neiscrpno materinstvo (malo joj je svoje djece, žalila je što nije rodila desetoro), a Tijana je u tim radosnim brigama zaturila strah i crne slutnje, ozbiljno zabavljena sitnicama, začuđeno obuzeta osjećanjem sreće i ponosa.

Mene je pomalo zaboravila, potisnula me u stranu, nisam više važan kao ranije. Svu njenu pažnju zaokupljao je taj živi a nerođeni stvor, življi od mene, značajniji od svega na svijetu. Ma što govorila, znao sam da misli na njega. Kad je pitala ima li izgleda da ću se zaposliti, bilo je to zbog njega. Ako se sjećala oca, to više nije bila ona teška tuga koja me plašila, nego žaljenje što djed neće vidjeti unuča. Ni naša soba više nije valjala, zbog njega, morat ćemo na proljeće potražiti nešto bolje, bez žohara, bez vreline, bez tjeskobe. Sve što je činila, govorila, mislila, imalo je jedan povod i jedan razlog. Već je voljela taj plod, to buduće dijete, nerazumno je pitala i mene da li ga volim, i morao sam reći da ga volim, da me ne bi smatrala čudovištem, jer ne bi shvatila da majka voli i misao o djetetu, a da će otac zavoljeti živo stvorenje, možda tek od njegovog prvog osmijeha. Ja nisam znao ništa o njemu, bio mi je stran i dalek; ona ga je neprestano osjećala kao dio sebe. Ja sam o njemu mislio kao o brizi, zbog nje, i zbog života koji će se promijeniti; ona je o njemu mislila kao o smislu svega, i bilo joj je prirodno da se život prilagodi njemu i njegovoj sreći. Ja sam bio uznemiren, sa strepnjom sam mislio što bi bilo s njom kad bi pobacila, kao prvi put, ona je mirna, sve u njoj i oko nje je sređeno, ništa nije nahero u svijetu, ništa nije prazno ni besmisleno. Njeno dijete u njoj u sve je unijelo red i smisao.

Gledao sam kako u poslu oko ručka zastane, iznenađena, široko otvorenih očiju, blaženo nasmiješena, i polako sjeda na sećiju, uspravljena, sabrana, svečana, i rukom pažljivo dotiče okruglinu trbuha.

- Miče se - kaže presretna. - Osjetila sam nožicu.

Nikakva radosna vijest, nikakav poklon, nikakvo bogatstvo ne bi joj moglo pričiniti takvu sreću, kao taj tihi udar živog stvorenja u njoj. Čekat će da se ponovi, kao blaženstvo, sanjat će ga, kao ljubav.

Dirnut tim njenim zanosom koji ne shvaćam sasvim, prišao sam joj, spreman da budem svečan kao i ona, uzeo je za ruku, rekao da je volim. Lako je stisnula moje prste, zahvalna što sam joj prišao zbog njega, što je volim zbog njega, što postojimo zbog njega. Širokogрудо primam tu njenu nepravdu, potiskujući nezadovoljstvo što sam postao sporedan, gušeći u sebi žalost što sam je izgubio, nadajući se da će mi je vratiti njegovo rođenje.

Žao mi je što više ne razgovaramo o svemu, što joj ne pričam ono što mi se dogodi i što osjećam, bilo da je radost ili strah ili srdžba. Sad to nosim sam, za nju je beznačajno, sluša bez zanimanja i bez pažnje, odgovara bez volje i bez učešća. Ostavlja me samog s mojim mislima, a možda je uvjerena da osjećam što i ona.

Tražio me i serdar Avdaga, sretan sam što me nije našao. Ne našavši mene, sigurno se naslonio na leđa Mahmutu, izluđujući ga, kao i jučer. Oni su tražili mene, ja sam tražio Osmana Vuka. Nije ga bilo, momci su znali samo da je nekud otišao na konju, i ništa više. Ni Šehaga nije bio kod kuće, sigurno su na nekom poslu. Osman je spominjao otkup vune,

ili je Šehaga u lovu, jer je sav posao prepustio Osmanu. Osmana sam našao tek treći dan, i ispričao mu kako serdar Avdaga ispituje mene i Mahmuta. Odmahnuo je rukom, ne pridajući tome nikakav značaj, a nasmijao se kad sam rekao da na Mahmuta sumnja zbog dizdara.

- Kakav Mahmut! Tko bi se na Mahmuta oslonio u takvom poslu!

- A tko je?

- Otkud ja znam!

- Kako znaš da nije Mahmut?

- Nije za takve poslove, čini mi se. Može da sjedi u magazi i da mjeri žito. I bolji je nego što sam mislio. Znaš li da je nabavio mačke zbog miševa? Smiješan je, ali je za ovaj posao dobar.

Skrenuo je razgovor, neće da govori o svojim poslovima, čak to i ne krije, ostavlja me po strani od svega, možda i za moje dobro. Što ne znam, ne mogu ni kazati nikome. Rekao sam da mi se učinilo kako su on i Mahmut sve sakrili od mene. A sve mi je otkrio serdar Avdaga. Uplašio me koliko zna. Zato već tri dana tražim njega, Osmana, da mu to kažem. Nije bio ovdje, kaže. Zbog otkupa vune, i zbog Šehage. Tražio ga je, opet ga nema. Prije nekoliko noći, pred zoru, otišao je na konju, i nitko ne zna gdje je. Hanuma je izludjela od straha, po cijelu noć ne spava, čeka hoće li aga doći. Jadnica, ili tuguje zbog sina, ili strahuje zbog muža. A i on se boji, snijeg je, noći hladne, a kako Šehaga u piću ništa ne zna (zato i pije da ne zna), moglo bi se svašta dogoditi. A bilo mu je sumnjivo, tražio mu je račun o poslovima i spisak svih potraživanja, iako mu je obračun podnio prije dva mjeseca, a onda je poslao po Mula Ibrahima, izgleda da je mijenjao testament. Zato je Osman pazio na njega, kao stražar, ali eto, umakao mu je dok je spavao.

- I što ćeš sad?

- Ništa. Čekat ću.

A bilo mu je sumnjivo još zbog nečeg. Dan prije nego što je pobjegao, dolazio mu je Džemal Zafranija, molio da mu Šehaga pomogne, i njemu i kadiji. Kadija je trebalo da postane muftija, a Zafranija naib. Dogodila se, međutim, ta nevolja s Ramizovom otmicom, i neprijatelji za to okrivljuju njih dvojicu, i učinit će sve da ih ometu. Ali ako bi Šehaga, koga oni veoma cijene, rekao samo jednu riječ, valija bi ga poslušao. I kadija i on bili bi mu zahvalni do groba, i znali bi kako da vrate učinjenu dobrotu. Jesu li na nešto pucali, jesu li nešto nagovještavali, Osman ne zna, ali Šehagu je, izgleda, baš to razbjesnjelo. Dočekao ga je na nož, sasvim neuobičajeno, jer se čuva da ne uvrijedi čovjeka bez potrebe, i rekao da Zafranija traži pomoć, a u stvari traži da im on ne stane na put. Zašto da lažu jedan drugome? Neće im pomoći, spriječit će njihovo unapređenje, samo ako bude mogao, jer ne smatra da su zaslužili i ovo mjesto na kojem sjede, a kamoli više. Neka miruju i čuvaju to što imaju, jer pametniji i pošteniji od njih hodaju bez posla, ili gledaju u njih dvojicu sa strahom. I neka pripaze što rade, ljudi se žale na njih, a sirotinjska suza je teška. Zašto da im pomogne? Čime su to zaslužili?

Osmanu je čudno što je Šehaga tako rekao, mogao je obećati pa ne učiniti, i sve bi ispalo na isto, ali je Šehaga već bio zapao u svoju muku, i u Zafraniji je vidio onog nepoznatog i bezimenog suca što je njegovog sina osudio na smrt, ili će osuditi nekog drugog, i nije mogao da se suzdrži, nije mogao da ne istrese mržnju i tugu. Zafranija je izašao blijed, držeći se rukom za zid. A Šehaga je otišao valiji, da spriječi to unapređenje koje ga se ne tiče. Da se sa Zafranijom susreo u nekom sretnijem času, kad nije otrovan mržnjom, možda bi sve bilo isto, ali uljudnije. Ali Šehaga više ne vlada sobom, i sve je teže što je stariji, muči ga misao da iza njega neće ostati ništa, čak ni ime. I eto, sad smo u otvorenom ratu, svejedno je, doduše, da li je otvoreni ili skriveni, ali se valja pričuvati, jer ni oni nisu anđeli, i vratit će udarac, samo ako mognu.

- I ti se pričuvaj - rekao je smijući se - jer si na ovoj strani.

- Jesu li zato poslali Avdaga da me ispituje?

- Avdaga je od njih najgluplji i najpošteniji. Čestit je kao divlji vepar, napada ne misleći zlo. Možda su ga i poslali. Traže dokaze, bez sigurnih dokaza ne smiju na Šehagu. A gdje će ih naći?

- Hoće li Skakavci reći?

- Ako su oni umiješani, neće ništa reći. Nemaš razloga za strah.

- Nemam ni razloga ni straha.

- Hvala bogu. Strah je najgora izdajica.

Čudan je čovjek Osman, mirno govori o svemu, sve vidi ali se ne plaši, čak kao da uživa u ovoj gužvi. Izaziva poštovanje svojom smišljenošću i hladnoćom. Kao da je oklopljen Šehaginom moći, svojim nebojanjem, nadmoćnim preziranjem ljudi, drskim lukavstvom, bezobzirnošću, spremnošću da učini ali da šuti, jer ga zanima djelo a ne glas o njemu. Vjeran je Šehagi, izgleda, zato što poštuje njegovu snagu, zato što mu je potrebna njegova zaštita, zato što radi što hoće. A možda su po nečemu slični, godinama su zajedno, ništa ne kriju jedan od drugoga, niti mogu sakriti, toliko se poznaju, jednako su nemilosrdni, jednako opasni, jednako daleki od ljudi, mada svaki na svoj način, Šehaga s vrelom mržnjom, Osman s hladnim prezirom.

Rastavši se s Osmanom, i razmišljajući o njemu, kasno sam primijetio serdar Avdagu, i nisam mogao promijeniti pravac. Naišao je valjda slučajno, ili je čekao nekog drugog, a možda je znao gdje sam bio, ali ma zbog čega da ga je đavo doveo baš ovamo, nismo se mogli mimoići bez riječi. Neprijateljstvo obavezuje kao i prijateljstvo. Gledao je u mene kao čovjek s kojim me veže tajna, ili kao dobar poznanik koji očekuje da stanem i počnem razgovor, svejedno o čemu. Možda je po mome držanju ili po kiselom licu vidio da nisam baš sretan što smo se sreli, i da bih mogao proći ako me ne zaustavi.

Upitao je mrtvo, kao da ga se ne tiče:

- Gdje si to bio?
- Šetam.
- Bio si s Osmanom Vukom.
- Zašto pitaš kad znaš?
- Jesi li mu rekao o čemu smo razgovarali?
- Rekao sam.
- I što kaže? Sigurno se smijao. On se uvijek smije.
- Smije se i čudi što to tražiš od mene.
- Onda zna od koga treba da tražim.
- Pitao sam ga: što to serdar Avdaga hoće? Ne zna.
- I što ste još govorili?
- O Šehagi. Opet je otišao od kuće.
- Što se tebe tiče Šehaga?

Strpljiv je i uporan, kao pas barak, koji ne pušta ono što uhvati zubima, pa makar mu čeljust razbili. Zar će ovako škljocati oko moga grla dok jedan od nas ne klone? Kruži oko mene, kao zvijer, nesigurna u svoj skok, ali čim bi osjetio da neće promašiti, slomio bi mi kičmu.

Zna da smo ja i Mahmut najslabije točke u lancu, i tu grize. Neće nas pustiti.

Led mi se uhvatio oko srca, zbog te lijepe budućnosti, a mozak se pretvorio u teretnu pihtiju, bez ijedne misli, ma kakve, ma o čemu. Potrajalo je to samo trenutak, dug i mučan, gotovo sam zaboravio disati zbog nespokojstva i užasa, u mislima sam se počeo osvrutati oko sebe, slijepo i prestravljeno, spreman na bijeg, kud bilo, samo da se spasim od ovog časa i od ove strepnje. Ali kako je naišla praznina u mozgu, kako sam osjetio strah u srcu, nenadano i bezrazložno, tako se u meni javila srdžba, kao navala krvi nakon naglog zastoja, kao stid zbog ponižavajućeg straha. A kad je srdžba izbila, bio sam svjestan da mi nije korisna, ali suviše vreo da bih je zaustavio. Naljutio sam se i na sebe, zbog malodušnosti. Što on može znati o meni? Ako zaista nešto zna, zašto ne traži, na pravom mjestu? Glode konop gdje je najtanji, lomi mene nezaštićenog.

Našavši tako oslonac ljutini i uvrijeđenosti, učinio sam je sigurnom i iskrenom.

- Pitaš, što me se tiče Šehaga - zarežao sam pakosno, sa željom da unizim i sebe i njega.
- Znaš li koliko sam vremena bez posla? Obigravam oko Šehage, gledam mu pokorno u oko, govorim ljubazne riječi, samo da mi nađe kakvo mjesto, kakvo bilo, samo da ne jedem sebi utrobu što su me svi odbacili kao pseto! Eto zašto me se tiče Šehaga! Čudo je što nisam otišao u hajduke, Bećiru Toski. Što hoćeš od mene? Lako se titrati sa sirotinjom, Avdaga!

- Zašto se ljutiš? - upitao je mirno. - Što sam ti rekao?

- Zato se i ljutim. Obilaziš oko mene, nešto pipkaš, nešto tražiš. Što, brate, ne kažeš otvoreno to i to? Reci ću sve što znam.

- O čemu si razgovarao sa starim Omerom Skakavcem?

- Htio sam da kupim duhan, rekao sam ti. Ako ne vjeruješ meni, zašto njega ne pitaš?

- Pitao sam. On kaže isto.

- Eto vidiš! Što onda hoćeš?

- To i jest sumnjivo, što govorite isto. Eto ti sad!

Nasmijao sam se od muke:

- Oprosti, Avdaga, što ti ovo kažem, stariji si od mene, ali, brate, baš si čudan! Ono što je svakome dokaz, tebi je razlog za sumnju.

- Meni je sve razlog za sumnju. I što se toliko ljutiš? - dodao je razložno. - Tko nema ništa na duši, odgovara mirno, a tko je kriv, on se ljuti, zato što je uznemiren.

- Ali, za što sam kriv?

Nije žurio s odgovorom, šutio je i gledao me onim svojim teškim pogledom, sažaljivo, uvrijeđeno, tužno, ni sam ne znam kako, kao da sve vidi u meni, i krivo mu je, i žao, što neću da priznam. E pa, i neću, mislio sam. Izdržat ću, stisnut ću zube, sačekat ću da prođeš mimo mene kao svaka nepogoda. Ali ako ne prođe?

Kad me se nagledao, kao da me je željan, počeo je opet da glođe.

- Kažeš, lako se titrati sa sirotinjom. A s kim se to nije lako titrati?

- Ja znam svoju muku, drugi me se ne tiču.

- Imaju li ti drugi ime?

- Avdaga, ponovo ti kažem: ne znam što hoćeš. A to što govoriš, sliči mi na bajanje. Kao da me želiš učarati.

Još jednom me počastio svojim umilnim pogledom, ptice bi se pred njim ukočile i obamrle, kao pred zmijom, i polako pošao niz sokak. Srećom, jer mi je već bilo mučno, kao da me uhvatio za grlo, pa mi je nestalo zraka.

Sjetio sam se priče, nena mi je pričala, davno, o karandolozu, crnom demonu, koji o Božiću sačekuje ljude na mračim raskršćima, i popne im se na leđa, smrdljiv i težak. Čovjek ga nosi i posrće pod težinom, zagušen smrdom, obamro od straha, a karandoloz ga pita: jesam li težak? Čovjek stenje i kaže ono što misli: težak si. Karandoloz postane još teži. Ujutro nađu čovjeka mrtva. Ali tko odgovori: nisi težak, spasit će se, jer karandoloz odmah nestane, i čovjek je slobodan. Zbog te riječi hrabrosti, zbog riječi prkosa. Kasnije sam mislio da je to priča o životu: ako se tužimo kako nam je teško, klonut ćemo; ako kažemo životu: izdržat ću, nećeš me slomiti, muka postaje lakša.

Mene je na nekom životnom raskršću presreo karandoloz Avdaga, i popeo mi se na leđa. Dah mi se krati od njegove težine, kao da planinu nosim na sebi. Neću reći da mi je teško, ali nisam rekao ni da mi je lako. Još ćemo se nositi, i neću ga se osloboditi sve dok ne osjetim slobodu u sebi. Još je ne osjećam, koči me strah. Čak i kad zaboravim razlog, strah je u meni, i nemir. - Što je to? - pitam se. - Zašto? - pitam se. I onda iz tame ispliva Avdagina slika, kao objašnjenje. A kako je Mahmutu? Ako ne zna ništa, izludjet će zbog Avdagine sumnje. Ako zna, kako će izdržati da ne kaže? Priznat će, da bi skratio mučenje, skočit će u ponor, da ne bi poludio. A možda je zaista nevin u svemu ovome. Zar bi se Osman držao onako mirno da Mahmut išta zna? Mahmut je prodrta vreća, i sve bi iz njega ispalo začas, a Osman odmahuje rukom. Onda ga serdar Avdaga prži na vatri ni kriva ni dužna. Otići ću do njega, sigurno je usamljen i nesretan, a ja sam se ponio kao derište. Pa čak i da je sve krio od mene, nije trebalo da ga ostavljam samog kad mu je najteže. Ali magaza je zaključana, nekud je otišao, bježeći od svog straha i od Avdage, ostavivši nenahranjene mačke da ganjaju neuništivu vojsku miševa. Kratko mu je trajala trgovačka radost.

Njegov susjed, bakalin, obavijestio me da je Mahmut u Zajkinoj mejhani, nešto ga boli stomak, pa je otišao da popije rakiju travaricu. Zaista sam ga našao u Zajkinoj mejhani, sjedio je u jednom uglu, sam, podnimljen na mršavu ruku, stanjen, porušen, prava slika nesreće. Kad sam stao pred njega, podigao je pogled i lice mu se odjednom ozarilo.

- Oh, hvala bogu! - rekao je olakšano.

I ustao, uhvatio me za ruku, kao da bih mogao pobjeći, ponudio da sjednem s njim, i neprestano me gledao, dodirivao mi rame, lakat, pes rukava, da bolje osjeti moju blizinu.

- Tražio sam te. Bio sam i kod kuće.

Glas mu je tih i nemoćan, kao da je preležao tešku bolest.

- Kad te čovjek vidi tako ojađena, zakleo bi se da ti je nešto teško na duši.

- Teško i preteško. Čini mi se da ću precrknuti.

- Rekoše mi da te boli stomak, i da si otišao na travaricu, tako sam te i našao.

Poručio je dvije čaše rakije, za sebe i za mene, i popio obadvije.

- Neka si došao, zbog tebe sam i ostavio poruku, znao sam da ćeš me potražiti. A stomak me zaista boli. Onaj mi je opet dolazio.

- Zato te boli stomak?

- Zato!

Onaj, to je Avdaga. Ni ime mu ne valja spomenuti, kao nečastivom.

- I meni je dolazio.

- Kako ono prvi put dođe u magazu, dobih proljev kao da sam se tatule najeo. Pa malo primirim kavom i nanom, al kako na njega pomislim, samo mi nešto uzburlja u crijevima, a iz mene ko česma.

- Od straha.

- Jest, od straha. I kažem sebi, e neću da mislim na njega! Počnem misliti o poslovima, o nevoljama koje su me pratile, o drugim ljudima. Al koga god zamislim, a ono njegove oči, njegovo lice, njegov glas. A u stomaku opet ključ. I samo mi ova travarica pomaže.

- Zato što zaboraviš.

- Zaboravim i ne zaboravim, ali mi lakše. Sjedim ovdje, pravo da ti kažem, pobjegao sam od njega iz magaze, i mislim: pa dobro, što sam ja to bogu skrivio da me ovako muči? Kriv sam za one bakrenjače, i možda za još poneku sitnicu, al što se to boga tiče? I nije valjda bog toliko sitan da me kinji iz pasjaluka. Nego, takva mi sudbina, grebena. Al što, opet, da samo moja bude grebena? Nije pravo. Nikome zlo nisam učinio, pa što onda? Godinama sam u snu snio ovo što mi je sad slučajno palo šaka, i nisam se ni na miris u magazi navikao, a ono nevolja. Eto, ti reci, zašto?

Glas mu je plačljiv, tuga teška. Svašta je doživljavao, i sam sâm svjedok, ali ni pola ovog jada nije bilo u njemu. Živio je neozbiljno, spreman na varku, ispunjen nadanjem, a sad mu je sve crno pred očima. Sreća mu je iznenada pala pred noge, samo zato da bi vidio kako nije ni on za nju ni ona za njega.

- Što hoće Avdaga od tebe? - upitao sam da vidim što će reći.

- Da znam što hoće, lakše bi mi bilo. Ovako me udavi baš zato što ne znam.

- Jesi li učinio štogod, što bilo, što bi on želio da zna?

- Mislim neprestano, glava mi puče od razmišljanja. Džaba, ništa nema. Al vidim, on nešto sumnja. On sumnju ne može dokazati, zato i ne kaže što je, ja je ne mogu odbiti, jer ne znam kakva je.

- Što te se tiče! I ostat će na sumnji.

- Neće, moj Ahmete, neće, na žalost. Vidim, nešto je krupno, ne bi toliko vremena gubio oko sitnica, a nad nekim se mora štap prelomiti. A nad kim će nego nada mnom? Ako ne mogu naći pravog, poslužiti će tko bilo, moći će poslužiti Mahmut. Mene nitko neće uzeti u zaštitu, nitko se neće čak ni začuditi, nitko neće ni požaliti. Poslužiti ću kao kurban, vidim ja to. Netko je rođen za sreću, netko za belaj. Ja sam ti kurban.

Iz uskih očnih otvora počele su da kaplju suze, strah i rakija su ga sasvim razmekšali.

- Ne luduj! - rekao sam oštro. - Nisi kriv i ne mogu ti ništa. Kakav kurban, kakav đavo! Ti misliš da Avdaga samo u tebe sumnja. On sumnja u svakoga.

Pomoglo je, izgleda, baš zato što ga nisam žalio.

- Misliš? - upitao je s nadom.

- Ne mislim, nego znam. Ali ako ti budeš ovako pio i cmizdrio, postat ćeš zaista sumnjiv.

- Misliš?

- Sigurno. Idi u magazu, radi svoj posao. Ako ti opet dođe, upitaj ga lijepo: što tražiš? I navikni se na njega. Ja tako radim. On pita jedno te isto, ti odgovaraj jedno te isto! Dosadit će mu kad-tad.

- Misliš?

Već treći put pita tako, ne proturjeći, želi da bude kao što ja kažem, traži da ga uvjeravam. Ne voli tugu, a ovaj trenutak slabosti je kratkotrajno sažaljenje nad sobom, i neće u njemu ostati dugo. Već gleda vedrije, već izgleda sigurnije, već govori luđe. Kao da mu pogled u prijateljske oči daje snagu, makar i lažnu. Za njega je stvarna, i dobrodošla. Pomislio sam da bi ovaj šašavi čovjek uginuo živeći sam, bez prijatelja, ili bez ljudi za koje misli da su mu prijatelji. Uspravila ga je moja prazna riječ zato što odgovara njegovoj lakomislenosti, i zato što je prijateljska.

- Imaš pravo - rekao je bodro. - Kad mi dođe, upitat ću ga: što to njuškaš? Skini mi se s vrata!

A onda je valjda vidio Avdagu u mislima, i bodrost mu se sparušila:

- A možda i neću reći. Ti smiješ, ja ne smijem.

- Pravo da kažem, ne smijem ni ja uvijek. Ali u ljutini čovjek pomisli: e vala, radi što hoćeš, jednom se mre!

Nije mu se svidjela takva hrabrost bez izlaza ni takav luđački prkos bez smisla.

- Ma to i jest ono, moj Ahmete, što se jednom mre. Da je dvared, trired, pa da i ne požališ jednu smrt. A ovako, treba biti junak, ili budala, pa se ne bojati. Ne ponosim se suviše što nisam budala, a ne mogu biti junak i da hoću, petlja mi slaba... Eto, samo što se sjetih... Čekaj, sad ću ja...

I odjuri u nužnik. Nasmijao sam se njegovoj nevolji. Neugodna je, sigurno, ali nekako suviše smiješna. O svome strahu govori kao dijete, sasvim otvoreno i neposredno, bez ikakva dostojanstva. Strah je ružan kad ga vidimo kod drugog.

Neću tako! Rekao sam, prilično neiskreno, da bih njega ohrabrio: jednom se mre. Ali sad zaista mislim tako. Nije to hrabrost, nego stid od sebe poniženog. Strah je najgora izdajica, rekao je Osman. A meni se čini da je strah najveća sramota ovog svijeta, i najveće poniženje čovjekovo. Izmahnut je nad njim, kao bič, uperen u grlo, kao nož. Čovjek je opkoljen strahom, kao plamenom, potopljen njime, kao vodom. Plaši ga sudbina, plaši ga sutrašnji dan, plaši ga vladajući zakon, plaši ga moćniji čovjek, i on nije ono što bi htio biti, nego ono što mora da bude. Umiljava se sudbini, moli se sutrašnjem danu, poslušno ponavlja zakon, ponizno se smiješi mrskom moćnom čovjeku, pomiren da bude nakazna tvorevina sačinjena od straha i pristajanja. Ako je ponekad tužan, to je zato što se sjeća sebe željenog, sebe sanjanog, kakav bi mogao biti da nije ovo što jest. I da svijet nije ovakav kakav jest. Neću tako! Kažem: ne bojim te se, sudbino! Ne bojim te se, sutrašnji dane! Ne bojim te se, moćni čovječe! Ali to kažem u sebi, i kažem strepeći. Upola slobodan, udvojen. Jedan se usamljuje, jer ne može da pristane, drugi šuti, jer ne želi da strada. Onda sam i ja kukavica, kao i Mahmut. Samo na drugi način. Sloboda je u ljudskom činu, a ne stižem do njega. Moje snage su slabe, malo što bih mogao da učinim. Ne znam ni što bi trebalo da učinim, da ne budem ni nekorisna žrtva ni šutljivi nezadovoljnik. Zla je mnogo, a moja ruka kratko doseže. Zašto onda mislim o tom činu svoje slobode, kad je neostvarljiv? Treba li da kažem i da više ne progovorim? Treba li nešto da učinim, pa da više nikad ništa ne učinim? Treba li da šutim, zadovoljan što sam živ? Pa ako bih i pristao na žrtvu, a ne znam za što, kako mogu biti siguran da ne bih naškodio nekome? Pokrenuo sam se da spasim Ramiza, uništio sam Avdiju. Treba li onda da ostanem nepokretan, i da ostavim svijet da ide svojim tokom, svakako ništa izmijeniti ne mogu? Svi razlozi govore da je to najbolje, samo mi jedan ne da mira: razlog savjesti. Ne znam odakle mi, ne znam što će mi, smeta mi da živim, a ne mogu da ga se otresem.

Ostavi me, kažem toj nezvanoj savjesti, što ćeš mi nemoćnom! A ona čuči u nekom kutu mene, ponekad pospana, ponekad budna, ali me ne napušta. Smiješna si, kažem, tako nekorisna. Ti si moj suvišak. Ne radujem se što te imam, ne osjećam zadovoljstvo što si se nastanila u meni, ti nisi moja plemenitost nego moje oštećenje. Zašto nisi našla nekog moćnog, snažnog, neustrašivog a poštenog? Ako takvog nema, što sam ja kriv? Sklonila si se u mene, kao siročče, i šutiš, kao siročče, ništa ne tražiš, ni na što me ne nagovaraš, sve ostavljaš mojoj odluci, i dobro je dok te zaboravljam, ali osjetim stid čim te se sjetim. Ne znam zašto, ničim me nisi zadužila. Ne znam ni što si, prisutnost koja nema oblika, šutljiva opomena koja se ne poziva na razlog, nevidljivi putokaz prema nevidljivom pravcu: moje srce mora da ga pronađe. Kako da ga pronađe, i kako da ne klone, ako ga i pronađe? Ti si razumna, ne tiče te se tuđe teško iskustvo, prezireš opasnost, vučeš na opasne staze, i ne smatraš to podvigom nego dužnošću. A kome sam ja to dužan? I zašto baš ja? Pronađi nekog pogodnijeg, sa mnom uzalud gubiš vrijeme. A ona čuči, šuti, čeka svoj trenutak. Trenutak moga oduševljenja, ili moje ludosti. Mogla bi da ga ne dočeka, sve je manje izgleda da će ga dočekati.

Kad je Mahmut izašao iz nužnika, prekinuvši moj razgovor sa savješću, i zatražio još jednu travaricu da smiri grčeve u stomaku, reče da je tamo, da oprostim, razmišljao o meni, i da je zaključio da imam pravo. Ne vrijedi se, vala, ni bojati. Nije lako ne bojati se, ali ne vrijedi. Prođe čovjeku život u strahu, pa kao da nije ni živio. Što će mu onda i život? Al opet, ne vrijedi se ni istrčavati, a najbolje bi bilo da razgovaram sa Šehagom, da nam nekako skine Avdagu s vrata. Odgovorio sam, da je izabrao zgodno mjesto gdje će razmišljati o meni, i nije uzalud gubio vrijeme, dobro je smislio to sa Šehagom, samo je šteta što šehage nema ali ćemo sačekati. Ako Avdaga htjedne da sačeka. Čast hrabrosti, ali je bolje bez nje. Dobro je ne strepeti ni pred kim, ako se može, a još bolje ako se ne mora. Junaštvo traje tren, strah cijelog života, i pametnije je brinuti se za cijeli život nego za tren. Najbolje se bojati unaprijed, da se ne bi bojao unazad.

Pričao sam što bilo, ne brinući se o smislu, jer je svejedno, a Mahmut me slušao zadivljeno baš zato što sam govorio nejasno, i smiren pošao u radnju. A onda se sjetio da mi

kaže da me tražio Mula Ibrahim. A rekao mi je i da je uhapšena žena kod koje je stanovao Ramiz. Po tome sam vidio da mu je vlastita muka postala lakša, pa je stigao da pomisli i na mene. Vijest o nepoznatoj ženi me porazila. I za njenu nesreću sam ja kriv!

Sad sam imao dva razloga da odem do Mula Ibrahima, jedan, što me tražio, drugi, što bih i ja njega potražio. Htio sam da ga upitam, možemo li štogod učiniti za zatvorenu ženu. Nisam ni znao da postoji, a uvalio sam je u nevolju. Možda bi je zatvorili i da Ramiz nije pobjegao, ali je ta pretpostavka suviše nesigurna da bi me oslobodila osjećanja krivice. Nije pretjerano velika ni teška: kao da se na brdu odronio kamen pod mojom nogom i udario nekog u podnožju. Nisam svjesno ni posredno kriv, nisam ni znao ni vidio udarenog, ali sam pokrenuo kamen. I evo, pokušavam da pomognem. A kasnije ću misliti o čudnom poretku u svijetu u kojem često, čineći dobro, učiniš i zlo. A vrijedi li dobro ako ne može proći bez zla? Ne mislim na cilj nego na čovjeka, zato mi je svaki korak nesiguran.

Znam, Mula Ibrahim će odbiti i razgovor o ženi, ali ja ću biti uporan. Makar i zato da se uvjerim, ponovo, kako ni pošteni ljudi nemaju mnogo volje da pomognu drugome. Ponekad je korisno znati da ima i gorih od nas. Moja savjest će odbiti to opravdanje, kao nečasno, upozorit će me da svatko odgovara sam pred sobom, ali bi mogla biti kakva-takva utjeha, makar i trenutna.

Mula Ibrahima sam zatekao u radnji i rekao mu da sam došao zbog žene. Rekao sam to šapatom, kako drugi ne bi čuli da molim za nju, a želio sam da kažem glasno, zbog njega, da i drugi čuju kako odbija da pomogne. Odbio je i pomoć i razgovor, šuteći, odrično mašući glavom, odmahujući rukom. Nisam se obradovao što sam pogodio. Zar joj zaista nitko neće pomoći? Rekao sam da je grehota, nitko se za nju neće zauzeti, moja riječ nigdje ne vrijedi, a on bi mogao nešto učiniti, zna kadiju, zna Zafraniju, zna sve ljude na sudu i policiji, neka je puste, zar je ona pitala Ramiza što misli i što radi kad mu je dala sobu, dosta joj je njenih muka, muž joj leži bolestan, susjedstvo ga obilazi radi sevapa, ali ljudska milost je kratkotrajna, neizdržljiva, i jadnik će ostati sam i bespomoćan, a i ona je bolesna, što hoće od nje?

Mula Ibrahim je samo odmahivao glavom i rukom, a ja sam navaljivao kao osa, sve upornije što sam bio sigurniji da neće ništa učiniti. Znao sam unaprijed, mada bih volio da sam se prevario. A uzalud sam ga mučio. Ništa ne smije, od straha. Sigurno bi rado pomogao nesretnoj ženi, dobar je čovjek, ali se boji da ne izazove nečiju sumnju. Tko se to još zauzima za zatvorene ljude? I moliti za njih je opasno. Je li to nepovjerenje u sud? Neslaganje s mjerama koje on poduzima? Ili se iza toga krije neka veza s optuženom? A mogli bi pomisliti i da je poznavao Ramiza. E, tu bi već svaka plemenitost uplašeno uzmaknula. Ženi ne bi pomogao, sebi bi mnogo odmogao. Napokon je rekao, da će je sigurno pustiti ako nije kriva, a ako je kriva, uzalud je govoriti. To je opravdanje, staro koliko i svijet, da se ne umiješa, iako zna da je neistinito. Laž je da puštaju svakoga tko nije kriv, i on to dobro zna, ali spominje načelo nepostojeće pravde, da bi mirne savjesti mogao ostati po strani. A pred onim što se može dogoditi, svakako je nemoćan.

Tako smo i on i ja rekli što smo htjeli, što smo mogli, što smo smjeli, i sve je ostalo kako je i bilo. Malo smo se poigrali sa savješću, mada mi je žao žene, a onda je Mula Ibrahim rekao da me tražio radi posla. Rođaci ubijenog imama iz Župče podižu nisan na pokojnikovom grobu i traže tko će im sastaviti nadgrobni natpis, a oni će urezati u kamen. Pa se on sjetio mene, sigurno ću to dobro uraditi, a nije ni badava, za smrt seljaci dobro plaćaju, kao i za tužbe. Zahvalio sam mu, misleći kako smo, umjesto zadušnih stvari koje se ne mogu riješiti, začas svršili korisne poslove od kojih se živi. U tome se ljudi još jedino mogu sporazumjeti.

Kad sam rekao Tijani da ću sutra u Župču, slegla je ramenima i nasmijala se:

- Nisam znala da će mi muž sastavljati natpise na nisanima.
- Nudili su mi da budem muftija pa sam odbio.
- Dobro si učinio. Kakva bih ja bila muftinica!

Rano sutradan pošao sam u Župču. Koračao sam polako, opijen blistavim snijegom pod suncem, i vidikom što se otvarao na visinama, zaboravljajući na umor nogu nenaviknutih na dugo hodanje, oslobođen jučerašnjih briga u tišini širokog prostora i moćnih brda. Tijesno nam je, guramo se u zagušljivim gradovima, mrzimo se, smetamo jedni drugima, a ovdje miruje nekadašnji svijet, čist i netaknut, prastari zakon zaboravljene ljepote i nadmoćnog mira uvlači se u kolanje krvi. Odavde, sve izgleda sitno i nevažno dole u nizini, u donjem svijetu. Jučer sam išao drugom nesretniku, da bih se oslobodio misli o zatvorenoj

ženi, a vratio sam se gorak, nisam uspio da prevarim sam sebe. Danas sam je gotovo sasvim zaboravio. Pa ako i nisam zaboravio, sve mi izgleda lakše.

U Župči su me primili srdačno, Mula Ibrahim ih je obavijestio da ću doći. Brat imamov me nahranio, napojio, htio da mi pokaže gdje ću spavati, i veoma se začudio kad sam rekao da neću prenoćiti i da ću posao odmah završiti. Bio je malo i razočaran, jer nije volio brzinu ni u čemu, a pogotovu u onome što se radi za vječnost. Umirio sam ga rekavši da sam kod kuće sve smislio, da sam se posavjetovao s Mula Ibrahimom i drugim učenim ljudima, i tako u glavi nosim nekoliko natpisa, pa ćemo izabrati najbolji. Htio sam da mu cijela stvar izgleda ozbiljnija, ako bi mu se učinilo da sam premlad i nedovoljno ozbiljan za taj posao. Gotovog natpisa nisam imao, ni jednog jedinog, u glavi mi je bilo bezbroj riječi, svakakvih, ali ne znam koje bi mrtvom imamumu pristajale. Zapravo, pokojniku je svejedno, pristat će na sve što napišem, ali treba zadovoljiti njegove rođake, njihovu sujetu, možda i bol, a to nije lako. Najmanje ću pogriješiti ako o pokojniku kažem sve najljepše, ali ne znam što rodbina misli da je najljepše i što želi da ostane zapisano. Upitao sam, da ne bih odlučivao sam. Ali mi je imamov brat, tvrd seljak, čija je riječ spora a misao skrivena, prilično otežao posao.

- Je li volio ljude? - počeo sam od najsigurnijeg.

Zbunio me odgovorom koji nisam očekivao:

- Neke volio, neke mrzio. Ko i svatko.

- Da li je znao što ga čeka kad se suprotstavio carskoj naredbi?

- Ma jok! Da je znao, ne bi se miješao. Tko je mogao pomisliti da i za to ide glava! Ma jok, kako znao! Dogovorili smo se, ako pritisnu, dat ćemo.

- Ali je sigurno bio hrabar čovjek.

- Pa i nije. Svega se plašio.

- Zašto je onda bio protiv ratne pomoći?

- Kako zašto? Svatko je protiv ratne pomoći, mi rat ne želimo, a nema se odakle ni dati.

On je samo rekao što svi misle.

- Onda je bio dobar čovjek.

- Lako je biti dobar čovjek. Teško je ostati živ.

- Je li mrzio vlast?

- Bože sačuvaj! Zašto bi mrzio vlast?

- A ti?

- Što ja?

- Mrziš li vlast? Ubila ti je brata.

- Odvalila se stijena i ubila čovjeka. Mrziš li stijenu?

- To su ljudi, nije stijena.

- Nisu ljudi, nego vlast.

- Hoćemo li napisati da nisan podiže brat, ili obitelj?

- Zašto bi to pisao? A tko bi drugi podigao?

- Što ću onda napisati?

- E, to ne znam.

Zbunjen, bez ikakvog pravca, bez sigurnosti koju sam osjećao ranije, pisao sam i precrtavao, dok nije, osim godine rođenja i smrti, ostala jedna jedina rečenica: »Bio je dobar čovjek, umro je nevin.«

Ni to mu se nije sviđalo. Imam je bio dobar čovjek, to je točno, ali zašto treba reći da je umro nevin? Svatko umire nevin, pod krivicom je samo dok živi. Pa smo se jedva složili da ostane ovako: »Bio je dobar čovjek, umro je bez krivice. Neka mu Allah da vječno blaženstvo.« Za ovo posljednje nismo znali ni što znači ni čemu služi, ali je zvučalo svečano i lijepo, i njemu se dopalo.

Zahvalio mi je, platio pošteno, i spremio sam se da pođem kući. Ali on je htio nešto da mi kaže, primijetio sam to i ranije, ali bi uvijek odustao, pa sam mislio da neće ni reći. Ovi ljudi mnogo više prešute nego što kažu. Rekao je, ipak:

- Poznaješ li Halila Kovačevića?

- Ne znam da sam ikad čuo to ime.

- Njegov brat služi kod Šehage Soče. Čuva mu kuću.

- Vidio sam ga, čini mi se. Visok, koštunjav čovjek.

- Halil je molio da svratiš do njega. Blizu je, treća kuća od moje.

- Zašto da svratim?

- Neki čovjek je pitao za tebe.

- Koji čovjek?

- Ne znam.

Pomislio sam da se izgubljeni Šehaga sakrio u ovom brdskom selu, i seljaci žele da ga povedem, da ga se riješe. Šest dana je prošlo kako je pobjegao od kuće. Halila Kovačevića sam odmah poznao, sličio je na Šehaginog momka, kao da su iz jednog jajeta rođeni.

- Ja sam Ahmet Šabo. Zašto si me zvao?

- Nisam te zvao, govorili smo o tebi. Htio sam da te vidim.

- Sigurno imaš neki razlog kad si htio da me vidiš?

Pogledao je u mene, pogledao u kuću, učinilo mi se da oklijeva, a nešto se bio odlučio pa odustao, još uvijek nesiguran.

- Neki naročit razlog nemam - rekao je smiješeći se oporo, nenaviknuto. - Nego onako.

- Imamov brat mi reče da je neki čovjek pitao za mene.

- Koji čovjek?

- Odakle bih ja znao!

- A, jest, pitao je, onako usput.

- Što je htio?

- Što je htio? Ne znam što je htio.

Odustao je, izgleda. Neće reći.

- Dobro - kažem mu. - Eto, vidjeli smo se, nagledali, narazgovarali. A sad idem, da zaranije stignem do grada.

- Jest, zimski je dan, rano se smrkava.

Pošao sam putem, niz brdo.

- Da te malo ispratim? - upitao je.

I krenuo za mnom.

- Nešto si htio da mi kažeš, pa si odustao - rekao sam otvoreno.

Halil se nasmijao.

- Pa jest, htio sam, al mi se učinilo da nije važno.

- Možda je i važno.

- Nije.

- Tko je pitao za mene? Da nije Šehaga?

- Koji Šehaga? Odakle Šehaga?

- Nego tko je?

- Tko je. Pa ne znam. Ne znam ni tko je ni što je, navratio slučajno, danas, i valjda te vidio. Pa kaže: je li ono Ahmet Šabo?

- Mlad, crnomanjast, mršav?

- Tako nekako.

- Da nije Ramiz?

- Ne znam. Možda je i Ramiz.

- Je li taj rekao da me dovedeš njemu?

- Tko? Taj mladić? Nije rekao da te dovedem, otišao je odmah nekud dalje.

- Kuda je otišao?

- Bogami, nisam gledao.

- Pa, dobro, ako ga vidiš, pozdravi ga.

- Ne vjerujem da ću ga vidjeti.

- Znaš, Halile, drugi put razmisli što ćeš reći prije nego što čovjeka zovneš. A sad ću sam, a ti se vrati.

- A dole, u gradu, kako je? Mislim, onako.

- Onako, cunjaju, ispituju, traže Ramiza, eto kako je.

- A zašto ga traže?

- Ne znam zašto ga traže, ali bi bilo dobro da ga ne nađu.

Ustao je na brežuljku, osvjetljen suncem izvana, taman iznutra, a ja sam požurio prema gradu uvijenom u sivu izmaglicu.

Izmučio me ovaj nesretnik, želeći da mi kaže a želeći i da sakrije. A onda je htio da dozna od mene što je bilo, da dozna a da sebe ne izda. Sigurno se Ramiz skriva u njegovoj kući, vidio me kad sam ušao u selo, možda je i znao da ću doći, i rekao mu da me dovede. Možda je odbijao, pa pristao, čekao me pred kućom, razmišljajući, i kad je sve izračunao, predomislio se, govorio izokola, dopustio da prepoznam Ramiza, ali se od svega ogradio i sve sveo na slučajnan susret: odnekle je došao, nešto pitao, nekud otišao. Ramiz je sigurno želio da se vidi sa mnom, Halil je zaključio da je bolje ovako. Bolje je i sigurnije i za njega i za Ramiza. Obećao je Ramizu da će me dovesti, stajao sam pred kućom, da nas Ramiz možda

vidi, i sad će mu ispričati kakvu bilo laž, da sam žurio u grad, da sam se uplašio, da nisam htio da dođem, i bit će zadovoljan svojom ujdurmom. Ima pravo. Sakrio je Ramiza u svojoj kući, zbog Šehage, zbog svoga brata, možda i zbog novca koji je dobio, i dosta mu je straha što je odbjegli buntovnik u njegovoj kući. Samo bi još trebalo da počne pričati o njemu svakome tko naiđe! Ostat ću kriv pred Ramizom, bit će mu žao na mene.

A onda sam se sjetio Mula Ibrahima. Zašto me poslao u Župču? Da li i on zna gdje je Ramiz, pa me okrenuo u tom pravcu, ništa ne govoreći? Ili mu je sam Ramiz po nekome poručio da dođem, bogzna zašto? Uzalud bih ga pitao, Mula Ibrahim bi odmahivao glavom i rukama, odricao bi, čudeći se kako mogu i da pitam, on ništa ne zna, niti želi da zna. Oprezni Halil je pokidao sve konce, i po jedan dio tajne ostao je u mnogim ljudima. Da li sam želio da vidim Ramiza? Ne znam, možda bih se opteretio novom opasnošću i novom strepnjom da tkogod ne dočuje za taj susret. Vidio sam to i ranije, jedan korak a bezbroj posljedica. A ipak mi je bilo žao što se nismo vidjeli. Imao bih da mu postavim mnogo pitanja o ljudima i o životu. Znam što bi mi odgovorio, ali bih možda i povjerovao njegovoj dobroj volji i čvrstoj nadi. Potrebno mi je da povjerujem. Volio bih da živim s lažnom nadom nego sa sigurnim beznađem.

A u gradu me Mahmut dočekao s ružnom viješću. Bio je u kući zatvorene žene da obiđe bolesnog muža i da mu odnese nešto hrane. I našao na žalost: žena je umrla u zatvoru. Tko zna od čega, od straha, od bolesti, od mučenja. Ružna vijest, besmislena smrt. Nisam se sjetio da se upitam odakle Mahmutu toliko hrabrosti da ode u prokazanu kuću. I zar je tolika njegova potreba da pomaže jadnijima od sebe?

17. Vječni tragač

O tajni je Osman Vuk sigurno znao sve, Šehaga koliko je htio, serdar Avdaga koliko se domislio. A domislio se, na žalost, mnogo, kao da mu je sam đavo šaptao. Nisam ni sanjao da će mi Ramiz biti išta više od nekog drugog čovjeka o koga se u životu očešem, koga zapazim i zaturim, bio je i nema ga, kao prijatelj koga smo rado susretali a onda se mirno razišli, kao žena koju smo voljeli, a onda joj i ime zaboravili. (Ne kažem ovo za sebe, ni o prijatelju ni o ženi, nisam ih mnogo poznavao, to sam čuo od Osmana, i zapamtio, iznenađen njegovom vedrom bezočnošću.) A vezao sam se za Ramizovu sudbinu toliko da ni o čemu drugom nisam mogao misliti. Na to me prisilio serdar Avdaga.

Vrijeme je prolazilo, a on otmicu nije zaboravljao. U početku sam mislio da su tu njegovu revnost poticale starješine, ali sam se prevario. Oni su imali toliko nevolja sa Šehagom (vratilo se sa svog neobičnog stranstvovanja, nikome ne govoreći gdje je bio, došao je bez novca, bez konja, bez curka, prljav, mršav, šutljiv, ne spominjući ni da je negdje bio), toliko im je jada zadao, toliko su se uplašili njegove mržnje, da su, misleći na svoje glave, sigurno zaboravili i studenta Ramiza i serdar-Avdagu. Sve zbog Šehagine želje, saopćene valiji, da ih đavo odnese. Ne znam da li je baš tako rečeno, ili kao molba u ime naroda, u ime koga se čini i zlo i dobro, da se stane na put njihovoj tiraniji, tek, čulo se da će kadija biti premješten u siromašni zvonički kadiluk, a Džemal Zafranija u srebrenički, i ostat će tamo dugo, jedan kao olinjali kadija, drugi kao ostarjeli pisar, ako ih ne izbavi sretni slučaj, da valija bude smaknut ili smijenjen. Takav slučaj nije rijedak ni neobičan, ali zasad nije bilo izgleda da će se skoro dogoditi, i njima su visjele noge, kao u obješenika, hodali su gradom zeleni od srdžbe i jada, pisali žalbe u Carigrad, na molbu i prijetnju hvatali ljude da šalju predstavke višim vlastima, da ih ostave u Sarajevu, jer boljih službenika i narodnih prijatelja (kao da se to može sastaviti) niti je bilo niti će ikad biti, tražili zaštitnike i saveznike, a sve uzalud. Odgovori iz Carigrada nisu stizali jer nitko nije mislio da im pomogne, saveznike i zaštitnike nisu našli jer ih nisu tražili kad su bili jaki nego kad su poletjeli niza stranu, i tako su se pekli na vreloj vatri Šehagine mržnje i ledili na mrazu sveopće ravnodušnosti, nadajući se u ono što je nemoguće, da se mržnja i ravnodušnost pretvore u naklonost, i čekajući ono što je neizbježno, da sagnu glavu i krenu u gluhi mrak malog mjesta, kao u progonstvo. Šehaga ih je potopio kao mačiče, bez naročitog razloga koji bi se baš njih ticao, zbog ružnih stvari što ih je o njima čuo, zbog njihove uobraženosti i zakašnjele snishodljivosti, a sigurno najviše zbog mržnje na sve činovnike. To su za njega najgori ljudi na svijetu, najštetniji, najpokvareniji. Oni podržavaju svaku vlast, oni i jesu vlast, oni siju strah, bez milosti, bez ikakvog obzira, hladni kao led, oštri kao nož, kao psi vjerni svakoj državi, kao kurve nevjerni svakom pojedincu, najmanje ljudi od svih ljudi. Dok njih bude, nema sreće na svijetu, jer će uništiti sve što je istinita ljudska vrijednost.

Oni su osjetili Šehaginu mržnju i neprijateljstvo, ne jednom, ali uvijek napreskok, zaboravljao ih je na dugo vrijeme i iznenađa se sjećao da postoje, kad bi se, izgleda, sjetio svoje muke, i svetio se nemilosrdno ma kome od njih, svi su mu krivi, i svi isti, kao zmije. Sad su slučajno na redu kadija i njegov prvi pisar, i ništa ih ne može spasiti. Svi su znali da su njih dvojica žrtvovani, čim je Šehaga spomenuo njihovo ime. Valija ga je poslušao zato što šehaga nije spominjao vraćanje duga, ostavljajući ga kao zalog svoga utjecaja, i zato što se za sudbinu svojih činovnika, osim iz svoje najbliže okoline, nije mnogo brinuo. Što ga se tiču jedan kadija i jedan pisar, koji su mu postali smetnja? Naći će takvih na stotine, malo boljih ili malo gorih, svejedno, a Šehaga je jedan.

Kadija i Zafranija se nisu ničim izdvajali između ostalih, obilježila ih je samo njihova nesreća što ih se Šehaga sjetio u nekom svom mračnom času. Sjetio i upro prstom u njih. Možda slučajno, kao što grom udara u neko stablo za pedalj više od drugih. A možda su i oni pogriješili što na tu mogućnost, uvijek živu, uvijek opasnu, kao vulkan, nisu pomislili ranije, i nisu pokušali da nekom lijepom riječju ili nekim lijepim činom skrenu sa sebe Šehagin pogled, da bi se strašni čovjek, u trenutku bjesomučnog pražnjenja, sjetio nekog od njihovih prijatelja a ne njih. Poklonili bi tu njegovu neželjenu pažnju i ocu rođenom, samo da njih mimoide. Ali eto, moć im je oduzela pamet i zaslijepila ih osjećajem nepovredivosti, a Šehaga je bio daleki oblačak na nebu. Bilo je već kasno kad su primijetili da je to crna oblčina koja nosi oluju. Branili su se, brani se i utopljenik, udarajući rukama

po vodi što ga vuče na dno. To što su pisali na sve strane, moleći pomoć i milost, otkrivajući čak i razlog Šehaginog utjecaja, kobnog po najbolje ljude (mislili su time na valiju, ali nisu mislili da je najbolji), samo je pogoršavalo njihov položaj. Svi ugroženi činovnici pišu pisma, tražeći pravdu koju zaboravljaju kad je dijele. Sumnjivi već zbog toga što traže milost, još više griješe što sebe predstavljaju anđelima a druge sotonama, jer svatko zna da nisu anđeli, a te sotone su obično važni ljudi koje nije pametno tako nazivati dok ne počnu da posrću. Tada se već mogu nazvati i vampirima. Prije nikako. Sad oni posrću, i na njih pada poruga. To je vrijeme nezaštićenosti, samoće, nemoćne mržnje. Sve što učine, pogrešno je i mutna voda ih odnese u zaborav. I opet se ništa ne mijenja, na njihovo mjesto dolaze drugi sivi ljudi, i jedva će itko primijetiti da to nisu oni raniji, ali ako nekim čudom ustanu iz mrtvih, postaju surova čudovišta. U ljudskom rodu gorih nema.

Sada su na klizavici, ova dvojica, zabavljeni sami sobom, zaprepašteni i uvrijeđeni nesrećom koja ih je zadesila. I nije čudo što ne mogu misliti ni na što drugo. Ali je mislio serdar Avdaga. Bez naređenja, bez koristi, iz unutrašnje potrebe, kao naučnik, kao umjetnik, kao istraživač, zbog same stvari, zbog osjećanja dužnosti, zbog nečeg što je teško razumno objasniti. Imanje mu je propadalo, a on je nesebično ganjao vještice. Nije to bila upornost izazvana nekim teškim doživljajem, nekom nesrećom, nekom mržnjom koja bi imala korijen u njegovom životu, zato je teško razumljiva. Ako će netko dobiti pohvalu za ono što učini, on neće. Ako će netko dobiti nagradu, on neće. Ako će netko dobiti unapređenje, on neće. Nagrada mu je prezir i strah drugih ljudi. Nagrada mu je njegovo čisto zadovoljstvo što pošteno čini ono što mora. On ne mrzi ljude koje goni, ne zna točno ni u čemu je njihova krivica. Pa sam mislio, kakva je to šteta što su glupi ljudi obično vrlo uporni. Da je s tom upornošću kopao zemlju, za godinu dana bi skinuo polovinu trebevičkog brijega, da ne zaklanja Sarajevo od sunca, pa bi ga ljudi pamtili po dobru, ali on je većom dobrotom smatrao hvatanje krivaca čiju krivicu nije mogao da shvati, ali je znao da su krivi zakonu. Bio je fanatički vjernik utvrđenog reda, čiji smisao nije ispitivao, kao što religiozni vjernici ne ispituju božji smisao. U ime svoje vjere, vrijedno je lovio ljude. Naročito se okomio na mene i Mahmuta.

Svaki dan je u Mahmutovoj magazi, šuti, gleda, ili pita, uvijek isto, Mahmut se procijepio, požutio, smršavio, pod očima mu se objesile kesice, gleda izbezumljeno, ruke mu dršću, noge ga bole, proljev nikako ne prestaje, pa svaki čas trči iz magaze, ostavljajući Avdagu usred rečenice, i vraća se klonuo, poslušno sjeda, pred serdara, i čeka da se mučenje nastavi. Primio je to kao sudbinu, kao kaznu za mnoge grijehe, mada je ispaštanje preteško. Ali za neke svoje grijehe ispaštao je i Avdaga. Ako ubije Mahmuta sumnjom, koju Mahmut odbija, i njega će ubiti ta ista sumnja koju ne može da istjera načistac. Ostavio je, izgleda, svaki drugi posao, i zaboravio sve druge krivce, pa bi pravi lopovi samo mogli poželjeti još koju takvu otmicu, njuškao je jedino za Mahmutovim tragom. I za mojim. Ili se meni tako činilo, da smo mu samo mi ostali, jer mi je postao pretežak. Neumorno je kružio istom stazom, razgovarao s istim ljudima, postavljao ista pitanja, nadajući se da će u jednom trenutku sreće, kad zvijezde dođu u povoljan položaj, kad bog prosvijetli nekog od nas, uhvatiti za pravu petlju, od koje će sve lako isparati. Tražio je pravi dokaz.

Pošto bi obišao tvrđavu, razgovarao bi s bivšim dizdarom, pa sa Skakavcima, pa s Mahmutom, pa sa mnom. Nije mi uvijek prilazio. Došao bi u kavanu i sjeo prema meni, uvijek sam, uvijek šutljiv, uvijek pogružen, gledajući me neprestano, kao da će na meni otkriti nešto što mu je potrebno. Ili bih ga najednom osjetio iza sebe, po danu, po mraku, kao svoju sjenku, kao zaljubljenika, tužnog zbog neuzvrćene ljubavi. Neki put bih stao, da ga sačekam, smetalo mi je to praćenje na istom odstojanju, kao da vučem teg za sobom, više sam volio razgovor, makar i mučan. Ali bi i on zastao, mirno sačekao da krenem, i opet polazio za mnom. Pred mojom dvorišnom kapijom bi stao, poslije bih čuo kako polako korača ispred kuće, onda bi otišao. Ponekad mi je prilazio, da šutimo ili razgovaramo. Ali nikad nije progovarao nijednu drugu riječ osim o otmici. Postalo mi je obično što me prati i ispituje, ali se nikako nisam mogao naviknuti na iste riječi, ista pitanja, isti izraz lica. To je bolest, mislio sam, to je opsjednutost, to je ludilo, on ni o čemu drugom ne misli, on o tome sanja. Kao što ja sanjam njega i njegov tužni teški pogled. Možda je to njegov način na koji iznurava žrtve, ali tim nije stekao nikakvu prednost, jer me uvijek zatiče spremna. Ali mi nije lako.

Mijenjao sam vrijeme izlaska i staze kretanja, ali ga nisam mogao izbjeći. Nanjušio bi me, kao da sam ostavljao vonj za sobom, i sreo bi me na ulici, ili čekao u zasjedi, pitajući sumorno:

- Zašto si bio kod Omera Skakavca? O čemu ste razgovarali?

Moj je odgovor uvijek isti, kao i njegovo pitanje, a on se nije ljutio. Zadržao bi pogled na meni, kao da se čudi što tako tvrdoglavo odgovaram jedno te isto, ili bi oborio oči, kao da se stidi što lažem. I otišao bi bez pozdrava.

Postao sam njegova potreba, a on moja navika, i bio sam uznemiren ako ga ne bih vidio cijeli jedan dan. Gdje se to izgubila moja sjenka? Da nije izmislio nešto novo? Njegova luđačka upornost nije bezopasna, ali sam navikao na nju, a umirivalo me i ponavljanje istih riječi i postupaka, dosad bez ikakvih posljedica. Među nama se čak stvorio čudan odnos trpeljivosti, nisam mrzio ni ja njega ni on mene. Istina, događalo se da osjetim težak nemir zbog toga što me stalno drži na oku, u stomaku kao da mi je gorjela glavnja, srce se zaustavljalo od crnog predosjećanja. A grad se okrenuo oko mene kad mi je otkrio da sve zna o meni i o Skakavcima. Zar mu je netko rekao?

Odgovorio sam, da to prvi put čujem, i da mi je čudno kako netko može izmisliti tolike laži, ali sam poslije zaprepašteno mislio kako se umalo nisam odao, strahom, nespremnom riječju, neočekivanom klonulošću i zamorom, kad se, valjda, odustaje od borbe. Ali to je samo naknadno iskrenuto sjećanje, ponovo preživljeni strah zbog potpunog iznenađenja, trenutno gubljenje daha, zato što je promijenio ustaljeni način. Prilagodio sam se odmah, ne pristajući da se predam. Ali, koliko on zaista zna?

Dugo me držao u nedoumici, a onda me jednog jutra sreo na ulici i pozvao da pođem s njim. Išli smo čaršijom šuteći, nijednu riječ nismo progovorili, on zato što nije htio, ja zato što nisam smio. Plašila me njegova šutnja, a bojao sam se da će osjetiti moj strah ako upitam kuda me vodi, i zašto, ili ako počnem razgovor ma o čemu. Obespekio me taj njegov novi potez, iza kojeg se krila nepoznata namjera.

Ledio sam se od pomisli da me vodi u tvrđavu, odlanulo mi je kad me uveo u svoju sobu. Bio sam tu i ranije, sva je sličila na njega, teška, šutljiva, odbojna, opasna, samo mi je sad izgledala tvrda i hladnija.

Sjeo je prema meni i dugo gledao u sklopljene prste. A onda je, bez uvoda i suvišnih riječi, ne gledajući me, rekao da sve zna, i krivo mu je na mene što neću da priznam. Učestvovao sam u zločinu, i on bi me predao sudu, ali bi cijenio moje poštenje i iskrenost. (Pomislio sam, kako je bolje da me ne cijeni, nego da me preda sudu.) Kad sam upitao kakav je taj moj zločin, o kojem ja sam ne znam ništa, prijekorno je odmahnuo glavom, i ispričao mi sve o otmici, od početka do kraja. Noge su mi se odsjekle, stomak mi se zgrčio kao u Mahmuta. Rekao je: Osman Vuk, sam ili sa znanjem Šehaginim, ali prije sa Šehaganim znanjem nego sam, smislio je kako će oteti Ramiza. Ne zna zašto su to učinili, možda zato što misle kao i Ramiz, ili zato da napakoste vlastima, ali to nije važno, niti se njega tiče. Najmili su starog Omera i njegova tri sina, sigurno za dobre pare, da izvedu Ramiza. Mahmuta su poslali dizdaru, s novcem, da pusti Skakavce u tvrđavu. Skakavci su ušli lijepo, kroz otključanu kapiju, pretukli stražare, i na konjima odveli Ramiza u nepoznatom pravcu. Zasad nepoznatom, jer će se Ramiz sam otkriti, on ne može da miruje. Poslije otmice, Omerov najmlađi sin je zasjeo u Zajkinoj mejhani, napio se i počeo da priča o svemu. Hvalio se kako on, i još netko, znaju tko je oteo Ramiza. Hamal Mujo Dušica se ne sjeća točno koga je mladić spomenuo, a kad su ga upitali da nije Osman Vuk, rekao je da bi moglo biti. Zajko je javio Osmanu, i Osman je mene poslao starom Skakavcu, da mu kažem za sina. Dvojica mlađih Skakavaca otišla su s konjem odmah po brata, i odnijeli ga kući. Ne zna što se među njima događalo, zna samo da su ga ubili, svi smo mu bili na dženazi.

Ne vjerujući svojim ušima, slušao sam istinitu priču o otmici. Ponegdje je ostala neka nevažna praznina, ali smo svi smješteni na prava mjesta. Eto što je on sklopio, sastavljajući dio po dio!

- Je li tako? - upitao je gotovo vedro.

- Ne znam - odgovorio sam, osjećajući kako mi huji u glavi. - Mogu samo za sebe da kažem: nije tako! Sto puta sam ti rekao da ništa ne znam.

- I sto puta si slagao.

- Znaš, Avdaga, mene se ne tiče, ali mi tvoja priča izgleda vrlo sumnjiva. Hamal se ne sjeća, nitko ništa ne zna, svjedoka nema nizašto, a ti govoriš kao da si sve vidio.

- Dvadeset godina sam u ovom poslu. Poznajem ljude, i znam što tko može da učini.

- Pa dobro, Avdaga - rekao sam srdito - zašto nas ne predaš sudu kad sve znaš?

Visoko je podigao guste obrve, opet tmuran.

- Znam sve, a još vam ne mogu ništa. Nemam pravih dokaza. Skakavci ne govore. Mujo Dušica se ne sjeća. Mahmut zanijem kad mu spomenem dizdara. Ti kriješ. A ni kadija sad

neće na Šehagu, još se nada da ga neće otjerati iz Sarajeva. A je li pravo da zločin ostane nekažnjen?

- Je li ti poznato što je učio Ramiz?

- Poznato mi je da je govorio protiv vlasti i da je bio zatvoren. Drugo me se ne tiče. I znam tko ga je izvukao iz tvrđave. To je zločin. A ako se zločin ne bi kažnjavao, propao bi svijet. Ništa nemam protiv vas, nego protiv onog što ste učinili. I naći ću dokaze. A onda ti neću pomoći. Nisi ni ti meni. Rekao bih kadiji da nisi ništa znao, i da si im poslužio kao čoravi glasnik. Ovako neću.

- Uradi kako ti savjest kaže. Ali ja ne mogu lagati.

- Hoću da ti kažem: uskoro ću imati dokaze. Jedan od sinova Omera Skakavca pomalo već progovara. A ako kadija pristane da ih zatvorimo, svu trojicu, pa Mahmuta, a i tebe, sve ćemo za čas saznati. A pristat će, to bi pomoglo i njemu.

- Jednom sam ti već rekao, lako je udariti po sirotinji, Avdaga.

- Ako ta sirotinja progovori kako treba, a progovorit će, nadam se, nitko neće ostati nekažnjen. Nitko! Znam na što misliš, i ne bojim se ničijeg imena ni položaja. Meni je važna samo pravda.

- Da ne učiniš nepravdu, tražeći pravdu!

Nije odgovorio, samo je mahnuo rukom, da idem. Otišao sam, kao na drvenim nogama, udarajući o kamenje neravne kaldrme. Porazila me njegova otvorenost. Zar je toliko siguran da mu lukavstvo i oprez nisu potrebni? Došao je do istine, doći će i do pravde. Svoje pravde. Opasan je zato što je tvrdoglav, i što je uvjeren da spašava svijet. Uporan tragač koji iznurava i sebe i druge, surov ali nimalo nizak, ograničene pameti ali jake volje, pošten na svoj način, bez licemjerja, nekoristoljubiv, čist u svojoj nesuvisloj odanosti, i užasan baš zato što je takav. On ne zna čemu služi, ali služi časno. On ne zna zašto kažnjava, ali kažnjava žestoko. Možda se navikao na jedan zakon, ali bi jedva primijetio kad bi se uspostavio drugi. Rođen je davno, predavno, i rađa se ponovo u svakom vremenu, vječan. I strast mu je ista, kroz stoljeća, da lovi neposlušne, a ako ti neposlušni dođu na vlast, da goni druge neposlušne. I pitao sam se, zbog njega, da li je čovjek pošten ili nepošten, ako se časnim sredstvima služi za ružne ciljeve. I da li je pošten ili nepošten, iako se nečasnim sredstvima služi da ostvari časne ciljeve?

O svemu tome sam mislio poslije, a tada sam osjećao samo strah, i vrlo određen i vrlo neodređen. Ako Avdaga nađe što traži, a naći će sigurno, moja koža neće vrijediti ni koliko ovčja. Ali iznad te neposredne opasnosti, i oko nje, kao magla i tama, opkoljavala me nesagledljiva prijetnja. Kao da su stotine sjenki i stotine očiju oko mene, ne možeš ih ni izbjeći ni podnijeti, krug je sve uži, njihova blizina sve teža, okrećem se bespomoćno, izlaza ne vidim, ni spasa. A sve te bezbrojne oči sjenke su Avdagine, ustostručio se, postao vojska aveti. I mučnije mi je to osjećanje bespomoćnosti nego ono što znam, o čemu mogu da mislim. O toj kobi se ne misli, ona se nosi kao težina, kao bolest.

Doživljavao sam tu paniku duše i ranije, u ratu, u mraku, na ravnom polju, u gustoj šumi, nisam vidio nijednog čovjeka, nisam čuo ničiji glas, ali je opasnost svuda oko mene, ni oblik joj ne možeš odrediti, ni blizinu, ni namjeru, zato je još strašnija. Strepnju pred nepoznatom slutnjom razum ne može ublažiti, nemoćan pred njom, kao oko u potpunoj tami. I tko zna dokle bih gazio u glib kukavičluka, da se nisam zgadio nad sobom i pljunuo na tu bapsku nemoć. Neka ide do đavola taj izmaštani strah! Čovjek sam, nisam mrtva meta koja čeka pogodak, nesreću ne mogu sačekati na koljenima. Ni zbog sebe, stidio bih se, ni zbog drugih koji vjeruju u mene, razočarali bi se. Učinio sam malo, ali sam učinio svjesno. Zar da uprljam i to malo? Neću da drhtim, neću da se bojim! I zar sve mora biti najgore?

Avdaga sve zna a ništa ne poduzima (mislio sam mirnije), i navodi me da priznam, kako bih mu olakšao posao. E pa neću priznati, nitko neće priznati, i Avdaga će do smrti ići za mnom, i sve tiše ponavljati svoje pitanje. On će umrijeti od muke, a ne ja na mukama. Ili će Šehaga učiniti nešto da ga zaustavi i onemogućiti. Sjetit će ga se kad mu se mržnja nakupi u srcu kao otrov u poskoku, i tako će tuđa osveta pokopati i serdara i našu krivicu.

Vraćajući opasnost na zemlju, među ljude, gledao sam je hrabrije. Nije beznačajna, ali je sagledljiva, znao sam dokle doseže i čime mi prijeti, ali se više nisam osjećao izgubljen. Avdaga se bori da me uništi, ja ću se boriti da sačuvam čitavu kožu. Ne vrijedi mnogo, ali je jedina koju imam, i dobro mi služi, a njemu ne bi poslužila nizašto. On meni priprema propast, ja njemu želim samo neuspjeh, i s obzirom na snage, moju nikakvu i njegovu svakakvu, dobro će biti ako on ništa ne dobije a ja ništa ne izgubim. Kockamo se nepravedno, ja na sve, on ninašto, za njega je neuspjeh samo poraz, za mene kraj. E pa,

bolje da on podnese poraz nego da ja doživim kraj. Do mog života mi je prilično stalo, do njegova uspjeha ni najmanje.

S olakšanjem koje mi je donijela želja da sačuvam glavu, i odluka da ne čekam mirno nož iza vrata, pošao sam da potražim Osmana Vuka. Na njega sam pomislio čim sam se riješio na obranu. Ako itko može zaustaviti Avdagu, to je on. Našao sam ga u Mahmutovoj magaziji, punoj vune, koju ranije nisam vidio. Nadgledao je kako momci uvezuju bale sargijom. Mahmut se gegao po magaziji, prstom povezujući vezove od konopa, bez ikakve potrebe, ali se očito trudio da pred Osmanom pokaže stručnost i dobru volju. Imao je, doduše, više dobre volje nego stručnosti, pa je Osman ponovo sve provjeravao, naređujući da se bolje pričvrsti.

- Vuna je za Veneciju - obavijestio me Mahmut, sa žaljenjem u glasu, čini mi se. - Idu Osman i Šehaga.

- Zašto nisi zamolio da i ti pođeš? - upitao sam, znajući da je žalostan.

Slegnuo je ramenima: tko bi njega poveo! I otišao da cima konop na balama.

- Gdje si dosad, da pomogneš? - nasmijao se Osman.

- Htio bih da razgovaram s tobom.

- Dok ovo svršimo.

- Volio bih odmah.

- I ja bih volio mnogo štošta.

Ali je pošao prema Mahmutovoj sobici. Krenuo, sam za njim, i zatvorio vrata.

- Je li priča duga?

- Kako god hoćeš.

- Onda, skрати! Posao čeka.

- Razgovarao sam s Avdagom.

- Ma što mi kažeš! Zar tek danas!

I sad se segači. Uozbiljit će se kad mu kažem.

- Avdaga sve zna. Zaprepastio sam se...

U sobu je ušao Mahmut, gledajući nas ponizno, otrovan radoznalošću. Godinu dana života bi dao da čuje o čemu razgovaramo.

- Treba li vam štogod? Hoćete li kavu?

- Ne treba ništa - grubo ga je odbio Osman. - Imamo neki razgovor.

Mahmut je izašao ojađen, zbog tog razgovora je i ušao. Ispričao sam što je Avdaga rekao o otmici, ne propustivši ništa. Slušao je, ne prekidajući me, ali s nekom podrugljivom pažnjom koja me iznenadila. Mislio sam da će biti mnogo zabrinutiji. Čak se i glasno nasmijao, sasvim neočekivano, kad sam završio.

- Što kaže? Mahmut je razgovarao s dizdarom! Mnogo ti on zna, pogodio je kao prstom u balegu!

- Nego tko je?

- Kokalo!

- Zašto sve kriješ od mene? Valjda se ne bojiš da ću nekome reći?

- Ne bojim se, brate, nisi lud da kažeš. Sa dizdarom je razgovarao Muharem bajraktar.

Je li ti sad lakše?

- Odakle baš on?

- Mrzi ih, sve. A sa dizdarom se dobro poznaje, bili su zajedno na vojni, jedan star, drugi mlad. Sad su obojica stari...

Muharem bajraktar! A jadni Mahmut se procijedio od proljeva, ni kriv m dužan!

- A za ostale? Je li pogriješio za ostale?

- Za tebe nije.

- Avdaga je opasan. I postaje sve opasniji.

- Znam.

- Pa što da radimo?

- Uzdat ćemo se u boga.

- Ako nam je to jedino uzdanje, teško nama.

Osman se nasmijao, prijateljski me udarivši po koljenu:

- Ni đavo nije crn kao što se priča.

I veseo, nimalo zabrinut, otišao da nadgleda kako momci vezuju vunu u bale. Izlazeći, vidio sam kako Mahmut razgovara s Osmanom, i žalosno gleda za mnom, jer ne može da me upita o čemu smo razgovarali. Ne podnosi tajnu, ni svoju ni tuđu, a najviše ga je izmučila ova u koju je nedužan upao, ne znajući i kakva je. Ali, što bih mogao da mu kažem? Da nije

kriv, i da je Avdaga pogriješio? To on sam najbolje zna, ali mu mnogo ne pomaže. A da mu otkrijem kako ispašta zbog bajraktara Muharema, ni na um mi ne pada. Ne bi bio ponosan što su ga zamijenili s junačkim bajraktarem, a mogao bi poželjeti da se riješi proljeva i da skine s vrata serdara Avdagu, otkrivši mu pravo ime. Ne znam, možda bi i bilo pravo da se oslobodi nepravednog tereta, a možda i ne bi. A eto, od moje odluke zavisi da li će biti kriv Mahmut ili bajraktar. Ako kažem, skinuo bih s Mahmuta muku pod kojom već kleca, ali bih upropastio drugog nesretnog čovjeka. Što je bolje? Ili, što je gore? Ako otkrijem Mahmutu istinu, a on je ne zadrži za sebe, serdar Avdaga bi objeručke prihvatio dokaz za kojim odavno traga, i počeo bi da odmotava klupko. Bajraktar bi umro u mukama ili bi priznao. Bogzna koliko bi ljudi stradalo. A ovako, Mahmut je vezan sa svima nama, nepravedno, doduše, ali je opasnost manja. Neka ostane kako je sad! Mahmut ništa ne zna i ne može ništa otkriti. Sve drugo bilo bi gore. Ali se nisam smirio poslije te odluke. Ma koliko da je mudro to što sam riješio, nije pravo. Ostavio sam na mukama nedužna čovjeka, i time ga možda osudio. Tješio sam se da ću reći istinu o njemu, ako se sve otkrije, i tako ga spasiti makar u posljednjem času, ali osjećanje krivice prema prijatelju nije nestalo. Teško je odlučivati o sudbini ljudi. Nesposoban sam za to krojenje pravde, u kojem se uvijek krije makar malo nepravde, ma za koga. Nikad nisam želio da presuđujem među ljudima, jer u tome pravde nema. A eto, prisiljen sam da presudim, i osjećam se kao gubav. Kriv i pred sobom i pred drugima. A zbunilo me i Osmanovo ponašanje, kad je čuo da Avdaga sve zna. Bezbrizno se nasmijao, i sve prepustio božjoj milosti. Lako je njemu da se pouzda u božju milost, u koju ne vjeruje kao ni ja, kad je zaštićen Šehaginim širokim leđima. Da li onda nas ostale prepušta našoj tankoj sreći? Ne mogu vjerovati u toliku bezobzirnost, mada se od njega svašta može očekivati. Ali ne vjerujem ni da je toliko lakomisen, jer ne bi bilo lako ni njemu ni Šehagi kad bi se otkrila cijela istina. Zašto je onda onako neozbiljno primio moju priču? Pogotovu što i sam zna da Avdaga postaje sve opasniji.

Proživio sam tri teška dana, ništa ne govoreći Tijani. Kao i svi ostali, i ja sam se pretvorio u opsađenu i zatvorenu tvrđavu, tmurnu i nijemu. Što bih mogao da joj kažem? Samo bih je nepotrebno uznemirio. Ne bi mi pomoglo da uzdišemo zajedno. Neka bar ona bude pošteđena. Pred njom sam se, doduše, trudio da izgledam veseo i bezbrizan, kao i obično. Nisam uspio da ja prevarim, kao i obično. Da li zato što je briga grčila moje lice u smijehu, ili što sam nevjest da se pretvaram, tek, ona je primijetila da nisam kakav sam uvijek.

- Što ti je? - upitala me zabrinuto.

- Što bi bilo? Nije mi ništa.

Prvi put je primila to odbijanje, ali je uvečer bila odlučnija:

- Zašto mi ne kažeš što ti je? Nešto kriješ od mene.

- Ništa ne krijem. Što bih imao da krijem?

- Da se nisi zaljubio u drugu? I nećeš da mi kažeš, iz sažaljenja?

Da li žene sve objašnjavaju ljubavlju? Nasmijao sam se od muke. Toj mojoj ljubavi ime je serdar Avdaga!

- Ma kakvo zaljublivanje, ženo! Mani me!

- Ako ti se dogodilo, reci slobodno. Volim da znam nego da sumnjam. Ne bih se ni čudila, poružnjela sam, vidim sama.

- Proljepšala si se a ne poružnjela. I nikad te nisam toliko volio.

Rekao sam to uzbuđeno, jer je istina. Ona mi je jedini zaklon, ali je i ona ugrožena sa mnom. Što bi se s njom dogodilo ako mene zatvore? Smirila se, povjerovala.

- Pa što ti je onda? Nešto jest, sigurno.

- Krivo mi je što ne mogu da nađem posao. Besposličim, kao posljednja baraba. Dokle ćemo izdržati ovako?

Prihvatila je objašnjenje, vedro, koreći me zbog malodušnosti i tješeci me da ću sigurno naći posao. Zasad ne treba da se brinem, s novcem koji imamo i koji ona propušta kroz najgušće sito, možemo živjeti i godinu dana, ako treba. Tanko, ali živjeti. Mladi smo, zdravi smo, što nam treba više! Neka nije nešto drugo, a to joj je najmanja briga. Sigurno joj to nije najmanja briga, ali je hrabro potisnula nespokojstvo, zbog mene, da me utješi i umiri, ne znajući da to nije moja najveća briga. Nije liječila pravu ranu, ali me dirnula njena privrženost. Ljekovita je sama po sebi, i lijepa, i draga, kao ljubav.

I tada, kad više nisam morao, rekao sam sve o Avdagi. Zamislila se malo, ali je te večeri odlučila da bude hrabra do kraja. Umanjila je moju krivicu kad je naišla opasnost; uvećala bi je kao zaslugu kad bi se za nju davale nagrade. Olako me obranila:

- Ne znaš ni što se zapravo dogodilo. Kako možeš biti kriv?

Razlog nije naročito uvjerljiv, ali mi je pomogao da zaspim mirnije. A onda se sve riješilo događajem koji nitko nije mogao očekivati.

Treći dan poslije onog mučnog razgovora, serdar Avdaga je iza jaciye ubijen kod Darive. Pričalo se da ga je sačekao razbojnik Bećir Toska, kad se Avdaga vraćao od dizdara kroz mračnu klisuru, i ubio iz puške. Doznao sam ujutro, od pekarskih radnika i, zaboravivši i kruh da kupim, požurio do Mahmuta. Dočekao me uzbuđeno veseo, gotovo slomljen od sreće.

- Istina je, istina! - ushićeno je odgovorio na moje pitanje. - Jutros idem ovamo, i mislim, hoće li serdar i danas doći, kad Abaz, stolar, preda me: - Jesi li čuo, veli, da je serdar Avdaga ubijen? Mene nešto presječe, hoću da upitam, da kažem što bilo, da se začudim, a ne mogu, samo krkljam. A Abaz priča: ubijen je kod Darive, iz puške, ubio ga je, kažu, Bećir Toska, i onda se mirno vratio u planinu. Dizdar je čuo konjski kas baš u to doba. Tako Abaz, a ja slušam, dolazim sebi, hoću da se nasmijem, hoću da ga zagrlim, nisam se toliko obradovao ni kad mi se sin rodio. Pa požurim u magaz, zatvorim se i počnem hodati između vreća žita i bala vune. Smijem se, govorim: - Nema ga više! Samo to: - Nema ga više! Kao da sam pobenavio od sreće. Pa se sjetim, kleknem ovdje na sećiju i zahvalim bogu: - O, bože milostivi, hvala ti što dokusuri onog nečovjeka! Odavno mi nisi pao na um, oprosti za to ali ti nisi na kraj srca, kao neki neljudi, vidio si koliko me krvnik muči, i priskočio si mi u pomoć baš kad je trebalo. Dosta si se i skanjivao! A da si zakasnio samo malo, ne bi mi više ničija pomoć bila potrebna, pa ni tvoja. Džaba je, ima pravde na svijetu, moj Ahmete!

- Čujem u pekari, i ne mogu sebi da dođem.

- Baš sam mislio da dođem tebi, na mustuluk, a ti na vrata. E pa, neka je sretno!

- A odakle Bećir Toska tako blizu grada? I to baš kad naiđe serdar Avdaga!

- Ne tiče me se, niti je važno. Važno je, najvažnije od svega na svijetu, da više neću gledati u vrata i umirati kad netko uhvati za kvaku. Sad neka ulazi tko hoće! Ulazite, ljudi! Danas sam se ponovo rodio!

Dok sam smušeno mislio kako je čudan ovaj svijet u kojem jedan čovjek likuje zbog smrti drugoga, oslobođen njome, u radnju je ušao Osman Vuk. Izgledao je ozbiljan.

- Jeste li čuli za serdara Avdagu? - upitao nas je obojicu.

- Jesmo, hvala bogu! - odgovorio je Mahmut radosno.

- Nije lijepo da se raduješ tuđoj smrti - prekorio ga je Osman. - Ma kakav da je bio za života, sad je mrtav, i treba samo reći: rahmet mu duši!

- Radujem se što mogu reći: rahmet mu duši! Maloprije Ahmet pita: tko ga ubi? A ja velim: božja milost. Dotužio je i bogu i ljudima.

- Kažu da ga je ubio Bećir Toska. Kako da Bećir naiđe baš u to vrijeme?

Osman me pogledao kratko, oči su mu sive i hladne. Rekao je kao da izgovara prijetnju a ne riječi pokornosti:

- Bog je tako htio. Ili Avdagina nesreća.

I tada, u tom trenutku, bio sam siguran da je on ubio Avdagu. Dogle sam se pitao, tada sam sigurno znao. Zbog riječi koje su obične, ali nisu njegove, zbog prijeteće opomene koju sam osjetio u njegovu glasu, zbog hladnog bljeska suženih zjenica, zbog misli koja se u meni javila bez truna sumnje. Kao da su se susrele dvije zrake iz mog i njegovog mozga, ukrstivši se kad smo mislili o jednom. Među nama više nije bilo tajne.

I odmah poslije toga, rekao je Mahmutu da će danas doći još nekoliko tovara vune, i da treba pripremiti sargiju i konope. Gledao sam za njim, da vidim kako izgleda ubojica u miru (u ratu smo ih nazivali junacima). I ne vidim ništa osobito: lijep, miran, običan, poslovan, zauzet brigama od danas, jučer ga se ne tiče. Ne znam kako mu je u duši, ali ne bih rekao da je uznemiren, ili da misli o ubijenom. Ako i misli, zadovoljan je: svršio je važan posao, otklonio ozbiljnu smetnju, nad glavom mu više ne visi opasnost. Kad bi se udružilo deset ovakvih bezobzirnih ljudi, zavladao bi svijetom. Ogromna većina su slabići, kao ja. Što bismo im mogli?

Mahmut je izgledao surov, a nije. Neposredan je kao dijete, gotovo je igrao od sreće koju mu je donijela tuđa nesreća, i zahvaljuje zaboravljenom bogu što ga je oslobodio bijede, od koje on sam nije znao da se obrani. Osman više vjeruje u svoju vještinu nego u božju milost, ne čeka bespomoćno da mu slučaj pomogne, surovo siječe uzlove koji se pletu oko njega, i mirno korača dalje. Nije ubio sam, ali je djelo njegovo. Tko zna koliko je posrednika između njega i smrti koju je poželio. Između njegove namjere, koja je odredila tu smrt, i onog posljednjeg, koji je potegao obarač, stoji čitav lanac skrivenih ljudi. Taj posljednji možda nije

nikad ni čuo za Osmana. Ali, bez Osmana, Avdaga bi još bio živ. Osman je njegova crna sudbina. Kad sam pošao, doviknuo mi je:

- Šehaga te traži. Rekao je da odmah dođeš.

Izašao sam na ulicu, i koračao oborene glave, zaobilazeći ljude, da ne bih čuo priču o mrtvom Avdagi. Volio bih i da ne mislim o njemu, a mislim, neprestano. Više se neće pojaviti na kraju ulice, visok, usukan, teška pogleda koji sve vidi, nikad me više neće presresti da me upita što sam razgovarao sa starim Omerom Skakavcem, neću se buditi sumoran zbog dana koji će mi donijeti susret s njim. A ne osjećam radost, mislim: jesam li ga ja ubio? Želio sam da se oslobodim straha i opasnosti, ali nisam želio njegovu smrt.

Plašeći se kasnijeg kajanja, nemilosrdno sam ispitivao sam sebe: da nisam ipak, u dnu svijesti, očekivao upravo ovakav izlaz? Jer, kakav bi drukčiji mogao da bude? Je li ga Osman mogao uvjeriti, potplatiti, uplašiti? Nije, sigurno. Avdaga bi sve odbacio s prezirom. Što je onda ostalo bezobzirnog Osmanu Vuku? Da se uzda u sreću i božju milost, kao što se rugao, smišljajući ubojstvo? Ne, to nije Osmanovo. Našao je rješenje u onome što je učinio, drugog nije bilo. Ni za Osmana ni za Avdagu. Da je Avdaga bio pametniji, uplašio bi se; da je bio nepošteniji, primio bi novac; da je bio lakomisleniji, digao bi ruke. Ali je bio ono što je bio, i mogla ga je omesti samo smrt. A smrt je mogao smisliti samo Osman. I sve sam to znao, poznavao sam ih obojicu. Što sam onda htio, što sam mislio? Prevrćem po sebi, posrćem, rujem, tražim tu skrivenu namjeru, i ne nalazim je, siguran da je nije bilo. Drugog rješenja nije moglo biti, sad to vidim, ali nisam pomislio na njega ni jednog trenutka. Morao sam pomisliti, a nisam. Zar može čovjek tako potpuno uspavati svoju savjest? Zar može prekinuti misao kao konac, i zabraniti sebi razmišljanje o posljedicama, ne želeći da zna za njih? Eto, izgleda da može. Nagon nas brani potpunim zaboravom, da bi nas spasio od mučenja zbog odgovornosti. Sve sam predao u tuđe ruke, Osmanove, da on sam riješi, bez mene, bez moga učešća! Ako je tako, a drugog objašnjenja nema, onda je čovjek prilično prljav stvor, čak i kad nije svjestan svojih postupaka. Jer, neće da ih bude svjestan! Ali je lukavi nagon ipak postigao svoje: malo sam kiseo i težak, ali se ne osjećam odgovoran. Ne mogu biti odgovoran za ono što nije moja svjesna odluka i misao. Čak sam pomislio da se sve moglo dogoditi i bez mene, (koji već put tako!), jer je Osman znao sve o Avdagi. Bilo bi nevjerojatno da je čekao na moje upozorenje, i tek onda se odlučio.

Tako je moja pristrana misao, moj uporni branilac, tražila nova olakšanja za moju savjest. A savjest je prihvaćala obranu, doduše sa sjenkom lake sumnje i sa nešto nelagodnosti, poštenja radi, ali na dobrom putu da se sasvim smiri.

Kad sam Tijani ispričao o Avdagini smrti, rekla je ozlojeđeno:

- Kako su ljudi glupi! Čine zlo, da im se zlo vrati.

Nekad je govorila: Kako su ljudi nesretni.

Sad vjeruje da svako zlo mora biti kažnjeno. Ne može i ne želi misliti drukčije kad stvara svoju obiteljsku zajednicu. I tako, jedna smrt, a toliko mišljenja o njoj. I nikome nije važna ta smrt, nego ono što misli.

Šehaga Sočo me poziva da pođem s njim na put u Veneciju. Zato što mlad čovjek treba da vidi svijeta, zato da on ne bi bio sam, zato što bi htio da me primi u službu. Ako ne želim službu, mada je vrijeme da se nečega prihvatim, neće mi škoditi ovo putovanje, lakše ću poslije živjeti u ovoj čami. Ostavit će mi novac za Tijanu, a ona može živjeti u našem sadašnjem stanu, ili može preći u njegovu kuću. Misli da bi to bilo najbolje. Imat će svoju sobu, imat će poslugu, ni o čemu neće brinuti, porazgovarat će s njegovom ženom, kad hoće i ako hoće. Njih dvije će se lako složiti, o Tijani je čuo sve najbolje (od koga li je čuo? od Osmana?), a i njegova žena je dobra, kao da nije od ovoga svijeta. Ako zaplače, zbog sina (nikako da ga zaboravi, s njim razgovara, kao da je živ), neka je Tijana utješi ili ostavi, neće joj zamjeriti ni na čemu. A njemu će biti lakše kad zna da je netko poznat s njom. Ako se Tijani dopadne, mogli bismo i ostati ovdje, i djetetu bi bilo bolje, avlija je široka, kuća velika, a ima i druga, manja, u dvorištu, možemo i tamo stanovati. Nećemo smetati ni njemu ni ženi, a ni oni nama, nada se. Neće smetati ni dijete; kad se rodi, neka kmeči, neka se dere, bolje nego da je pusta kuća.

Spomenuo je sina samo kao ženinu žalost, ali sam znao da ga ni on ne zaboravlja. I mene vodi umjesto njega, nekako nas je povezao, bili smo na istom ratištu, istih smo godina, rođeni smo u istom mjesecu, učinili smo istu ludost samo s drukčijim posljedicama, pokušao je da stiša svoju tugu mržnjom, sad pokušava da je ublaži brigom o drugima. Neće uspjeti, bojim se, možda će mu čak njegova nesreća postati teža zbog naše sreće, ali on traži lijeka, kao beznadni bolesnik koji nema što da izgubi. Neću dopustiti da me zamrzi kad se

razočara, kad vidi da lijek ne pomaže, na vrijeme ću se sam ukloniti, ali sad nisam mogao da odbijem.

Dirnula me njegova tuga koju krije a ne može da sakrije, i traženje smirenja koje ne može da nađe. Ni sad ga neće naći. Ja ne mogu biti netko drugi, ni ono što on nosi u sjećanju, i sjenka mrtvog sina bit će mu uvijek milija i ljepša od mene živog. Ali ću mu biti olakšanje, makar i za kratko vrijeme. A i to je dobitak. Pa, neka bude, poći ću na taj put nade. Ja ću biti samo prisutan, on će izmišljati sve ostalo. Sve što mu bude trebalo.

18. Smrt u Veneciji

Da li je trebalo da pođem na ovaj daleki put? Pošao sam olako, bez želje i potrebe, zbog drugoga. A možda će mi i koristiti da vidim taj čudni franački svijet. Kažem: možda, jer ne vjerujem. Osim trgovaca, putuju samo uznemireni ljudi koji ne mogu da ostanu sami sa sobom, jure za novim slikama nepoznatog svijeta, koje nude svojim očima, ali im duša ostaje prazna. Što ću tamo vidjeti, sreću ili rugobu? Sreće ne mogu prenijeti ni komadić, a tuđa rugoba me neće utješiti zbog one u kojoj živim. Pa ipak, možda. Ali što sam se više udaljavao od Sarajeva, i od Bosne, obuzimala me sve veća malodušnost i gotovo strah. Naročito pred večer i noću. Nije postojao vidljiv razlog, nisam se plašio ničeg određenog, a nesigurnost je neprestano rasla. Kao da se sve u meni ispremetalo, kao da sam obolio od neke nepoznate bolesti koja se ne javlja bolom nego strepnjom. Osjećao sam prazninu u duši i tugu, sve je tuđe, kraj tužan, ljudi hladni, nebo daleko, svijet nesiguran, misao usplahirena. Ono što vidim nije moje, sve je zatvoreno nedodirljivo. Sve sam nespokojniji.

Sjećam se dobro kako sam u jednom takvom trenutku krajnje nesigurnosti teško doživljavao i najobičnije stvari. Prilazili smo obali, bosanski snijeg je ostao dva dana iza nas, surov ali sada mi drag kad ga je daljina istopila, sivi kamenjar je izazivao na povraćanje, i tada sam na brdu ugledao primorsku kuću, kamenom pločom pokrivenu, jedno dvorište ograđeno suhozidinom, i crnu priliku stare žene isturene prema oblačnom nebu; vikala je nešto nekome, koga nisam vidio, sama u beznadnom prostranstvu krša. U drugoj prilici pomislio bih da dovikuje na susjeda, ili nekog od ukućana zbog stoke, zbog čega bilo. Ali tada, to je bila slika očaja. Gledao sam pogružen, nemoćan da se oduprem navali zebnje i užasa: posljednji čovjek, sam na svijetu, sve ostalo se pretvorilo u kamen, vine u nebo svoju žalost. Što ću ovdje? Pitao sam se panično. Što će itko igdje?

Poslije je moja tuga bila običnija. Kad su se s obale vratili naši naoružani pratioci, zavidio sam im, misleći da su najsretniji ljudi na svijetu, jer se vraćaju u Sarajevo, od kojeg sam se ja sve više udaljavao. I sve sam nesigurniji, kao da sam čupao korijen koji me držao za jedno mjesto. Više nisam nigdje.

S mučnom čežnjom sam mislio na Tijan, boli me daljina između nas, boli me prazno vrijeme bez nje. Bio sam sam i izgubljen dok je nisam našao, sretna zvijezda me dovela do nje. Bio sam ugašen, dala mi je život, milosrdnije nego djetetu koje je nosila. Bio sam poljuljan ratom i životom, dala mi je sigurnost, ali ograničenu, samo kad sam uz nju. Ona je zemlja koja me hrani sokovima, ona je zrak koji udišem, ona je sunčana strana moga života. Zašto sam se odvojio od nje?

Mislio sam na šašavog Mahmuta koji je zaplakao ispraćajući me, možda zato što on ne ide u Veneciju, a možda i zato što se nećemo dugo vidjeti; i na mrtvog serdara Avdagu, koji nije dozvoljavao da mi bude prazno i dosadno; i na dobrog uplašenog Mula Ibrahima, koji se radovao ovom putu, ne znajući kako će mi biti težak; mislio sam i na svoju ružnu sobu koja mi je sad izgledala najljepše mjesto na svijetu, mislio sam na svoj sirotinjski sokak s naherenim tarabama, mislio sam na sve što je moje, svakakvo a drago. Mislio i tugovao.

Srećom, boljela su me leđa i debelo meso od jahanja, utroba mi se dizala od ljuljanja broda, plašili su me visoki valovi i nepregledno more, pa su me muke tijela milosrdno spašavale od muka duše.

Šehaga je hrabriji i vedriji od mene. Naviknut je na ove sumnjive ljepote putovanja, a i narav mu je drukčija. Ja ne znam što se od mene očekuje, a on sebe drži na uzdi i čini samo ono što mu ponos zahtijeva, osim kad ga tuga savlada. Ne znam, doduše, da li mu je u duši isto što i na licu, ali njegov ljubazni smiješak i mirni sivi pogled otkrivaju mi novog Šehagu, kao da ga je ovo putovanje preobrazilo. Oživio je, zanima ga sve što vidi, učtivo i vedro se obraća ljudima, ne tuži se ni na smještaj ni na hranu, čudno ozaren, kao da nešto posebno očekuje od ovog puta. Mene susreće s lijepim smiješkom bliskog čovjeka, ne govori o ružnim stvarima, ne spominje svoju mržnju, ne krije se suviše, govori o sinu i o svojoj tuzi zbog njega, škrto i suzdržano, doduše, ali za njega zatvorenog sasvim neočekivano. Govorio je i o meni, o mojoj budućnosti, sa mnogo djece, da se ne kockam sa sudbinom ako bih imao samo jedno; s poslom koji će me zanimati, i s porodicom koja će me voljeti, da bih imao tvrđavu u koju ću se skloniti pred svijetom. Ništa čovjeku nije važnije od svog mira i od sreće koju sam stvorio. Zato je treba čuvati, tu svoju sreću, opkoliti je sančevima, i nikome ne

dozvoliti da je ugrozi. Nitko drugi neka me se ne tiče, život je surov, ljudi zli, i treba ih držati na odstojanju. Neka budu što dalje od svega što je tvoje i što ti je drago!

Nisam se slagao s njegovim mišljenjem, nastalim iz iskustva koje čovjeku daje mudrost, kad mu više nije potrebna. Iskustvo i mudrost su nevolja a ne prednost. Zaustavit će te na svakom koraku, ogadit će ti svaki pokušaj, ponudit će ti bezbroj dokaza da je najbolje šutjeti, mirovati, gledati iz prikrajka. Ono što čini student Ramiz, odbila bi svaka mudrost, odbilo bi svako iskustvo. A Ramiz nudi nadu ljudima. Mudrost je kukavička, očajnička, iskustvo je korisno samo za životno puzanje. Odriče ono što jest, ali mu se ne suprotstavlja. Samo neiskustvo i ludost daju krila! Razbit će se onaj tko ne poštuje tuđa gorka iskustva, to je istina. Ali je poletio, vinuo se iz gliba, ostavio lijepo sjećanje koje ne umire. Kad bi bilo više te hrabre ludosti, možda bi drevno iskustvo prestalo da nas plaši.

Nisam mu rekao što mislim, jer je njegovo iskustvo suviše bolno, i bilo bi surovo da mu protivurječim praznim tvrdnjama kojih se ni sam ne držim u životu.

Na lađi sam primijetio promjenu na Šehagi. Odjednom se povukao, zatvorio u sebe, češće ostajao sam. Govorio je manje, i bez ranije sigurnosti, gotovo uplašen, okrenut nečemu u sebi. Ili bi zastao usred riječi, široko otvorenih očiju, unezvijeren, kao da se sjetio nečeg mučnog, ili kao da osluškuje neki glas koji samo on čuje. Trajalo bi to samo tren, poslije sam sumnjao i da je bilo, ali me moja vlastita uznemirenost uvjeravala da se nisam prevario. Mislio sam da se to javlja njegovo sjećanje od kojeg nikako ne može da pobjegne. Bilo bi hrđavo i za mene i za njega, postali bismo nesnosni jedan drugome. Ali kad god se vraćao iz svoje mračne usamljenosti, bio je ljubazan kao i ranije, pa sam odbacio svoju sumnju. Ne bi mogao biti toliko hrabar ni toliko jak da me gleda blagonaklono pored mrtvog sina, ponovo oživjelog u njegovu srcu. A možda su ta njegova trenutna gašenja samo tjelesna nelagodnost zbog lošeg mora. Jugo nas je pratio na cijelom putu i brod je posrtao s nosa na rep. Pitao sam ga zabrinut:

- Je li more uvijek ovakvo zimi?
- Obično.
- Zašto onda putuješ svake godine?
- Volim Veneciju. Vesela je, naročito sad, u vrijeme karnevala. Što se njega tiče karneval?
- A kad nema karnevala? Sigurno je tmurno kao i kod nas.
- Kod nas je uvijek tmurno.
- Ne voliš Bosnu?
- Ne volim.
- Zašto se onda ne preseliš u Veneciju?
- Možda bih i nju zamrzio. Bolje je ovako.

Ne znam da li je ovo njegovo hodočašće u tuđi grad samo navika, ponavljanje onog što je uvijek činio, bježanje od sebe i od svoje tuge, i odlazi zbog neke ljubavne veze kojom se, makar i privremeno, oslobađa stalne napetosti, ali mi je njegovo oduševljenje tim tuđim gradom izgledalo neobično zato što je pretjerano, kao da ga ističe nekome usprkos.

Venecija je kao čipka, govorio je, građena za gledanje, stvorena za uživanje, spremna na razumijevanje. Otvorena svemu što je ljudsko, ona je grad zrelih ljudi, koji se ne stide i ne boje onoga što čine, koji ljudsku slabost prihvaćaju kao stvarnost, a ljudsku plemenitost kao dobrodošlu mogućnost. Imaju malo zakona, ali strogih i pravednih, jer znaju da je sve više lopova što je više zakona. Malo je upravljača, i zato malo izjelica. Kažnjavaju, ali za prave prestupe, i bez samovolje, bez nepotrebne surovosti. Svi se brinu o državi, i svi daju porez prema svojim mogućnostima, a najviše troše na škole i na ljepotu grada. Ima bogataša, ali nema sirotinje. Ima nepravde, ali nema nasilja. Ima zatvora, ali nema mučilišta. Građani biraju upravu, ali je i smjenjuju svake tri godine, najmanje. O svemu se dogovaraju, zato su moćni. Nisu stvorili raj, ali su život uredili kako se najbolje može.

Zar i to postoji na svijetu? Mislio sam začuđen.

Ja sam taj Šehagin raj osjetio nosom: grdno su zaudarali kanali u koje se neštedemice ulijeva nečist ovog čudnog grada, a iznad nepomične vode vukla se magla, vonjajući na plijesan, kao da vjetar nikad ne propuše ovo ljudsko naselje sa mnogo vode i malo kopna. Nešto mi se učinio sumnjiv Šehagin raj. Možda je on lijepu sliku života, kako ga zamišlja, kako ga želi, vezao uz ovaj grad, bez ikakva opravdanja, iz čiste želje da negdje tako bude. Da bi mogao misliti o njoj, gledajući našu sirotinju, da bi se mogao tješiti, gledajući naš jad. Možda je to i dio njegove osvete: eto, kako u Veneciji mogu! A možda je i nešto više od toga, vjera i želja da ima negdje jedan grad, da ima negdje jedna zemlja, gdje život nije muka i

nepravda. A ako ima na jednom mjestu, zašto ne bi bilo i na drugom? Taj grad iz mašte stvorila je želja da bude. Nema ga, a on to neće da zna. Ovo putovanje je, izgleda, hadžiluk njegovom plemenitom snu.

- Zar nije lijepo? - poticao je moju pažnju dok sam gledao stare nosače kako pogureni sjede uz zidove kuća, zaklanjajući se od vjetra.

Da li se i oni brinu o državi ili o komadu kruha? Da li oni vjeruju da je ovo raj? Jesu li za njihovo uživanje građene one divne palače? Da li oni smjenjuju upravu? Da li njih pitaju za mišljenje kad se dogovaraju o državnim poslovima? Ima bogataša, zato ima i sirotinje.

Nije teško poželjeti grad iz snova, teško ga je zamisliti u stvarnosti, još teže održati vjeru u njega. Kako je Šehaga sačuvao sliku svoje želje? Upitao ću ga poslije, kad sam saznam što želim da ga pitam.

Na pristaništu nas je dočekaio Osman Vuk koji je ranije stigao s tovarom vune. Htio je odmah sve da ispriča o poslovima, ali ga je Šehaga prekinuo umornim pokretom ruke: poslije! Osman Vuk nas je odveo u gostionu na kanalu, Šehaga se smjestio u lijepu sobu s predsobljem, ja u manju, do njega. Ostavio sam stvari, umio se, i otišao do Šehage da se dogovorimo što ćemo danas raditi. Izenadio sam se što leži na postelji, obučen.

- Ne osjećaš se dobro?

- Malo ću se odmoriti.

Osmjehnuo se:

- Godine nikome ne praštaju. Ranije sam lako podnosio put.

- Pokušaj da zaspiš. Doći ću poslije.

Osman je sjedio u malom salonu na katu. Znao je da Šehaga leži, ali je izgledao više razočaran nego zabrinut. A kad sam rekao da je Šehaga umoran od puta, sumnjičavo je mahnuo glavom.

- Da je samo umoran, ne bi legao. Neće čovjek doći iz Bosne u Veneciju da se zavuče u sobu, je li tako? Ne sviđa mi se kako izgleda u licu. Nikako mi se ne sviđa.

Ponovio je to i kad smo ušli u moju sobu. Vajkao se: kud da mu se baš to dogodi! I nije ga trebalo nagovarati da istrese kako se večeras dogovorio s nekim Grcima i jednim Hercegovcem da igraju barbuta. A eto, neće moći, i propast će mu sigurna zarada, jedno zato što će sigurno biti potreban agi, ako je nazebao ili pokvario stomak, a drugo, uz njega su pare od prodane vune, a tolike se pare ne nose u noć, naročito ovdje u Veneciji. Tako ti je kad je čovjek siromah a baksuz. A sinoć je gubio samo da Grke namami za ovu noć.

- Otkud si ti siromah? Dobro zarađuješ, gdje su ti pare?

- Šuplje mi ruke, pare odmah propadnu, samo što ih vidim.

- Na što daješ? Na žene?

- A, na što ne dajem!

- A ako i večeras izgubiš?

- Da se nisi sjetio onog Brčaka? - nasmijao se veselo. - Ono je drugo. Brčak je car kockara, a ovo su trgovci. Prodali su dvije lađe maslinova ulja. Koliko sam sinoć vidio njihovo znanje, jedna bi mogla biti moja.

- Zar je pošteno da digneš ljudima tolike pare?

- Digli bi i oni meni kad bi mogli.

- Dobro, ja ću ostati sa Šehagom. Ti idi za tim svojim đavoljim poslom. Pare od vune ostavi kod mene. Napiši koliko ima.

- Nezgodno mi je da te toliko zamučim. Možda treba presjediti cijelu noć. Nezgodno mi je, zaista.

- Znam da ti nije nezgodno, samo tvrdiš pazar. Zato si mi sve ovo govorio, da bih te zamijenio.

- Jesam, pošteno da kažem - rekao je smijući se. - E pa, hvala ti, valjat ću i ja tebi.

- Što misliš da je Šehagi?

- Sigurno je pokvario stomak. Reći ću gazdi da spremi malo kamilice, pa mu daj. A možda neće biti ni potrebno.

Sad je umanjivao opasnost, pravdajući se što će noć provesti u kockanju a ne uz bolesnog agu.

- Zašto šehaga svake godine dolazi u Veneciju? - upitao sam ovog čovjeka koji zna sve tajne.

- Bio je ovdje sa sinom. Prije nego što je otišao u rat. Sin je ludovao cijelu večer. Vidjet ćeš, Šehaga će sutra obići sva mjesta gdje mu se sin veselio.

O, muko moja! Više je tuge u istini nego u svemu što možemo da izmislimo.

Uvečer se buka karnevala približila našoj gostioni i Šehaga se digao da vidi, ali je posrnuo, kao da su mu noge glinene. Jedva sam ga pridržao da ne padne. Uplašen slabošću ovog jakog čovjeka, zamolio sam ga da se raspremi i legne, a karneval ćemo vidjeti i sutra. Nemoćan, dopustio je da mu pomognem, i legao, zatvorivši oči. Nije ih otvorio ni kad se buka začula pod našim otvorenim prozorima.

Pogledao sam na ulicu. Stotine muškaraca i žena, u najneobičnijim i najluđim haljama, tiskalo se u neopisivom metežu, glasovi su se slili u moćan šum, u kojem se jedva razabiralo išta pojedinačno, svjetlo baklji i lampiona blještalo je na tihoj vodi kanala. Zbunjeno sam gledao tu šarenu gomilu što se vrtjela, ljuljala, zajedno kretala i zastajala, a opet je svatko za sebe jurio, skakao, igrao, pjevao, kao da su se takmičili tko će učiniti više ludosti. Okretalo mi se u glavi od tog čudnog veselja što je sličilo na razdraženost. To nije radost, to je otimanje. Brže! Luđe! Jučer je bila čama i strogost, i sutra će biti, ugrabi što više od današnjeg slobodnog dana!

- Što vidiš?

To je Šehagin glas. Prišao sam mu:

- Kako ti je?

- Što si vidio na ulici?

Rekao sam u tri riječi.

- Ne sviđa ti se, izgleda.

- Ne znam. Žure da se izludaju, kao da ih sutra čeka zatvor.

- Izdvojen si, zato ti izgleda čudno. Da si s njima, bilo bi ti lijepo.

- Možda.

- To je svačije veselje. Dovoljne su tri krpe da ne budeš ono što si svaki dan. I maska na licu, da sakriješ sebe pravog, i da se ne stidiš nikakve ludosti. Zato što ih svi čine. To je mudar dogovor: hajde da ne budemo pametni! Sve je dopušteno, ništa nije ružno, ništa nije grijeh. Ne čini to pojedinac, za inat svima, da bi bio obilježen. Nego svi. I onda grijeha nema, ni prijekora. Nekoliko dana i noći biti ono što hoćeš, odahnuti od svega, od zabrana, naredaba, laži, grubosti, stida, to je lijek za dušu. Mi to ne umijemo.

- A onda?

- Onda opet po starom, do novog očišćenja.

Ne, nije to ono što ga boli, a nisam se usudio da ga pitam. Rekoh da sam pustio Osmana Vuka, otišao je da se kocka s Grcima. Predao sam mu novac koji mi je dao Osman, i Šehaga je stavio pod jastuk, ne pogledavši. Osmjehnuo se:

- To spadalo će nam pronijeti slavu po svijetu. Ljudi će misliti da smo svi takvi. A nekad mu zavidim na naravi. Njemu je svugdje dobro.

- A ja jedva čekam da se vratim kući.

I odmah sam znao da sam pogriješio. Nije trebalo to da kažem. Ništa ne odgovorivši, Šehaga je okrenuo glavu prema zidu. Šuteći, slušao sam huk karnevala, raspusni vrisak, stotinu započetih a nedovršenih pjesama, preglasni smijeh, slušao kao i Šehaga, i gledao u njegovu bjelokosu glavu. Žalio sam ga, možda i više što ne govori, što krije bol. A ničim mu ne mogu pomoći.

Na brodu je volio da mu pričam o ljudima, pomalo tužno, pomalo smiješno, kako i jest u životu. O svojim ratnim drugovima s Hoćina i o drugima koje sam poznao, o knjigovescu Ibrahimu koji je pobjegao u rat od svoje tri žene, a bolje bi mu bilo da je ratovao s njima nego s Rusima; o hadži-Husenu Pišmišu što se sklonio od povjerilaca u daleku Ukrajinu, ali je otplatio dugove s najtežim kamatama; o Avdagi Suprdi koga nije ubio rat nego kriva kruška, o Salihu Golubu i njegovoj jednoj sreći, o Rabija-hanumi i njenoj kasnoj ljubavi, o Mahmutovom strahu i proljevu, o ljudima i stvarima koje najjasnije vidiš kad im se smiješ kroz suze. Upitao sam ga:

- Hoćeš li da ti štogod pričam?

- Bio sam ovdje sa sinom prije četiri godine - rekao je iznenada. - Cijelu noć smo proveli na ulici, s maskama.

Provalilo je iz njega, nije mogao da ne kaže. Ništa nisam upitao, ništa nisam rekao, neka kaže ono što mora.

- Za osamnaest godina što je rastao preda mnom, nikad nisam vidio da je tako veseo. Mislio sam da dođemo svake zime. A onda je otišao u rat. Ne znam...ne znam zašto je otišao. Nije htio da ostavi drugove, možda. Ne znam.

Glas mu je suh, stegnut, tih. Rekao je samo to i opet se okrenuo zidu. Prišao sam prozoru, da udahnem zraka, da dođem sebi. Ulica se ispraznila, buka utišala, huk je negdje

dalje, u drugom kraju. Odjednom sam pretnuo. Jesam li čuo jecaj? I težak uzdah što se otkinuo u plač? Ali kad sam došao do njega, ležao je u istom položaju, i tiho disao.

Kasno u noć, kad je zaspao, izašao sam na ulicu. Bila je pusta, zaprljana svime što je ludost bacila ili izgubila, čudno tiha poslije buke što je potresla kamene zgrade. Stao sam na rub kanala, nad tihu vodu, sam na ulici, utopljen u tišinu kao u ovu kanalsku vodu što ne otječe, opkoljen sjenkama tuđeg mraka, bolestan od tuge kojoj nisam znao razlog. Pobjegao sam od ove čudne noći i od sebe nepoznatog. Šehagu sam našao pred posteljom, na koljenima, glavu je naslonio na krevetsku dasku, pokušavajući da se odupre nemoćnim rukama. Podigao sam ga i stavio na postelju. Sličio je na smrtnika.

- Da pozovem ljekara?

- Ne! - šapnuo je.

Dao sam mu kamilice i uskoro se smirio. Čak je i zaspao.

Ujutro se probudio gotovo zdrav. Nagovorio sam ga da ne ustaje i da ne puši, jer se sa srcem nije šaliti.

- Misliš da je srce?

- Izgleda.

- Pa dobro, da te poslušam. A doktore ne zovi! Pustit će pijavice na mene, ostat ću i bez ovo malo krvi.

- Možda ti ne bi škodilo.

- Bože moj, kako ljudi lako pristaju da se pusti tuđa krv.

Šalio se. Pričao kako ćemo nadoknaditi ovo ležanje i badavadžisanje, provest će me po ovoj venecijanskoj ljepoti, da će mi oči ispasti.

Priznao sam iskreno:

- Volio bih da ovoj ljepoti što prije okrenem leđa.

- Zašto? Kud žuriš u onaj jad, ako boga znaš! Kad god kreneš, rano si krenuo.

Osman Vuk se vratio kasno, hrđavo se proveo u igri. Kad su im kola pošla nizbrdo, Grci su počeli varati, on ih opomenuo a oni bezobrazno nastavili, te ti on skoči, prebije ih kao mačke, stignu policajci kad čuju njihovu dreku, odvedu u zatvor Osmana i Hercegovca, i jutros ih puste, ali im odrape debelu globu. Tako je Osman ostao i bez onog što je dobio i bez onog što je sam imao.

- Zar uvijek moraš da praviš gužvu? - smijao se Šehaga.

Ali ga je presjekao iznenadan bol, zgrčio se, sjedeći u postelji, bradom gotovo dotaknuo koljena, pa se ispravio, pošutio trenutak, blijed u licu, i rekao Osmanu:

- Igraj sa mnom!

Začudili smo se.

- Kako, aga, s tobom? Odakle meni novac?

Šehaga je izvukao novac ispod jastuka.

- Ako dobiješ, sve je tvoje. Ako izgubiš, ne treba ti veća kazna.

- Nije pravo, aga.

- Znam da dobro igraš. Ali ovdje nema varke.

- Bože sačuvaj!

- E, onda, sjedaj!

Osman je privukao stolac do postelje, i sjeo, zbunjen.

- Ruke ti dršću - upozorio ga je Šehaga. - Smiri se.

- Kako da se smirim? Toliki novac!

- Hoćeš li da odgodimo?

- Nemoj da odgađamo.

- Bacaj!

Gledao sam tu neobičnu igru u kojoj igraju jedan vješt kockar i jedan čudan čovjek. Jednome kao da je sav život u pitanju, drugi se segači, ili hoće da pomogne ali neće da pokloni. Jednome duša strepi, drugi uživa u njegovoj mucu. Jedan se peče na žeravici, zaprepašten neočekivanom srećom, drugi se zabavlja, i svejedno mu je da li će dobiti i izgubiti. Osman je bacao kocku drhtavo, kao uzetom rukom.

- Što si se ukočio! - grdio ga je Šehaga. - Mučno mi je da te gledam. Ništa ne gubiš, možeš samo da dobiješ.

- Mogu da izgubim priliku.

- Stotinu je prilika u životu. Ne moraš svaku da uhvatiš. A ti ćeš svoju uhvatiti, kad bilo. Slišiš mi na kopca, sve bi nas podavio.

- Ne bih, aga, što to govoriš!

- Podavio bi! Zato si mi drag. I volio bih da dobiješ. Zašto da praštaš ikome?
- I ja bih volio da dobijem.

Ali je sreća okrenula leđa Osmanu kad mu je bila najpotrebnija. Smanjio se, zgrčio, oznojio, oči mu postale tužne, izraz lica izgubljen. Gubio je i izgubio. Igrali su kratko, svega u deset bacanja. Meni je izgledalo dugo, kao bolest.

- Sudbina ti ne da - rekao je Šehaga ozbiljno.
- Vidim, aga.

Osman je ustao i kroz prozor bacio kocku u kanal.

- Nikad više! - rekao je potišteno.
- Zakuni se! Ne u dušu, ne u riječ, nego u sreću!
- Zakleo se, kao da se kažnjava, i izašao iz sobe. Bilo mi ga je žao.
- Zašto si to učinio? - upitao sam Šehagu prijekorno.
- Gatao sam: ako on dobije, dobit ću i ja. Izgubili smo obojica, čini mi se.
- Kako to? Ne razumijem.

Odmahnuo je rukom, ne želeći da odgovori. Vidio sam da je njegove kratkotrajne bodrosti nestalo, ruke je nemoćno vukao po pokrivaču, nemajući snage da ih podigne, lice mu se oznojilo i pobljedjelo, usne se zgrčile. Uplašio sam se. Je li to smrt?

- Šehaga, što ti je! Šehaga!

Spustio sam mu glavu na jastuk, jer je počeo da se naginje u stranu, kao da će pasti s postelje. Mirovao je nekoliko trenutaka, a onda polako podigao očne kapke i otkrio ugasle zjenice, gotovo mrtve. Uspio je i da se osmehne, čak je rekao da se ne plašim. Jači je i hrabriji nego što sam mislio. Nije dopustio da odem po doktora.

- Ovo je naša stvar i ne treba miješati strance - rekao je šapatom.

Nisam razumio o čemu govori. A kad mu se u zjenice vratio život, gledao me dugo i oštro. Kao da je nešto tražio iza moga čela. Zašto ne upita? Sve bih mu rekao. Vjerojatno bih rekao.

- Ne boj se - rekao je tiho, ali tvrdo, kao da prijeti. - Neću umrijeti. Nisam učinio sve što treba. Moram da platim za zlo koje su mi učinili. Nepošteno je ostati dužan.

- Zašto misliš na osvetu? Zar je sreća u osveti?
- Nije sreća ni u življenju, pa evo, živim.
- Osveta je kao pijanstvo, nikad nije dosta. I odakle ti baš sad ta misao?

Viknuo je, ljutito:

- A o čemu bi trebalo da mislim?

Ali je naglo zastao, zaprepaštenom kretnjom uhvatio rub pokrivača i počeo da vuče prema isturenoj bradi, oglasivši se krikom bola. Kao da mu je težak grč stegnuo utrobu. Začudo, smirio se ubrzo i otklonio ručnik kojim sam mu brisao oznojeno čelo.

- Ne treba - rekao je tiho. - Gdje je Osman?
- Ne znam, nekud je otišao. Mogu li ti ja pomoći?
- Gdje je Osman?
- Ne znam gdje je Osman. Što hoćeš? Reci meni.
- Nisi ti za to.
- Za što?

- Možda sam ovo očekivao, ali drugom prilikom, na drugom mjestu. Ne ovdje, ne ovako.

- O čemu to govoriš, Šehaga?

Bio sam bolesno uzbuđen zbog njegovog izgleda, zbog nerazumljivog razgovora, zbog muzike i veselih glasova s ulice, zbog tužne sobe, zbog tajne koja me plaši. Bolovi su nalazili sve češće, kriveći mu lice u bolan grč, a tijelo kao da je postojalo sve slabije. Mučio se, izgledalo je da će povratiti, duboko je udisao zrak sirom otvorenih usta, borio se da održi dah, ali nije skidao pogled s mene. Uskoro će mu bolest potpuno prituliti sjaj sivih očiju kojih su se ljudi bojali.

- Znaš li što je sa mnom? - upitao je šapatom, kad je grč popustio. - Otrovan sam, izgleda.

- Kako otrovan, ako boga znaš? Što to govoriš!

- Utroba mi gori. I grlo. I mozak.

- Tko? - kriknuo sam. - Tko te mogao otrovati?

- Tko nije! Možda ti. Ili Osman. Ali, ne. Ti si slab da to učiniš. Osman nije bio s nama, a počelo je da me sažije na putu. Možda su momci.

- Zašto mi nisi rekao? Sve si krio u životu. Zašto i ovo?

- Možda je netko nepoznat, plaćen, na putu, na konacima, u krčmama. Ali pravi krivac je u Sarajevu.

- Prokleti bili!

- Neka Osman dođe! I ostavi me nasamu s njim.

- Znam zašto ga zoveš. Nemoj, molim te! Ne misli na osvetu! Ozdravit ćeš!

- Zovni mi Osmana!

Nisam mogao da se maknem, nisam mogao da se saberem, nisam znao što da učinim. Čovjek možda umire preda mnom, otrovan, a ja ne mislim toliko na njegovu nesreću, koliko na surovost, njegovu i njihovu.

- Pretekli su me, nadmudrili, to je sve - šaptao je modrim usnama. - Prevario sam se negdje, u nekome. Ili se nije moglo izbjeći.

Da li je bolje da ga ne poslušam, pa da umre, žaleći na mene, ili da ga poslušam, pa da se mržnja produži?

- Da odem po doktora?

- Zovni mi Osmana!

Izašao sam u hodnik. Osman je razgovarao s gazdom, Talijanom, na nekakvom neobičnom jeziku koji nije nigdje postojao, ali to kao da nije smetalo ni jednome ni drugome. Gazda se zabrinuto raspitivao za bolesnika, strahovao je da mu putnik ne umre u gostioni, to bi odbilo druge goste, a Osman se mučio između želje da ga baš time uplaši, i straha od kobi riječi koju bi izrekao, pa je slijegao ramenima i zadovoljavao se općim filozofskim razmatranjima (»sve je u božjoj ruci«), i, pokazivao prema nebu, a gazda je zbunjeno gledao u oguljeni strop, za Osmanovim pogledom. Rekao sam Osmanu da je Šehaga vrlo bolestan, i da ga zove.

- Što mu je? - upitao je zabrinuto.

- Idem po doktora.

- Zar je dotle došlo? A možda si se ti samo uplašio. Nego, vidje li ti moga baksuzluka! Davo mi ne dade da stanem na svoje noge, da se upišem među ljude.

- Idi Šehagi!

- Odmah ću. A pravo da ti kažem, čudna mi je te njegova bolest.

Kao da je njušio zločin.

Gazda me snabdio sa dvije-tri riječi i objasnio mi gdje stanuje doktor, treća ulica lijevo, pa druga desno, pa dole, pa gore, pa desno, jedva sam pronašao, reuma što ga je stegnula baš danas pomogla mi je da ga stignem.

Sjetio sam se Mahmutovog bolesnog travara, koji liječi druge a sebe ne može da izliječi, ali nisam mogao da biram. Nekako sam ga nagovorio da pođe bolesniku: dukati, koje nisam štedio, pokrenuli su mu škripave kosti. Dukatima sam ga i uvjerio, jer niti je on znao moj jezik ni ja njegov (sve naučene riječi su mi poispadale iz glave, zapamtio sam samo molim i bolesnik) i zahvaljivao sam bogu što ima stvari koje su svima ljudima zajedničke. Ne znam kakav je i koliko se razumije u bolesti, niti mi vrijedi da znam, jer je, eto, sudbina upravo njega odredila nesretnom Šehagi. O reumi, očevidno, ne zna mnogo, ali Šehaga i ne boluje od reume, a u ovoj njegovoj bolesti više bi mu mogla pomoći sreća nego doktor. Po sreću nisam mogao otići, po ovog šepavog debeljka jesam. Ako Šehaga bude imao sreće, možda će mu on biti sreća.

Kad smo došli u gostionu, vidjeli smo kako u Šehaginom predsoblju stoje gostioničar i njegova žena, očajni zbog nesreće koja je njih zadesila bolešću ovog stranca, a ipak toliko iznenađeni onim što se događalo u sobi, da su stajali kao ukopani i samo su kratko objasnili doktoru da momak vraća bolesniku. Ne osvrćući se na njih, a možda i ne znajući da su tu, Osman Vuk je klečao pred Šehaginom posteljom, i držeći Šehaginu mlitavu ruku, polako izgovarao svoju poznatu litaniju imena bosanskih sela, ali ne veselo i posprno, kako je to obično činio, rugajući se našoj bijedi, nego muklo i odsutno, kao da je obavljao mučan posao.

U gostioničkoj sobi, nad Velikim kanalom što je protjecao kroz grad Šehaginih snova, usred zaglušne karnevalske buke, čule su se sumorne riječi o našoj sirotinji:

- Zlošlo, Crni vir, Blatište, Glogovac, Paljevina, Gladaš, Vukovije, Trnjak, Kukavica, Zmijanje...

Šehaga se odjednom zgrčio, skupivši se u čvor od neviđenih muka, modar u licu, i povratio guku ružne tečnosti na ručnik koji je podmetnuo Osman. Na usta mu je udarila pjena. Doktor je prišao bolesniku i pažljivo gledao, ne dodirujući ga.

- Zna li što mu je? - upitao je kratko, sa strahom, čini mi se. Ako ne znamo, i on će se praviti da ne zna. Nije mu potrebna petljanija sa sudom.

Slegnuo sam ramenima. Neka ostane da ne znamo.

- Srce - rekao je Osman - udarajući prstima po lijevoj strani grudi.

Doktor je klimnuo glavom. Tako će i zapisati: umro od srca. Svejedno je i nama i njemu. Svejedno je i Šehagi. Ovo nije njihova stvar, rekao je Šehaga. Nemamo se čime hvaliti, a pomoći već nitko ne može. Šehaga se malo smirio, jedva mu se pomicala samo ruka, tražeći Osmanovu. Osman se okrenuo:

- Želio je da pjevam naše pjesme, pjevao sam. Želio je da govorim naše riječi, govorio sam. Ne znam više.

Ruka je još dozivala, tiha, klonula. Osman ga je uhvatio za prste. Pokušali su da se stegnu. Nešto je htio. Osman me pogledao. Klimnuo sam glavom: govori, što bilo! Tiho, naginjući se prema Šehaginom licu što je sve beznadnije blijedjelo, i samo oko stisnutih usana stajao je modar kolut, Osman Vuk je glasom promuklim od uzbuđenja počeo da izgovara brojeve!

- Jedan, dva, tri, četiri, pet...

Nešto kao olakšanje prešlo je preko blijedih obraza, sjenka tužnog zadovoljstva pokrila je smrtničko lice, a ispod spuštenog očnog kapka kliznula je suza. Još je bio živ, još je držao Osmanovu ruku, još je želio to govorenje, tu skrivenu ljubav. Odjednom sam shvatio sve i jeza me prošla cijelim tijelom, duša mi se potresla. Osman Vuk, lupež, kockar, ubojica, obavljao je najplemenitiji posao u životu. U Šehagi se javila potreba za zavičajnom toplinom, ovdje u tuđini, pred konačnom tuđinom što ga je čekala, neumitna, za tren, za dva. Ili potreba za ljudskim govorom, za čovjekovim glasom, što mu tiho plazi do uha koje sve manje čuje, da ne bi bio sam pred velikom samoćom, da ne bi bilo sasvim gluho i pusto pred velikom pustoši. Njegova mržnja prema zavičaju i prema ljudima bila je samo povrijeđenost. A kad je misao o osveti izbljedjela pred blizinom smrti, isplutala je sama od sebe njegova skrivena suština, ljubav prema korijenu i čežnja za blizinom ljudi.

Kakve misli posljednje prolaze njegovim mozgom što se gasi? Koje slike, koja tuga, koja radost možda? Da li zamišlja rodni kraj iz kojeg je bježao, bježeći od sebe? Da li vidi ljude koje je volio? Da li žali što nije drukčije živio? Da li se posljednje mrvice njegova sjećanja lijepe za zavičajno nebo djetinjstva, koje nikad ne zaboravljamo? U početku ljubav, u životu mržnja, na kraju sjećanje. Ljubav je ipak jača od svega.

A onda me ledeni znoj oblio zbog misli što mi je kao munja sijevnula u glavi. A ako sam se prevario? Ako je taj posljednji stisak polumrtve ruke bio samo poziv na osvetu? Ne, neću tako da mislim, nemam prava da sve obezvrijedim sumnjom, sam je tražio da naša riječ, kakva bilo, bude posljednje što čuje. Zaboravio je osvetu u predsmrtnom času, i sjetio se onog što je volio a krio. Ili se sjetio tek pošto je želju za osvetom saopćio Osmanu, umiren, siguran da će dug biti surovo vraćen. Nisam saznao, obojica su šutjeli, jedan mrtav, drugi živ ali nepovjerljiv, a želio sam da znam, rijetko sam kad nešto toliko želio, kao da bi mi to saznanje otkrilo mnoge tajne o ljudima. Vidio sam smrt moćnog čovjeka, ubila ga je tuga, vidio sam možda, ubojstvo iz daljine, vidio sam ljudsku mržnju, a mislio sam, kao opsjednut, samo na jedno: da li mu je posljednja misao bila osveta ili ljubav? Kao da je o tome visio sav moj život.

Odlučio sam se za ljubav. Manje je istinito, i manje vjerojatno, ali je plemenitije. I ljepše: tako sve ima više smisla. I smrt. I život.

19. Tvrđava

Gledao sam zvijezdu večernjaču u tuđoj noći, u tuđoj zemlji, tužan. I mislio izgubljeno: zvijezdo poznata, ne poznajem te. Prepoznao sam sve, i sebe, vrativši se u zavičaj. Sakrio sam suze kad sam osjetio miris voljene zemlje. Šaptao sam u sebi uzbuđeno, kao voljenoj ženi: bez tebe je moja duša gubava, bez tebe moje srce vapi izgubljeno, bez tebe je moja misao osakaćena, bez krila. To isto sam mislio grleći Tijanu, njenom blizinom liječeći se od strepnje, njenim mirisom oslobađajući se od tuđine. Nisam mislio o zlu i jadu u svojoj zemlji. Mislio sam o dobrim ljudima, mislio sam o dobrom rodnom nebu. Možda zato što je jedan nesretan čovjek krio da ga toliko voli. Učinili su me osjetljivim tuđina i jedna čudna smrt. I groznica što je počela da me trese još na putu.

Pao sam u postelju istog dana kad sam se vratio. Teška vatrushina me odvojila od Tijane, od prijatelja, od svega svijeta, od mene poznatog. Mislio sam da ležim u staroj sobi nad pekarom, mislio sam da ležim u pekarskoj furuni, nisam mislio ništa, gorio sam kao glavnja, tijelo se raspinjalo od navale bolesnih slika i glasova, jurili su pobjesnjeli konji, propinjući se nada mnom, iz tame su izlazili iskrivljeni sitni likovi mojih drugova sa Hoćina, bez ruku, bez nogu, bez glava, i rasli pred mojim očima, pretvarajući se u ogromna čudovišta, iz beskrajnih praznih prostora čuli su se raspamećeni krikovi, ponekad i ljudski, zbog straha što vlada svijetom, sve je crveno, sve je užareno, sve je dubok bezdan, sve je širina bez granica i međa, a onda se sve vraćalo u obične ljudske mjere, izokrenute ali prepoznatljive, kao u snu, osjećao sam sitnu ruku na svome ogromnom čelu, i znao da je Tijanina, čuo sam njen šapat, i smijeh Osmanov, vidio sam njihove glave kako se približavaju jedna drugoj, ne! - vikao sam, - ubojico! - vikao sam, a kad je teška groznica prošla, ostao je mučan zamor u tijelu bez snage.

- Je li dolazio Osman? - pitao sam Tijanu.

- Jest. Svaki dan.

- Čuo sam kako se smije.

- Nisam ni znala kako je dobar čovjek.

Dolazio je, nije to bolesna utvara moje groznice. Jesam li i sve ostalo zapamtio? Nemoguće, moj užareni mozak je sve izmislio, u strahu. Nemoguće! Ali se nisam usudio da pitam.

I Mahmut je dolazio, njega nisam zapamtio, nisam ga se bojao. Treći dan, kad sam došao sebi, suzio je od sreće.

- Hvala bogu, hvala bogu - šaputao je, sretan.

- Je li dolazio Osman? - pitao sam i njega.

- Dolazio je. I Osman, i Mula Ibrahim, i moja žena, svi su dolazili.

Gledao me prijekorno što sam odlazio, i oduševljeno, što sam prezdravio. I što ću u tom bijelom svijetu? Ljudi ko ljudi, kuće ko kuće. A čovjeku su od svega najvažniji prijatelji. Bilo mu je pusto i teško bez mene, izlazio je na drum, u polje, iako je znao da još nećemo doći, tako mu je bilo lakše, činilo mu se da nam je bliži, a kad me bolest oborila, neprestano je sjedio nada mnom, ljut na mene. Što mi je trebalo da tražim nevolju po tuđim zemljama? Ima je dosta i ovdje. Ako umrem, mislio je, što će on? I što će ova moja jadna žena što je oči isplakala zbog mene, pa su je on i Osman satima tješili. Doduše, njoj je lakše, mlada je, lijepa, udala bi se i lako i brzo, ali što bi on? Dobrog prijatelja nije lako naći. Za koga bi se udala? - mislio sam. Za Osmana? E pa, žao mi je, neće se udati ni za koga. Živ sam, ovdje sam i ostat ću ovdje, živ.

Za sebe je Mahmut rekao da neće ostati na ovom poslu, jedva je čekao da se Osman vrati, da mu preda magaznu. Ne može više da izdrži, dosadilo mu da sjedi na jednom mjestu, kao da je drvo, kao da je kamen. Škodi mu i nogama, mora više da se kreće, a voli i da se viđa s ljudima. Što je to sad? Ovaj smiješni sanjar više voli nesigurnost sa snovima nego sigurnost sa samoćom. Divio se neobičnim poslovima, a zapali su ga najobičniji i najdosadniji. Dospio je dotle, da hrani mačke i ganja miševе, on, koji je maštom letio po oblacima, i osjećao se prevaren, teže nego da je i dalje tavorio u bijedi, gajeći neostvarivu nadu. Sad namjerava da gaji kanarince, to je ugodan posao, čist, lijep, zanimljiv, kanarinci vode ljubav, pjevaju i množe se. Toliko se množe, da će od prodaje mladih dobro živjeti. A onda je zašutio i rukom nemirno prešao preko mršavog lica.

- Nešto si prešutio - opomenuo sam ga.
- Što sam prešutio?
- Ne znam. Tebe pitam.
- Sve glavno sam rekao. Drugo je nevažno.
- Što je to nevažno?
- Pa to. Davao sam žito na veresiju. Osman se ljuti.
- Zašto si davao na veresiju?
- Zašto! Zima teška, a ljudi bez para, eto zašto. Platit će, kad imadnu.
- Jesi li zapisao imena dužnika?
- Zapisao sam. Gotovo sva.

Ne, nije on zapisao nijedno. Kako bi velikodušni bogataš, kakav je zaista bio u tom času, zapisivao dužnike? Ne znam što je to u njemu što ga pokreće na neočekivane postupke. Je li to želja za zahvalnošću i poštovanjem? Je li želja za nečim neobičnim: nitko to nije učinio, učinit će on. A možda je i dobrotu.

- I što ćeš sad?
- Prodat ću kuću.
- Koliko si već puta prodavao kuću?
- Sad ću prodati.

On zna samo za sadašnji trenutak, ne pamti ono što je bivalo, ne misli na sutrašnji dan. Upropašćuje se svime što učini, i zlom i dobrom. Rekao je Osmanu da će prodati kuću i namiriti manjak, nadajući se da Osman neće na to pristati. Ali Osman nije Ahmet Šabo koji ima više duše nego pameti. Briga Osmana za dušu! Pristao je, čak je tražio da se odmah proda. Mahmutova žena se složila, grdeći Mahmuta dobrodušno: ostario, a nije sazrio. Što može!

- Lako je biti dobar na tuđi račun - rekao je Osman i mirno primio novac, ali je njegova misao bila zauzeta drugim brigama.

Ispricao mi je kako su sahranili Šehagu. Otišli smo s njim živim, a vratili ga mrtvog u okovanom hrastovom sanduku. Mnogo svijeta je došlo u veliku kuću da vidi okovanog i nevidljivog Šehagu, a vidio ga je samo kadija s pisarima i svjedocima, učinio je čast mrtvom Šehagi svojom posljednjom posjetom, a sebi priredio ogromno zadovoljstvo, jer mu je mrtav neprijatelj sigurno miliji od živog prijatelja. Izgledao je ozbiljan, ali mu je srce pjevalo kao ševa. I Zafranija je došao s kadijom. Možda je i vjerovao onima koji vide da je to Šehaga i da je zaista mrtav, ali se, za svaki slučaj, sasvim približio Šehaginu žutom licu, da bi se sam uvjerio, da bi pomirisao leš kao cvijet. Svi su izražavali saučešće njemu, Osmanu, i molili ga da prenese njihovo žaljenje Šehaginici, koja je pala u postelju zbog ove konačne nesreće. Osman se zahvaljivao, kadiji i Zafraniji najusrdnije. Čak je rekao kako se Šehaga, na samrti, sjetio svih svojih prijatelja i molio ih da mu oprostite ako je koga uvrijedio, kao što je i on svima oprostio.

Teško onima koje je spomenuo, pomislio sam. Dobro sam znao Osmanovu kurjačku ćud.

- Jesu li kadija i Zafranija krivi za Šehaginu smrt? - upitao sam Osmana.

Odgovorio je prijekornim pitanjem:

- Kako bi oni mogli biti krivi? Šehaga je umro od žalosti za sinom.
- Sam je rekao da je otrovan. Zvao te da ti ostavi u amanet osvetu.
- Bog s tobom, kakvu osvetu! Zvao me zbog poslova.

Rekao je to hladno, s ledenim i šiljatim osmijehom. Uvijek je na straži, uvijek u obrani: zatvorena tvrđava. Rekao sam mu to, a on se nasmijao:

- Kao i svatko. I hvala bogu što je tako. Na što bismo sličili da smo razvaljen obor? Neprijatelji su oko nas.

Da li mu je Šehaga zavještao osvetu? Ako jest, uskoro će se rasprsnuti ovaj prividni mir. Tko će od njih biti brži? tko će prvi optužiti Bećira Tosku za još jedan zločin? Ipak ću upitati Tijanuu o onome što mi se učinilo da sam vidio. Nemoguće je, ali ću upitati. Lud sam što o tome mislim, ali ću upitati.

Odgodio sam dok se u meni ne stiša strah. Samo sam želio da što prije odem iz ove kuće. A u mome dragom zavičaju opet su se razvili vojni barjaci i kupili ratni nameti. Ljudi su psovali sve ratove na svijetu, ali su plaćali danak i išli u vojsku. Pobunili su se samo seljani iz Župče. Otjerali su carske službenike i nisu dali ni namet ni ljude. Ramiz nije uzalud sjedio u Župči!

Moj dobri Mula Ibrahim, do kraja uplašen surovošću ljudi, govorio je samo o vremenu i o zdravlju, pa i to tiho i oprezno, jer sve može biti sumnjivo, i kad kažeš da je vrijeme ružno, i

kad se požališ da se ne osjećaš dobro. Ali mene nije zaboravio. Našao mi je jeftin stan, malen, ali nama dovoljan, i službu dječjeg učitelja, nikakvu drugu ne bih mogao prihvatiti. Učim djecu čitanju i pisanju, pokušavam da ih naučim dobroti, nadajući se da će u njima ostati štogod od mojih naivnih riječi.

Među djecom sjedi ponekad i Mahmut Neretljak, savijenih šiljatih koljena, i šuteći, trlja bolesnu nogu, sluša, klima glavom, i ne znam da li potvrđuje ili sumnja. Naročito je pogruženo klimao mršavom glavom kad smo se vratili djeci, kao da sam tražio lijek među njima, pošto smo ispratili deset vezanih Župčana na putu u tvrđavu. Pored njih je išao bivši austrijski zarobljenik, veseli Ferid, sa stražarima. Preuzeo je poslove pokojnog Avdage, ali ne i njegove navike. Dobio je svoje imanje, uselio se u kuću, istjerao ženu i svog bračnog zamjenika s petoro djece, postao muslim, i sad je zadobijenu pravdu plaćao surovošću. Župčani su išli između naoružanih stražara kao da su začuđeni: zašto ih vode? što su učinili? Žene i rođaci su ih pratili na odstojanju, šuteći. A s Mejdana su vojnici odlazili u rat. I njih prate majke, očevi, sestre, djevojke. Plaču ili šute ubijeno. Berber Salih s Alifakovca stoji po strani. Je li saznao istinu o sinovima ili se još nada? Koji će poginuti od ovih što odlaze? I gdje? U dunavskim močvarama? U besarabijskim šumama? Na dalekim nepoznatim poljima?

Gledao sam, ožalošćen. Je li među njima neki Ahmet-aga Misira, koji je postao aga, i platit će to tuđom i svojom glavom? Gdje je ljutiti telal Hido koji bježi od sirotinje? Je li neki drugi Ibrahim Paro utekao od svojih žena? Jesu li ovdje sinovi nekog drugog berbera Saliha s nekog drugog Alifakovca, je li Husein Pišmiš, Smail Sovo, Avdija Suprda? Svejedno kako im je ime, sudbina im je ista. Svejedno da li su tužni ili lažno veseli, neće se vratiti. Ni moji drugovi nisu se vratili. Izginuli su, svi. Hoće li i ova moja djeca ići tim istim žalosnim putem, kad odrastu? Hoće li živjeti glupo kao i njihovi očevi? Vjerojatno hoće, ali u to neću da vjerujem.

Neću da vjerujem, a ne mogu da se oslobodim strepnje.